

Володимир
Винниченко

Записки
КИРПАТОГО
МЕФІСТОФЕЛЯ

В. Винниченко

ШКІЛЬНА БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНСЬКОЇ ТА СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

*Володимир
Винниченко*

Записки

КИРПАТОГО
МЕФІСТОФЕЛЯ

Роман

Харків
«Фоліо»
2014

ББК 84(4УКР)6
В48

Серія «Шкільна бібліотека
української та світової літератури»
заснована у 2010 році

Післямова
Т. М. Панасенко

Художник-оформлювач
О. Д. Кононученко

Схвалено для використання
у загальноосвітніх навчальних закладах
(лист МОНУ № 14.1/10-69 від 13.01.12)

План-проспект серії затверджено
Міністерством освіти і науки України

ISBN 978-966-03-5461-6
(Шкільна б-ка укр.
та світ. лит-ри)
ISBN 978-966-03-6861-3

© Т. М. Панасенко,
післямова, 2012
© О. Д. Кононученко, художнє
оформлення, 2014
© Видавництво «Фоліо»,
марка серії, 2010

ЗАПИСКИ
КИРПАТОГО
МЕФІСТОФЕЛЯ

Роман

В розчинене вікно потягає розталою корою дерева і кислим, вогким духом водянистого, весняного снігу, що ріденько чвакає під ногами. Табачний дим, розділений течією повітря, незадоволено клублячись, розріджується. Чути, як дзвонять у Софійському соборі великопосним, задумливим дзвоном. Там, у соборі, тихо тріскотять свічки, пахтить вільгістю стін, під банею високо вгорі лунає монотонний голос дядька.

Весна — паскудний час, неспокійний, розхристаний, безглуздий. Вечорами тільки й можна робити, що грати в карти. Тут, принаймні, знаєш у чому річ. За одну ніч гри можеш пізнати все минуле й майбутнє своїх партнерів.

Ось Карачапов, він здатний схопити людину, що попала в скрутне становище, взяти її за горло й душити доти, поки ні копійки не лишиться у неї. Робитиме це серйозно, з діловитою пикою, мовчки, строго, поважно.

Клапан — боягуз, хапа дрібничками. Схопивши, озирається, біжить у куточок і там наминає свій маслачок. Окрім маслачків ні про що не мріє.

Сосницький гасає в різні боки. Коли ведеться йому, може кинутись у воду і, ризикуючи життям, рятувати другого. Коли погано з ним, може підставити ніжку приятелеві і знаходити для себе сатисфакцію в біді його.

Мені приємно заманути чоловіка на саму гору і зіпхнути його вниз. І той момент, коли в очах, поширених надією й захватом, блискає жах — є найкращий. Приємно, коли увага застигає й ти обережно м'яко повертаєш його в той бік, який тобі потрібний. А він усміхається й гадає, що сам іде, «сам іде»! От за це ще можна багато дати: коли ти так запанував над ним, що він уже й не помічає того.

Сосницький бере у мене вже шосту сотню. Він більше не хоче ризикувати. Тепер він гратиме з розумом. Банк нароста. Це вже справжня гора. Але Сосницький по камінчику, як Клапан, довбає і з усіх сил тримає себе, щоб не кинутись на

неї з криком «ура!» Він, недбало розсівшись, ставить малесенькі ставки, — його не обходить гора. Мене ж тягне вивести його на неї.

— Ну, Сосницький, давай в кумпанії? Га?

— Ні, мерсі.

— Що, волієш по гривеничку зароблять? Розсудливо. Кайтай, серденько, кайтай, принесеш діткам гостинчика. Ну, кинь дурниці! Удвох же, кажу тобі. Ну-бо!

Сосницький раптом плигає:

— Давай, кат його мамі! Скільки там? Карачапов, бережіться!

Він сідає рівніше, зачісує обома руками жовту гриву й гупа рукою по столі. Він от-от на самісінькій горі. Тоді я замислююсь і кажу:

— Ні, здається, момент не дуже добрий; треба, мабуть, подождати.

— Що?! Ждати? Чого?!

— Кращого моменту. Тепер не можна.

— Ех, ти, боягуз! Сам іду!

— Як хочеш, не раджу.

— Начхав я на твою раду. Скільки в банку?

Він сам іде!

А побіч, за столом з закусками, сидить оцей обгризений Нечипоренко. Немов не помічаючи сам, часом бере вилкою то гриб, то шматок ковбаси і їсть. А щелепи йому десь аж корчить і хочеться кинутись, виючи, на їду й обома руками пхати її в себе, сопучи та здригуючись від насолоди.

Іноді він підходить до нас і дивиться на сотняні папірці, які ми пересуваємо один до одного. На його синюватих, голодних губах грає запобіглива і в той же час вибачлива усмішка старого ідейного інтелігента. І весь вигляд у нього старий, ідейно-інтелігентний: скудовчена, мишачого кольору, кучерявенька борідка; попелясті пасмочки волосся на висках і потилиці; неохайний, обшарпаний піджачок та вишивана сорочка з якоюсь стьожкою замість краватки; на ногах короткі штани, з-під яких видно руді халяви чобіт, які тепер ще носять, здається, тільки батюшки. Серед нас, серед наших ретельно поголених облич, бездоганних комірців, строго вигладжених бриж на штанях, лакованих черевиків він робить враження не то псаломщика, не то прикажчика з економії. І здається, що він сидить тут для того, щоби дочекатись, коли пан увільниться й дасть йому інструкції. Тоді він візьме свій клучок, що лежить десь у кухні, суковату палицю й пішечки почимчикує на вокзал, жаліючи п'ятака на трамвай.

А колись же він царював на мітингах і ця скудовчена борідка, ці пасмочки на потилиці викликали повагу. Неохайність і вбогість одержі були потрібні, необхідні. Колись робітники на пам'ять вчили прокламації, написані цією рукою, що тепер так несміло й злодійкувато посилає у рот на виделці смачні гриби.

Він чекає на мене. Я сказав, що можу добути йому роботу. У нього дома «жіночка та двійко маленьких», як він з грайливою усмішечкою довів до моєї відомості і, мабуть, обливаючись соромом за цю усмішку. Вже два тижні, як вони прибули із заслання, а він ніде не може знайти роботи. Так-так, я запропоную йому роботу.

Коли Сосницький зривається з гори й потім понуро сидить, мені стає нудно. Ми граємо цілу добу. Це може остогидіти.

Я закидаю руку назад, беру зі столика телефонну трубку й викликаю Сою, не перестаючи грати. На Сосницького я не дивлюсь, але бачу, як його руки стають тяжкими та занадто рівними, — так буває з людиною, яка пильно слухає і в той же час щось робить.

— Соня? Здорова! Так, це я... Не швидко. А втім, не знаю. Твій чоловік програє, а я виграю. Йому в коханні ведеться, а мені ні. Але це давно вже відомо... Сосницький, твоя жінка питає, коли ти прийдеш додому?

— Сподіваюсь сьогодні.

— Сподівається сьогодні. А я прийду зараз. Даси мені чаю? Чудесно. Ну, поки що, бувай!

Кладу трубку й заявляю:

— Панове! Ставлю все вигране плюс свою сотню. Чи виграю, чи програю, іду. Отже, моя ставка... вісімсот. Ви тримаєте, Карачапов?

Карачапов жмурить око від диму цигарки і здає карти. Його обличчя киргизьке, смугляве, з полиском, неначе погано почищене ваксою, непорушне й серйозне. Це значить, що в ньому гарчить жадність. Йому хочеться загребти мої гроші. Вузькі, пукаті, прикриті млявими повіками, очі дивляться в стіл.

Сосницький потягається і протяжно позіхає, занадто широко, як мені здається, розтягаючи свій масний, великий рот. Він хоче показати, що все йде, як слід. Добре.

Я виграю.

— Бачиш, Дмитре, як треба грати? Ну, бувайте, мої панове!

В передпокою, одягаючись, я дивлюсь у дзеркало. Поруч зі мною стоїть Нечипоренко, і в дзеркалі мені видно, що я на цілу голову вищий від нього. Він короткий, кущий, з круглою

головою; я — довгий, чорний, з довгастим лицем, гострою борідкою і густими бровами, похожими на дві лахматі гусениці. Ніс у мене не кирпатий, а качиний, широкий і плескуватий на кінці, з довгими ніздрами. За все лице і постать мене називають Мефістофелем, а за ніс — Кирпатим Мефістофелем.

Нечипоренко натяга поганеньке, кремowego кольору, пальтичко, підіймає комір і чекає на мене, тримаючи в руці круглу шапку рудого, собачого кольору. Коли я одягаю циліндра, що довгою строгою смугою одбиває світло електрики, я видаюся велетнем поруч з Нечипоренком.

— А вам не було занадто тепло в Сибірі в цьому пальті? — киваю я Нечипоренкові на його легесеньке пальто, натягаючи рукавички.

Нечипоренко знов не то вихиляється, не то протягається і, сміючись, говорить:

— Е, там у мене шубка була! Тут треба було трошки, теєто як його, заставити, значиться...

Він любить називати деякі речі зменшеним іменем: шубка, жіночка, діточки, грошенята.

На вулиці запах весни чується draжливо-гостро. Над бульваром повисла безвуха, лиса голова місяця й розсіяно усміхається. Тополі, як два ряди величезних віників, стоять непорушно. Крізь прозорі вершечки їх видно блакитно-сріблясті хмаринки. Внизу під тополями брешуть балабайки й хіхікають незримі парочки. Побіч тротуару дзюркотить вода, а на бруку ще лежить брудний, потовчений сніг, подібний до шоколадної халви.

— Так-так, от уже й весна!.. — зітхає Нечипоренко. Я почувую, що він це говорить тільки для того, щоби почати розмову про роботу.

Я переходжу на бульвар і сідаю на лавочку, нічого не кажучи Нечипоренкові й не питаючи його, чи хоче він сидіти.

— Атож, атож, весна, — кажу я. — Чудесна пора. А пам'ятаєте, як ми колись у таку пору революцію пушали? Так-так. Ну, так значиться роботу? Чудесно, можна. Це можна, можна. Що ж ми вам придумаємо? Тільки отщо, голубчику: я вже з вас наперед візьму слово, що ви триматимете в секреті нашу розмову. Діло наше, знаєте, професіональне, адвокатське. Людина ви, я знаю, конспіративна, але попередити треба.

Місяць одсунувся до будинків і звідти дивиться мені в лице. Пахне мокрими кущами та торішнім листям. Голова горить від безсонної ночі. Соня чекає на мене. Тепер ще нема восьмої, значить, Андрійко ще не спить.

— Я не розумію... А втім, даю, розуміється, слово.

— От і добре. Значить, даєте. Ну от. А роботу поки що ми вам примудруємо таку. Часово, звичайна річ, так, щоб перебитись. Знання ніякого не треба. Так би мовити, дипломатичного характеру. Треба, розумієте, поїхати в один город і вмовити одного чоловіка, що абсолютної істини на світі немає й що світ є не що інше, як тільки наша уява. Простішими словами, дорогий мій, треба, аби цей чоловічок змалював на суді деякі речі так, як ми їх уявляємо собі. А щоби це легше було зробити йому, ви допоможете йому. Це все ж таки праця — направляти свою уяву в іншому напрямку. А кожна праця оплачується. Агітатор з вас добрий, і вам це легко буде зробити. Як ви на це, га?

— Себто, як же це?!

— Що саме? Ви про віщо?

Нема нічого більш зворушливого, як оця настовбурченість чесності. З самого початку свого падіння.

— Ні, ви це серйозно?!

— Цілком серйозно, голубе. А що таке? Можете взяти на себе це доручення?

Нечипоренко раптом поривчасто підводиться й говорить поважним, колишнім своїм тоном, тим самим, яким колись давав мені прикази по організації.

— Слухайте, товаришу Антоне, — (мене, в дійсності, звуть Яковом), — коли це жарт, то я знаходжу, що він досить дурний. Коли ж серйозно, то... то...

Він не знаходить слова, яке відповідало б його почуванням.

— Та що таке, любчику? Які жарти? Цілком серйозно. Ага, я ще забув сказати: гонорар вам я можу запропонувати триста карбованців за удачне виконання і сто за неудачне. Видатки, звичайно, на мій кошт. Їхати, якомога, швидше.

Триста карбованців для чесноти при голодних очах і діточках — це поважний удар їй. Нечипоренко усміхається.

— Одначе, цього я не сподівався. Чого-чого, а цього не сподівався навіть від вас.

— Ну, голубчику, я не маю часу. Ви подумайте і приходьте з відповіддю. Тільки швидше. Бувайте!

Я встаю і злегка підіймаю циліндра.

— Здорово! — з непорозумінням говорить Нечипоренко. Він одсуває свою собачу шапку на потилицю й неодривно дивиться на мене. Я хитаю головою і йду в гору по бульварі. На лавах, по тім боці, що в затінку, кудовчаться темними купками людські постаті. Я згадую, що сьогодні неділя.

Іду довго, але кроків за собою не чую. Нечипоренко стоїть на місці чи, напнувши шапку по самі очі, спішить до своєї

«жіночки» швидше розказати про все, що чула й бачила його чесна душа.

Андрійко сидить у їдальні за столом і, схиляючи голову то на праве плече, то на ліве, поклавши язика на верхню губу, розмальовує кольоровими олівцями якийсь краєвид.

Соня лежить у качалці й читає. Побачивши мене, вона спокійно опускає книгу на коліна й питає:

— Чай питимеш?

Андрійко робить останній штрих, схоплюється й підбігає до мене. Я почуваю, як м'якнуть мені ноги від його дотиків. Підхоплюю його під пахви й високо підношу догори. Руки мої чують ніжну теплоту його тіла, й мені знов здається, що я злитий з ним і що відірватись від нього буде для мене фізично боляче.

— Вище, дядю Яша, вище! — кричить згори Андрійко і здіймає руки, намагаючись дістати до стелі.

— Ти його упустиш... — сухо кидає Соня.

— Дядю Яша, ще, ще трошки!

Але я спускаю його на землю й, держачи за руку, сідаю за стіл.

— Ну, як справи, малий?

— Та нічогенько. А в одного хлопчика сьогодні знайшли табак у кишени. Второкласник. Його виженуть. Глупо за такий пустяк ісключать хлопчину. Правда, дядю Яша?

Я боюсь, що на моїм лиці занадто виразно помітно моє почування і, усміхаючись, кажу:

— А звичайно, звичайно. Чорт зна що таке!

— Ей, дядю, ти знов смієшся! Я не хочу. Я з тобою серйозно, а ти... Коли я буду в другому класі, я теж куритиму!

— А тепер не куриш?

— Тепер ще рано, — поважно говорить він.

Так, він викапана мати. Ті ж самі голубувато-сірі очі, тільки не такі сухі та жорсткі, те ж саме пукате, як бік чайника, чоло, гостре підборіддя, біляве, невитке волосся. Ніс неправильний. І сьогодні мені здається, що в ньому є щось качине, плескувате. Глибоке хвилювання та ніжність охоплюють мене.

Я кашляю, закурюю й кажу Соні:

— Ти дуже сердишся?

— За віщо? — байдуже кидає вона, тримаючи руку на крані самовара. Потім закручує його й підсуває мені склянку міцного чаю, такого, який я люблю.

— Ну, за віщо... Але, бачиш, нема гірше, як грати в своїй кумпанії. Все дають один одному одігратися. Та так тягнеться доти, поки всі не втомляться...

Андрійко тягне руку, хоче піти. Я обіймаю його й садовлю на своїх колінах. Він задоволений і зараз же починає нишпорити по моїх кишнях.

— Андрійку, тобі час спати... — каже Соня.

— Ну, ма-амо! Ти раз у раз, як приходиться дядя Яша, жеш мене спати. А ще дев'ятої години немає.

Знайомий біль і жаль до себе вколюють мене.

— Так, правда, іди, хлопче, спати, йди...

А отже, є якась підла насолода в цьому болю!

Соня, здається, розуміє мене, бо насмішкувато усміхається й підходить до нас.

— Ти повинен бути вже в ліжку о дев'ятій годині. Поки вмиєшся, роздягнешся... Іди, скажи Фені, хай допоможе тобі. Прощайся з Яковом Васильовичем та йди.

Андрійко помалу злазить з моїх колін і, коли вже стоїть долі, простягає мені руку. Я усміхаюсь, потискую її й випускаю. Андрійко цілує матір і виходить.

Соня сідає проти мене, становить лікті на стіл і, з'єднавши кінці пальців, говорить:

— Мені, Якове, треба побалакати з тобою.

Коли за дверима ідальні зникає маленька постать, я стаю самим собою. Присуваю попільничку, закладаю ногу на ногу й одкидаюсь на спинку стільця.

— Слухаю з охотою.

— Я прохала би серйозніше вислухати.

— Серйозніше від мене може бути хіба тільки ідейний вегетаріанець.

Соня деякий час мовчить, немов би занята своїми пальцями. Ніс у неї не Андрійків — правильний, суховатий, з рожевими, рухливими ніздрями. У Сосницького теж не Андрійків — м'ясистий, важкий; ніздрі, неначе цвяшком проткнуті. Мені здається, найвірніше дзеркало душі людини не очі, як гадають, а ніс. Бувають носи добрі, злі; м'які, тверді; важкі, легковажні; хитрі, простодушні.

Соня зводить на мене Андрійкові голубувато-сірі очі й тихо говорить:

— Не ходи до нас.

Всередині штовхає мені щось боляче, але я, не перестаючи усміхатись, злегка дивуюсь і кажу:

— Досить несподівана гречність. Чому ж то так?

— Гречності покиньмо. Тому, що твоє... тому, що ти погано впливаєш на всіх нас. Дмитро при тобі розпускається, нервується. Андрійко стає неслухняним, вередливим. Я також не легко почуваю себе з тобою. Краще нам не бачитись.

Я мовчу й усміхаюсь. Ніс у Соні від хвилювання блідне й губи стають ще тоншими, лице робиться сухим, колючим. Тепер видно, що їй двадцять дев'ять літ, а то й більше.

Мені власне треба б встати й піти.

— Чу-удно... — кажу я, струбуючи попіл з цигарки й роздрібнюючи кінцем цигарки сіреньку грудочку. — Чу-удно. А я гадав собі, що впливаю на вас, як найблаготворніше. Друг дому. В справжньому смислі цього слова, без лапок!..

— Ти, мабуть, не від того, щоб і в лапках бути другом? Злість її не зовсім зрозуміла.

Соня поривчасто змахує руки зі столу й нервово чепурить волосся. На мене не дивиться, але я почуваю, що вона чекає відповіді на ці слова. Яюсь особливо чекає.

— Через що ж раптом така постанова? Цілий рік буваю й нічого, і... так несподівано?..

Строго похмурює свої милі, широкі брови і, дивлячись убік, вже майже спокійним, звичайним сухим тоном каже:

— Бо ця постанова давно вже назріла. Я хочу сказати тобі одверто... Ти — людина глибоко ненормальна, негарна й жорстока. Ти хитрий і вмієш ховати себе, але тебе все ж таки видно. У тебе нема нічого не то що святого, а... а навіть дорогого, цінного в житті. Я не знаю, навіщо ти живеш. Побувши з тобою, відчуваєш себе порожнім і зайвим. Стає нудно жити.

Немов із книжки вичитує, — видно, давно наготовила всі ці фрази й не раз повторювала їх про себе. Я уважно слухаю.

— ...Ти з усього смієшся й удаєш з себе розчарованого, але робиш це для того, щоби замазати свою бездушність і моральну порожність, і через це ти і жорстокий і... багато іншого, ще гіршого. Я не хочу торкатись твого особистого життя. Це твоє діло, живи, як хочеш. Але, коли ти своєю особою входиш в наше життя, я маю право охоронити себе. До твоєї появи серед нас Дмитро був порядною людиною. Він не був тим, що вісім-дев'ять літ тому, але не був і тим, чим він є тепер. Це ти навчив його сміятись з того, чому він раніше поклонявся, ти розпустив його. Так-так, ти! Це я раз у раз повторятиму. Ти навчив його грати у карти, писати брехливі статті, любити гроші, пити і... мабуть, зраджувати мене. Я певна, що ти не раз тягав його з собою до продажніх жінок. І спеціально для того, щоб торжествувати, щоб тішитись і сміятися з нас, з нашого «семейного очага».

Мене, властиво, не дуже дивує цей потік обвинувачень і лайки. Він повинен був, зрештою, колись прорватися. Дивно тільки, що це, що здавалось, це без помітної причини сталось.

— Прости, Сонічко, що переб'ю. Бачиш, слухаючи тебе, можна подумати, що Дмитро якийсь хлопчик або людина без

волі. Це раз. Друге, що він ніби справді так змінився. А третє, що я надзвичайно сильна натура. Нічого цього, серце, немає. Він не хлопчик, силу волі має таку, що дай боже всякому, а я ніякого впливу не маю на нього. Ти все це... Дозволь мені скінчити!.. Ти все це знаєш так само добре, як і я, але тобі треба до чогось причепитись, щоби вигнати мене. А втім, вибач мені, хіба не все одно яким способом ти це зробиш. Ти хочеш ще що-небудь мені сказати, чи мені вже треба йти?

Соня пильно дивиться мені в лице, немов би бажаючи примусити мене зняковіти. Біля її очей виступила фарба, і здається, що очі горять.

— Для чого ти втисся до нас?

Голос погрозливий, тихий.

— Я не втискувався, Соню. Пам'ятаєш, ми зустрілись випадково і ти сама запрохала мене заходити.

— Ні, ти втисся! Ти напрохався. Ти знав, що я повинна була ненавидіти тебе всі ці вісім літ. І все ж таки, ти з твоєю звичайною нахабністю й безцеремонністю входиш в нашу родину і... руйнуєш її.

— Забобони, Соню. Сім'ю не можна зруйнувати збоку. Вона завжди розпадається з середини.

— Ну, це твоя «теорія». А я кажу те, що бачила на власні очі.

Я позіхаю й підводжусь.

— Так. Вибач, ти в згоді з Дмитром все це кажеш мені?

— Так, у згоді. В цілковитій згоді!

Вона каже ці слова необдумано, я це чудесно розумію. Але злегка вклоняюсь їй і кажу:

— Досить дотепно ви згодились: він мені винен дев'ятсот карбованців.

Соня помалу встає, випростує свою невелику, трохи плескувату постать і мовчки простягає до дверей руку.

— Ідіть звідси зараз же!

Я деяку хвилинку стою й з усмішкою дивлюсь на неї. Мені треба багато зусиль, щоби вдержати себе від найпевнішого виявлення дійсної правди: підійти, обняти й почать цілувати. Тоді виявилась би істина.

Я повертаюсь і йду, не сказавши більше ні слова.

Безсонна ніч, Андрійко, розмова з Сонею, густе вечірнє повітря. Мені стає незрозуміло-весело і буйний виклик спалахує в крові. Я вже не боюсь думати про все, що хочеться, про що нагадує весна, чортяка її бери!

Зсуваю циліндра на потилицю, розстібую шубу й, вимахуючи паличкою, іду легким кроком по тротуарі. Візники нав-

випередки закликають везти мене, сподіваючись добре заробити. Я одмахуюсь від них, голосно прохаю вибачення у дам, зазираю їм під капелюхи і... навіть не сміюся з себе в цей час.

Ось той будинок, в якому ми колись друкували на гектографі прокламації. Так, це він, то що з того? Старий, червоний, з полупленою штукатуркою, з сірими віконцями, переперезаними товстими дурними прогоничами, які не рятують ні від злодіїв, ні від жандармів. Там є маленька кімната, що виходить вікнами на подвір'я. Там колись ми... А втім, ну її к чорту, чого я мушу про це думати?

Де мешкає той дурень Нечипоренко? Я б з охотою подивився на його «очаг».

Поперед мене плавно суне поміж плечами та головами біла шапочка. Пухнате, русяве волосся на потилиці нагадує мені щось знайоме. Невже вона? Поправляю циліндра й надаю ходи. Іду деякий час побіч і жадно вдивляюсь. Вона! Та сама молочно-рожева щока, дитяче-строгий ніс і м'які, лагідні риси лица.

Я вмить почуваю, як у вісімнадцять літ, несмілість і замішання. Що їй сказати? Як підійти? Як почати розмову?

Біла шапочка звертає в перевулок. Тут менше людей і місяць здається яснішим. Я швидко наганяю шапочку й деякий момент іду позаду. Від неї подихає чимсь ніжним, надзвичайно-зворушливим, чистим. Я сам собі видаюся гімназистом, що причепився до гімназистки, що складає про себе фрази, які скаже їй, і до самого дому не каже ні слова.

Шапочка озирається. Переді мною на мить з'являються двоє здивованих очей і зараз же зникають. Тоді я рівняюсь з дівчиною, поштито тримаю циліндра над головою і спокійно, влазливо, сам дивуючись, звідки беруться в мене такі ноти, говорю:

— Простіть, будь ласка. Дозвольте мені пройти разом з вами до вашого дому.

Дівчина по перших же згуках мого голосу хутенько обертається до мене й зараз же прискорює ходу. Але полохливості я не помічаю в її рухах. Я, стараючись іти поруч, не отстаю. Несподіване чуття сорому й ніяковості сковує мої думки і язик. Мені вже хочеться, щоби нічого цього не було, хочеться одстать, але я не можу через щось цього зробити. Іду мовчки і, почувавши в себе дурновату усмішку на обличчі, дивлюсь на посріблений, немов покритий перламутром, профіль дівчини.

— Будьте ласкаві, дайте мені спокій, — раптом кидає вона мені нудьгуючим голосом, навіть не подивившись на мене.

Так говорити може жінка, якій уже остогидли подібні сцени. Вони не лякають її, не обурюють, а тільки заважають.

— Я зараз дам... Простіть, ради бога. Мені самому соромно... Але дозвольте мені сказати. Я декілька разів зустрічав вас на вулиці і раз у раз... дуже хотів пізнати вас ближче. От і все. Запевняю вас, це правда!

Мабуть, вона схоплює в моїм голосі справжню щирість, бо з більшою, як мені здається, увагою зиркає на мене. Я вперше так близько бачу її лице, повернене до мене, й дивуюсь: воно зовсім інше, ніж з профілю. В профілю є щось безмежно-лагідне, слабеньке, ніжне, а так — обличчя серйозне, розумне, очі немов насмішкуваті, або сумні.

Вона одвертається, зупиняється й киває рукою візникові. Той з грохотом підкочує. Шапочка сідає і, не озирнувшись, од'їжджає. Я від сорому перебираю пальцями ніг і помалу йду далі. Біля воріт чується сміх. Мабуть, з мене.

Лежу в ліжку і дивлюсь на стіну, на якій застиг смертельно-блідий промінь місяця. Спати зовсім не хочеться. Коли я роздягався, здавалось, засну, як убитий. Але, як тільки ліг і погасив лампу, почув, що сну не буде.

Перекладаю подушку на другий кінець ліжка й лягаю лицем до вікна. Місяць тепер по другий бік нього, мені не видно його. Зате я бачу блакитні й жовтуваті цяточки зір.

Холодне, гидливе почування туги важкою грудю лежить десь вище живота. Мабуть, від цього руки, ноги та все тіло здаються такими безсилими, що важко повертатись, важко підвестись і взяти цигарку з нічного столика.

Я знаю і свідомо повторюю собі, що це все мине через місяць, що це явище чисто фізіологічного порядку. Адже нічого подібного у мене не було зимою. Моя туга подібна до того страху, який буває у свідомої, інтелігентної людини на цвинтарі. Вона знає, що ніяких мертвяків нема й не може бути, а тим часом весь час відчуває на тілі хвильки морозу. Це вікове, темне, дурне, з нього треба тільки сміятись. Так само й з моєю тугою. Я звик бути в отарі, звичка ця йде з дитинства людськості, як і мороз страху від мертвяків. Більше нічого. І з цього так само найкраще тільки посміятись і забути.

Але ці міркування не помагають. Є туга, є нудьга, важка, гризуча, темна, неначе я зробив щось таке, що забув, і воно мені погрожує бідую.

За вікном на вулиці часом чуються веселі, гучні голоси, сміх, співи. Десь студенти, курсистки вертаються з театру, з вечірки. Тепер студенти все з веселих місць вертаються вночі додому. І добре роблять. На їхніх грудях під шинелями не

лежать пачки прокламацій і, коли прийдуть додому, їм не треба буде одмивати руки від гектографського чорнила. І коли мине десять-двадцять літ, їм не треба буде боятись своїх споминів, вони не будуть обходити місця своєї молодості, скоса позираючи на них із зневагою та викликом.

Справді, навіщо я живу? Рішуче не розумію. І невже на цих жовтих цяточках тягнеться теж ця чиясь злісна штука, що зветься життя? Уявляю, як повинно бути нудно тій істоті, яка з обов'язку свого становища мусить бути безсмертною: це ж така одноманітна, монотонна річ — життя. Родиться, розвивається, поживе, вмирає. І так вічно-вічно. Зоряні світи, окремі планети, людські царства, людина, мікроб — живуть по одному шаблону. Не розумію, який інтерес може бути в цій тяганині, кому й навіщо це потрібно?

Від цих думок моя нудьга немов трохи стихає.

Я дивлюсь на тремтяче, лагідне мерехтіння небесних цяток і намагаюсь уявити собі життя на них. Згадую канали Марса й думаю: а що, як людськість знайде колись спосіб літати в світових просторах? Допустім, використає світло, як засіб пересування. Світло в один момент проходить, здається, сорок тисяч верст. І все ж таки до багатьох планет, від яких світло доходить до нас через декілька тисяч літ, не долетіти ніколи людині.

А як навіть і долетить куди-небудь, то що тут такого радісного? На Марсі, чи де інде, так само, як і тут, родяться, живуть, страждають, вмирають. Ну, чого прилетіли? Все те саме, не варто і хвилюватись. А то ще й бійка заведеться поміж планетними братами. У живих істот вона заводиться швидко.

Невідомо чого, мені стає сумно. Я дивуюсь: звідки йде цей сум? Через що? Де є той резервуар, з якого витікають чуття, і хто стоїть у їх границь? В кожному разі, не завжди свідомість.

І вже думки мої йдуть по іншому напрямку. Я думаю про Соню, Андрійка, Сосницького, Панаса Павловича, Карачапова. Мені по-земному і боляче, і смішно, і важко все, про що я думаю. І немає нічого важнішого від цього, і вийти з цього людського кола неможливо, не дивлячись на всі філософії.

І я радий з цього суму, бо знаю, що засну швидко. Я лягаю на бік, покриваю голову ковдрою, згортаюсь по-дитячому бубликом, підтягнувши коліна до самого підборіддя, й починаю думати про «те».

«Те» — моя давня, смішна звичка, про яку не знає ні одна душа. Я не можу заснути, поки не розкажу собі казку. Це в мене з дитинства. Я раз у раз засипав тільки під материні казки. Коли для інших моя звичка стала смішною, я мусив

принести її в жертву своїй мужеській гідності й відмовитись від маминих казок. Але я замінив їх власними. І від того часу, де б і з ким би мені не доводилось проводити ніч, я неодмінно, хоч на декілька хвилин, кажу собі казку.

Мабуть, це властиве багатьом. І мабуть, вони помітили таку особливість казок: до певного періоду казка оповідає про те, що є. Це, власне, не казка, а одблиск дійсності в фантазії. Коли я на протязі багатьох літ складав історії, в яких моя особа творила різні подвиги, починаючи від геройських герців з індійцями, драконами і кінчаючи перемогою над тюремними стінами, то я переказував те, що справді було. Бо в цім періоді все буває перемогою й визволенням.

В другому ж періоді приходить справжня казка, бо вона оповідає про те, чого нема й не може бути ніколи. Вона тужно заколисує, на хвилю односить від того, що є, і помагає забути себе. І через те з нею ще солодше засипати, ніж з першою.

Під ковдрою темно, тепло й затишно, як двадцять і більше літ тому назад. Я тихо починаю свою казку.

От я йду вулицею. Вечір надходить. Осінній дощик шарудить дрібним, пісочним шелестом у пожовклім листі. Тротуари не мокрі, а тільки масні від дощового порошу. В палісадниках пухкими купами лежить збите жовто-червоне листя, від якого іде такий дух, як коли розітреш листок на долоні. Шибки вікон подібні до рябих облич.

Комір пальта у мене піднятий, я високо підібрав плечі, втягнувши в них голову, але мені все ж таки холодно. Я йду без всякої мети, ні про віщо не думаючи. Ні, я думаю про те, що я страшенно самотній. Самотній же тому, що нікого не люблю. Найпевніша ознака самотніх та, що вони нічого й нікого не люблять. І коли я слухаю людей, що жаліються на самотність і запевняють, що вони люблять, я думаю про себе: бідолахо, тобі для чогось хочеться переконати мене, що в тебе в гаманці одночасно порожнеча й цілі скарби.

Плентаюсь помалу, дивлячись у землю. Часом підводжу голову й тоді моє лице обвіває дощевий порошок, як то буває часом біля фонтану.

Біля одного будинку, — я виразно бачу його: невеличкий, з червоної цегли, двоповерховий, перед ним палісадник, який творить немов коридор до парадного, — біля цього будиночку, саме в початку коридору, зустрічаюсь з жінкою в... в білій шапочці. Так, в білій шапочці, з білим коміром короткого пальта. Вона скидає на мене очима й тут же, вмить, неначе підстрілена, спирається рукою на тинок і стоїть так деякий момент, не рухаючись і не одриваючи погляду від

моїх очей. Я теж, весь пронизаний дивним чуттям, стою з піднятим коміром, з руками в кишенях з очима в її очах. Це тягнеться не більше п'яти-шости хвилин, але мені здається, що я прожогом і довго несусь у якусь безодню, і серце моє в солодкім жаху поширюється.

Жінка одступає від тинка й непевними, ослабленими кроками іде в дім. Злегка вищить пружина дверей, двері грюкають за спиною жінки, і я розумію, що стою на вулиці, на тім самім місці, де тільки що переломилось моє життя. І самотність, і бруд, і сором — усе лишилось на тротуарі, за палисадником, а я, новий, чудний сам собі, повинен іти в цей червоний будинок і провадити далі нове життя.

І от я йду в ті самі двері парадного. Вони так само вищать, неначе я наступив їм на хвіст, і певною ходою виходжу на другий поверх. Там я дзвоню біля дверей, що ліворуч, і жду.

Коли одчиняються двері, я в передпокою бачу її та покоївку. Усміхаюсь до неї й зупиняюсь біля порогу, не одриваючи від неї очей. Покоївка здивовано поглядає на нас.

— Роздягніться!.. — злякано й тихо каже вона. — Ідїть собі, Прісю: це до мене!

Я скидаю вогке пальто й капелюх, з крис якого мені на груди стікає вода, що назбиралась там від дощового пороху. Вона так само, як і на вулиці, безсило спирається рукою на столик і розсіяно, в тихому жаху й непорозумінню дивиться на мене. Я бачу, як її губи починають беззвучно рухатись, і знаю, що вона хоче сказати «що вам треба», або щось подібне до того, але вимовити цих слів не може.

Я підходжу до неї, беру її за руку й веду в кімнату, двері якої одчинені переді мною. Там світла немає, і я догадуюсь, що вона стояла тут біля вікна і з цим же жахом дивилась на мене, на вулицю. Вона покїрно йде за мною, не кажучи ні слова, й зупиняється тоді, коли зупиняюсь я. Двері з передпокою я зачиняю за собою і в синьому присмеркові бачу проти себе блїде лице з великими, неклїпаючими, зачарованими очима. З її руки, яку я випускаю, в мене ллється невимовне хвилювання. В мене таке почування, ніби я все життя не випускав цю руку зі своїх рук, ніби це рука, яку подав мені весь світ, де я до цього часу почував себе смертельно-самотнім. Безмежно рїдна, близька рука...

І от я одною рукою тихо наближаю до себе цю руку, до своїх грудей, другою рукою побожно обїймаю ніжні її плечі й схиляюсь до її вуст, розкритих, гарячих від солодкого жаху.

Десь щось падає, — і ми випускаємо одне одного. В очах мені стоїть туман, я мимоволі помічаю здивовано, що важко, трудно дихаю й серце гупає. В ногах така ослабленість, що

я похитуючись, як видужуючий, підходжу до вікна й сідаю на стілець. Вона теж одходить убік і сідає біля стіни.

Я дивлюсь на голі вершечки дерев з самотніми, поодинокими листками, що безнадійно, стомлено похитуються, немов роблять слабенькі спроби одірватися й піти за товаришами; дивлюсь на олов'яно-синій сутінок вечоріючого неба й потроху, неначе хто підпихає мене, приходжу до себе. І густа, широка, могутня радість, як вода у повідь, сповнює мою душу.

Я підводжусь, нехапливо підходжу до неї й сідаю поруч. Вона знов здригується, як здригується полум'я свічки, коли підходиш до неї. Все обличчя я ледве розбираю на тлі сірого вікна, але очі виразно бачу, м'які, лякливі, так само повні непорозуміння, чекаючі ще чогось.

В кімнаті чується гомін.

— Ідіть собі! Ради бога ідіть! — раптом шепоче вона.

— Я завтра побачу вас?

— Так, так.

— Де?

— Не знаю... Ради бога!

— На бульварі проти собору? Сім годин? Так?

— Так, так!

— Повторіть!

— На бульварі, проти собору. Сім годин.

Ми вже багато-багато разів сидимо на бульварі, проти собору.

Вона вже не однімає своєї руки й сидить з таким виглядом, неначе скорилась неминучій долі.

Я кажу їй:

— Я можу запропонувати тобі тільки те, що маю: моє палюче бажання тебе, твоїх уст, грудей, всього твого тіла, співзвучного, рідного моєму. Я не обіцяю тобі нічого! — ні вірності, ні вічності мого бажання, бо, кажучи так, я збрешу і тобі, і собі. Але є в мене крім цього ще одно! — це моя давня, викохана довгими роками туга за матір'ю дітей моїх, за другом і товаришем мого життя. Маю тайну, несмілу мрію обновилися в моїх дітях і оправдати забруднене, зогиджене мною моє існування. Коли ти шукаєш батька твоїх дітей, коли маєш і ти тугу за товаришем життя і віриш моїй тузі, коли маєш сміливість шукання і не боїшся можливих помилок та неудач, то я можу запропонувати тобі ще одно, ось це моє давнє шукання, мою мрію, мою тугу за створенням себе...

...Я не знаю тебе і ти не знаєш мене. Ми знаємо голос наших тіл, старий, прекрасний, могутній голос наших предків. Він сповнює наші душі п'яним і радісним, як старе густе

вино, хвилюванням та захватом. Але не вірмо йому, бо це тільки старий, легковажний гуляка бог, що сумлінно виконує своє призначення. Не вимагаймо від нього більше від того, що він може дати. Його діло звести нас, штовхнути одно до одного. А що з нами далі буде, це не обходить його. Заспіваймо ж йому славу й подяку, але не складаймо на нього нашого життя. Чи розумієш ти мене, моя бажана?

Вона злегка потискує мою руку й дивиться на мене коротким, соромливим поглядом, за яким я з невимовним хвилюванням схоплюю усмішку старого, прекрасного гуляки.

І от я вже не хижак-адвокат, що годується стервом закона, дурістю, безпорадністю та жадністю своїх жертв. — Я скромний повірений, що боронить проти закону і хижаків довірливих та безпорадних.

Ми живемо в маленькій ясній кімнатці. Я заплатив усі борги, одмовився від «гонорарних» справ, і наш бюджет щомісяця примушує нас приймати різні героїчні постанови: ми ходимо на дешеві місця в театр три рази на тиждень, пробуємо свої сили на вегетаріанстві, я курю дешевий тютюн, а вона не їсть яблучної пастили, яку страшно любить.

Але що більше цих маленьких жертв, то ясніше та легше у мене на душі. Неначе скидаю з себе налиплу, брудну, тверду кору й вертаюсь до юнацтва.

Коли ж знайомимо одне одного зі своїми приятелями, то не знаємо, як казати й називаємо просто своє прізвище. Ми не кажемо: це мій чоловік, або це моя жінка. Нам соромно й ніяково так казати, — ми ще не чоловік і не жінка. Ми поки що любовники, товариші веселого п'яного бога. Ми бенкетуємо і справляємо оргію нашого п'яного кохання.

Але мимоволі несвідомо й потай стежимо одно за одним. Мені не все подобається в ній. А вона, здається, не зовсім вірить мені. Коли мине оргія, вона думає собі: я піду від неї, так всі роблять. І мені не подобається, що вона плаче від цього, тільки плаче. Вона повинна інакше почувати. Я не знаю, як саме, і не можу навчити її, але плакати не треба.

А втім, може, й так добре, — я ж не піду від неї все одно. Як я можу піти від тої, яку сам вибрав?

Нарешті, коли минає багато-багато часу, коли проходить оргія, я почуваю, що тепер знаю і люблю її. І раз питаюся її: що таке любов? Вона відповідає: це те, коли ніщо не існує, окрім нього.

Значить, вона ще не любить мене.

І знов згодом задаю їй те саме питання. Вона каже: любов — це страх загубити.

Ні, і тепер вона ще не знає, що таке любов.

І от, нарешті, вона сама каже мені: як дивно, я люблю світ, я люблю людей так, як ніколи не любила. Від чого ця жалість у мене, і зворушення, і така, хороша печаль? Я вже не боюсь загубити тебе, бо це ж неможливо, правда? — ми так вросли одне в одного, що я вже не розумію слова «загубить». Кого загубить? Себе?

Тоді я бачу, що вона знає, що таке любов. Тепер ми не можемо ні загубить, ні зв'язати себе.

І тоді ми входимо в світ оновлені, злиті в одному. Тепер ми муж і жона.

У нас син. Це маленьке, чудесне створіння, що дивним способом відділилось від нас і...

Але тут моя казка кінчається: глухий біль, старий, як давня рана, болюче ние в мені. Зразу стає душно під ковдрою, і я скидаю її з голови. І в ту ж мить в мої очі б'є світло місяця. Він підліз до самого вікна і, блідо усміхаючись, неначе пійманий на чомусь стидкому, не кліпаючи, дивиться мені в лице.

Я повертаюсь на другий бік і з тайною надією прислухаюсь. Ні, біль є. І тепер я вже знаю, що не скоро засну.

Так, є. Я підводжусь, беру цигарку з нічного столика, запалюю й сиджу в постелі.

В соте — та де там! — в тисячне питаю себе: а що ж, як ні? А що, як вона вигадала цю підлу помсту за те, що було вісім літ тому?

І знову і знову я перебираю в пам'яті всі дрібниці того проклятого вечора. І знов не бачу за собою такої провини, яка б рівнялась цій карі. Вона ж знала, що я не любив її. Знала, знала! Ніколи, ні одній жінці я не казав «люблю», коли не міг сказати з повним серцем. Я міг зовсім не відповісти на це питання, міг викрутитися жартом, поцілунком, софізмом, але не збрехати.

А в нас же й ніякої розмови про любов ніколи не було. Не було навіть того, що зветься фліртом. Ми були партійними товаришами та й годі. Правда, вона частенько шпигала мене моїми любовними пригодами, я на це відповідав жартами, та на тому й кінчалося. Я навіть не розумію тепер, як між нами могла виникнути та проклята хвилива близькість. Не розумію. Чи вино, справді, так зробило? Чи радість з приводу втечі товаришів, від якої хотілось усіх обіймати, цілувати й робити всякі дурниці?

Ну, а вона ж, вона? Адже, здається, і вина не пила? Невже, дійсно, з її боку було щось серйозніше за хвиливу дурість? Інакше, як же пояснити її поведження в той вечір, на

тому березі Дніпра? Бо, власне, вона взяла мене, а не я її. Ні разу я цього не сказав Соні, але повинна ж вона знати це сама, повинна пам'ятати, як тягла мене, як шарпала, як викликала те, що потім назвала «скотством».

І коли другого дня прийшла до мене, невже серйозно думала, що я можу назвати її жінкою?

А мабуть, так думала, або, принаймні, хотіла. Бо чого ж так глибоко, так смертельно образилась на моє (правда, досить поганеньке, боязке) мовчання? Чого так раптово, в два тижні, повінчалась з Сосницьким?

Чи просто хотіла сховати слід гріха? Зробити законними будучі наслідки?

Добре! Але навіщо ж через вісім літ після того заявляти мені, що мій «наслідок»? Що Андрійко — мій син!

Чудово, хай навіть так! Але для чого через кілька днів після цієї заяви брати свої слова назад і казати, що вона сама не знає, чий син Андрійко? Для чого це? Щоб піддати мене безперестанній, вічній карі сумніву?

Але ж це вже помста, це знущання, злоба, умисність! А коли так, то хіба варто вірити їй? Хіба не можна допустити, що вона все це, від початку до кінця, вигадала, що Андрійко ні в якій мірі не є мій син, що їй це чудесно відомо, але вона видумала це, щоб все життя мати наді мною жорстоку владу?

Так, це правдоподібніше за все. Так-так, це власне так! От виразно пригадую собі, як вона казала мені те. Цілий місяць після зустрічі, не бачившись вісім літ, не знаючи нічого одне про одного, цілий місяць поводячись зі мною так, що ні про які тайни не можна було подумати, вона раптом згадує, що Андрійко мій син. Я знаю, коли в ній зародилась ця ідея: тоді, як вона мене бачила з Андрійком і Васильком. Я не вмю поводитись з дітьми, я дурію і стаю якоюсь квашою.

Так, вона добре розрахувала свій удар: Андрійко мій син!

Чудесно! Але через що ж таки ця категорична заява вмить міняється? Через що?

Я дивлюсь на місяць, місяць дивиться на мене й винувато усміхається. Беру знов цигарку, закурюю й напружено думаю.

Так от через що: вона побачила, що цією звісткою не досягла бажаної мети, — занадто мало страждання дала мені. Я прийняв цей факт без особливого болю. Правда, він вразив мене, схвилював, але в той же час сповнив усього новим чуттям, таким великим, що в ньому потонули всі умовності. Я знав тільки, що Андрійко — мій син, частина моєї істоти, яка відділилась від мене і росте окремо. Це було найголовніше для мене.

Вона побачила, що замість страждання, яке повинно було знищити мене, дала мені щось таке, що підіймало. І тоді вона знайшла більш певний спосіб: «призналась», що збрехала, що сама не знає, чий син Андрійко.

От, коли вона могла цілком задовольнитися, вона сама злякалась, коли побачила, що зробив її удар зі мною. Вона сама не сподівалась такої сили його.

Дійсно, це все так. А коли так, то невже найбільше тупому йолопові не видно, що все це нісенітниця, що нічого спільного зі мною Андрійко не має й що мені треба раз на все покінчити з цим, одірвати від себе цю думку, притоптати чуття, розкидати ногами недогарки його і засміятися в саме лице Сонічці?

А навіщо вона раз у раз одриває від мене Андрійка? Щоб не дати затихнути сумнівові й закріпитися вірі, що він мій?

І через що в передостаннє побачення горіло під очима лице у неї? Чого співала романси з таким натиском у поглядах і голосі? І за що вигнала, заборонила бувати? Поганий вплив? Ненормальне життя? Та хіба ж це новина для неї?

А що, як я запропоную їй такого роду комбінацію: слухай, мовляв, Соню, візьми Андрійка з собою, лиши Василька Дмитрові та йди до мене, будемо разом жити?

Може, вона саме до цього й підштовхує мене своїми оцими вчинками? Дмитра вона не любить, це мало не в перший же день зустрічі сказала мені. (Він її також, здається, не любить.) Він надокучив їй, і вона, мабуть, хоче свіжих полових почувань. Для легеньких стрибань у гречку вона занадто багато говорила про моральність, занадто довго старалась переконати всіх, що їй гидкі ці «скотства». Значить, треба обставити це поважніше, ідейніше. Та й тривкіше, постійніше буде так.

Я усміхаюсь, шпурляю в куток цигарку й лягаю. На лиці та на грудях мені лежить мертве світло місяця... Тиша навкруги така, що шумить в ухах.

Андрійку! Хлопчику мій, де ти? Чи існуєш ти? Чи ти це спиш там, на Базарній, з ніжно загостреним підборіддям, яке так зворушливо червоніє від морозу?

Господи! Та невже ж я ніколи-ніколи не зможу дізнатися справжньої правди, не зможу віддати свою душу зголоднілій моїй любові?!

Беру подушку, перекладаю знов на другий бік і лягаю спиною до місяця. Тепер його світло падає на бік шафи і ясно освітлює її.

Я стараюсь більше не думати про Андрійка й силкуюсь зайняти свою думку чим-небудь іншим. Думаю про справи,

клієнтів, карти, гонорари. Вираховую, скільки зароблю в цей місяць, комбіную оборону найближчих процесів.

І знов непомітно вертаюся до Андрійка. Знов починаю від початку, пригадую, уявляю «качиний ніс»; думки міняються, міняється вся Соня, я вже вірю їй.

Я схоплююся, стискую кулаки і в сліпій лютості кричу:

— Будь проклята!! Будь проклята! Нічого нема, нічого! Одчепись од мене!

Засвічую лампу, хапаю перші, що попадаються під руки, папери й читаю.

Коли починає сіріти в вікні і все моє тіло горіти від двох безсонних ночей, я гашу світло й падаю в постіль, ні про що вже не думаючи і бажаючи тільки сну.

Я понурий і злий. Кричу без вини на письменоводителя, на Миколу, і зі злістю бачу, що вони від всієї душі ненавидять мене. Письмоводитель іде в якійсь справі, і я лишаюся сам.

Голову ломить, і біль переходить у виски.

Комусь Микола одчиняє.

Влітає Панас Павлович Кривуля. Не входить, а влітає. Це діється так незвичайно, що я, ще не бачачи, як слід, збентеженого Кривулі, почуваю, що сталося щось катастрофічне.

Завсігди спокійний, до втоми тверезий, чепурний, благообразний, приват-доцент філософії, трошки скептик, але не злий скептик, а удаваний, щоби сховати під цим скептицизмом м'якість характеру, якої соромиться, — Панас Павлович у цю мить не то п'яний, не то невмитий, але виразно й дуже схвильований. Його волосся, звичайно ретельно зачесане набік, немов жовта шапочка, тепер лежить на чолі неохайними, злиплими від поту кільцями. Насмішкувато-добрі, трохи короткозорі очі, запалені й обведені оранжевими припухлими повіками, моргають з-за пенсне напружено й розгублено, немов туди попала порошинка. Все лице з незайманим рум'янцем ясного блондина, з м'яким безвольним носом, здається пожованим, брудним і дурнуватим.

— Дома? — одривисто кидає він, налітаючи на мене грудьми й машинально тикаючи руку. — Слава богу! Думав, що не застану...

— Що таке, Панасе Павловичу?

Я підводжусь, здоровкаюся і підсовую йому фотель. Він гепається в нього, важко сопучи, й починає шукати хустку по всіх кишнях. Його жилетка застібнута тільки на горішній та нижній гудзик, роззявляється від рухів і видно білизну. Не знайшовши хустки, він забуває про неї й раптом, дуже клі-

паючи, дивиться мені в лице. Потім одразу рішучим, грізним, але в той же час немов би зляканим голосом заявляє:

— Годі! Розводжуся з жінкою. Беретесь допомогати? Але негайно, негайно! Зараз же, моментально!

— Берусь, Панасе Павловичу!

Я бачу, що говорити йому в цю хвилину про те, що розвод в один момент не робиться, нема ніякої рації.

— Чудово! — грізно стріпує він головою, від чого кільця підстрибують на спітнілому лобі. — Чудово! Буде з мене, буде!

— Що сталось, Панасе Павловичу?

З великим трудом мені удається вияснити таку річ.

Варвара Федорівна сьогодні вранці пішла до Олександри Михайлівни, влетіла до неї в хату і вчинила «принципiальну» балачку, на закінчення якої ударила дівчину по лиці. Після того спокійно вернулась в лоно сім'ї, та й стала піджидати Панаса Павловича.

Ждала вона його в озброєнні своєї правоти і приготована, як слід, бо знала, що Панасові Павловичу буде відомо про «балачку» з Олександрєю Михайлівною раніше, ніж він приїде додому. Дійсно, Панаса Павловича викликано з гімназії, де він саме мав лекцію. Він моментально погнав додому, страшенно розлючений, з непохитним наміром «убить або принаймні скалічити цю паскудну гадину».

Яким способом він майже п'яним став, про це Панас Павлович розповів дуже невиразно: хотілось пити; ну, побачив по дорозі ресторан, зліз і випив. Та окрім того, з такою особою, як його мила дружинонька, по-людськи балакати неможливо, коли хочеш добитися яких результатів. Випив він небагато: три чарки коньяку та дві пляшки пива — пиво од згаги. Але досяг блискучих результатів: він балакав з Варварою по її власному методу; загилив їй аж два ляпasi і заявив, що «рішуче, категорично і на завжди розходиться з нею».

Панас Павлович то схоплюється, маючи намір побігати по хаті, то, зробивши кроків зо два і наткнувшись на шафу або стіл, знов сідає й дивиться на мене, напружено кліпаючими очима.

— Ні-ні, я навіть радий цьому! Надзвичайно радий! — час від часу говорить він з лицем людини, що вистрибула з пожежі і не має чого радіти.

— Принаймні, тепер уже справжній кінець усьому. Ні, ви тільки подумайте, подумайте, який це жах: дев'ять-десять літ прожити в одній кімнаті з чужою людиною; з ворогом спати на одній постелі і без перестанку боротись з ним за всяку

дрібницю, за кожний свій крок. Га? Чорт знає, що таке! Незрозуміло! Тільки у людей можуть бути такі безглузді, дикі ситуації. Ні, я радий, що так вийшло, я радий!

Він сідає з виглядом людини, що покінчила з цим питанням і з полегшенням одкидається на спинку канапи, немов даючи собі, нарешті, спочинок. Але вмить усім тілом перехилиється до мене і, блискаючи склом пенсне, шепоче:

— Та ви знаєте, що вона примушувала мене брать хабарі? Знаєте? Так-так, хабарі! З учнів, з їхніх батьків. Я особисто не брав, я навіть удавав, що не знав про це. Брала вона, на чорний хід ходили до неї... А потім на мене робила пресію в певному напрямі й годі. Дивуетесь? А розумна, освічена, поступова жінка! Музику любить, театр розуміє, відчуває широ. В політиці переконана республіканка, мало не анархістка. Так-так! І разом з тим безмежно-егоїстичний, злий, жорсткий паразит. Простий паразит! Та вона ж нічого не робить! Нічогісінько! Обід варить прислуга, хату прибирає прислуга, за дітьми ходить прислуга. Вона ж тільки їсть, спить, щось там собі почитує, їздить по концертах, театрах, розводить розумні, цікаві балачки й більше нічого. Та за віщо?! — раптом одхилияючись назад і простягаючи до мене вивернені долонями догори руки, з непорозумінням і благанням кричить він. — За віщо, питаю я вас?! Та це ж... досмертний грабіж! За те, що вона викинула з себе два шматки живого м'яса, викинула із скотячим вереском, страхом, прокльонами, за ці подвиги вона все життя має право сидіти на шиї людини, має право вмішуватись в його життя, нівечити його, оплювати, зогидити? Так? І замітьте, замітьте собі: вона цілком широко вважає себе безмірно вищою від тих, що варять обід, роблять панчохи, годують дітей. Для неї це все міщанство, рабство. Та ви знаєте, ви знаєте, що нема гидшої, нема паскуднішої істоти на землі, як жінка матеріально забезпеченого інтелігента... Запевняю вас, запеваю! Що таке наші жінки, жінки професорів, відомих адвокатів, письменників, лікарів, інженерів, як не паразити, як не досмертні грабіжники своїх чоловіків, як не паучихи, що пожирають своїх самців? Жінка мужика, робітника, купця, навіть поміщика, проста немудрствующа «міщанка», як люблять ці паразити називати їх, робить своє діло в житті, хазяйнує, виховує, як уміє, своїх дітей, чесно заробляє хліб і любов. А ці? А ці, я вас питаю? О, ці сміються з чотирьох німецьких «К»: Кіндер, Кіхе, Кірхе і... і ще якесь там четверте. О, яке міщанство! Поступова інтелігентна жінка стоїть вище... О, чортяка б вас забрала! — смішно хапає себе за голову Панас Павлович. — Та в чому ж, у чому ця їхня поступовість? Чи хоч люблять вони своїх ді-

тей? «Любов матері, любов матері, любов матері, ах, любов матері!» Та брехня! Батьки, так-так, батьки більше, дужче, благородніше люблять своїх дітей. От візьміть, пригадайте сім'ї своїх знайомих, от візьміть — і ви побачите, що батьки люблять, по-справжньому люблять, а матері тільки по-соба-чому. Та й то, коли вона поступова жінка, то й собачої любові немає, бо це ж «міщанство». Ой, ні-ні, я більше не можу! Я вас прохаю, Якове Васильовичу, заявіть їй просто і ка-те-го-рично, що коли вона не піде на мої умовини, коли вона не оддасть сина, то я на все здатний, на все. Скажіть, що я згоден давати їй три чверті, чуєте! — три чверті мого заробітку, але хай же раз в житті зробить благородно. Намалюйте їй, розумієте, намалюйте, як слід, ви адвокат і розумієте самі. Головне ж, дайте їй зрозуміть, що в неї нема ніякого права на мене. Оцю, оцю ідею головним чином вбийте в неї! Бо в цій ідеї половина її мерзот... Адже вона, наприклад, вважає, що Олександра Михайлівна грабує її. І не лицемірно вважає, в тому то й біда, що ні; а щиро, всією істотою переконана в цьому... Я з нею більше не можу говорити. Я бачити не можу її. Ви вже самі, голубе, будьте другом. А найголовніше, Діму зараз же, негайно до мене. Це найперша умова. Майте на увазі, що вона захоче лишити його у себе, та боже борони вас згоджуватися. Ні, на ніяких умовах на це не йдіть. Вона буде натякати про любов матері, не піддавайтесь. Ради бога, не піддавайтесь ані на хвилину! Вона розумна і психолог, дивіться!

— Не бійтесь, Панасе Павловичу!..

— Боюсь, їй-богу, боюсь! Ви ще добре не знаєте її. І коли Діма, наприклад, через що-небудь там почне, той... ну скажем, плакати, чи що, так ви не вважайте. Це пройде! Вона ж здатна на все, рішуче на все. Діти й так уже дивляться на мене, як на якогось розпусника, ката й деспота. Галя цілком на боці матері, на ту я вже махнув рукою. І знаєте, чудне явище: немов чужа мені дівчина, а рідна ж дочка. Ну, та хай!.. Але син?.. Е, вона знає свою силу. Ради бога, Якове Васильовичу, глядіть же — перший і останній пункт: Діма.

І довго ще він повторює цей пункт і дивиться на мене тривожними, зляканими очима.

— Ах, голубе, ви щасливий чоловік, — говорить він, трохи заспокоївшись, — ви не знаєте, що то таке бути батьком. Ви не знаєте, що то за страшне чуття, як воно не піддається ніякому контролю, ніякій логіці. Чорт його знає, що за сила! Я вам заздрю: вільний, самотній, незалежний. Ніколи не майте дітей, а коли захочете мати, то... будьте обережні, ох, будьте обережні!

Потім ми умовляємось, що Панас Павлович шукатиме для себе й Діми помешкання, а я піду до Варвари Федорівни. Ввечері ж ми зйдемося у Олександрі Михайлівни.

Ще одна візита: Нечипоренко. Входить, не роздягшись, тримаючи, як дворник, у руці собачу шапку. Простує до мене, дивлячись кудись у бік. Я вже бачу, що він прийшов прийняти мою пропозицію. Його вигляд хворобливий: під очима бурі западини; ніс синюватий, голодний; щоки, вкриті кучерявою порохнявою борідкою, втягнуті, як у старої людини.

Я злегка підводжусь і, простягаючи йому руку, кажу:

— Доброго здоров'ячка, Нечипоренко! Що скажете?

Однак він моєї руки не бере, від чого я червонію, зупиняється і, дивлячись просто на мене, тихо питає:

— Які ви мали підстави вчора робити мені таку пропозицію?

В голосі немов немає нічого погрозливого, ні обуреного. Ніби справді йому дуже важно знати ці підстави. За цим тільки й прийшов.

Я роблю холодне, трохи непорозуміле лице й відповідаю:

— Ваше особисте ходатайство про допомогу, добродію Нечипоренко...

Слова «ходатайство», «допомога» досягають своєї мети: Нечипоренко червоніє до такої міри, що навіть мені стає ніяково. Від цього він деякий час стоїть мовчки й розсіяно дивиться на мене.

— Я прохав у вас роботи, а не допомоги, — нарешті хрипко й тим же тихим, зарані, видно, наготовленим голосом говорить він.

— Так... — з легким непорозумінням говорю я, тим самим показуючи, що в даному разі робота й допомога те саме. І чекаючи дивлюсь на нього: швидше, мовляв, викладай свої ходатайства і забирайся геть.

— Але... але яке ви мали право пропонувати мені подібну роботу? Я подав вам привід до цього чим-небудь?

Я роблю вигляд, що не розумію, чого він хоче й нетерпляче кажу:

— Та, звичайно, дали: ви прохали роботи. Але в цей момент, чого вам власне треба від мене?

Нечипоренко перекладає шапку з одної руки в другу й витирає долонею червоний, бугроватий, лисий лоб. Мабуть, він приготував цілу промову, але тепер не може пригадати ні одного слова.

— Я всю ніч думав про ваші слова... — починає він, дивлячись на мене упертим блискучим, як у голодних або хво-

рих, поглядом. Скільки в них жаху! — Всього дев'ять літ, як ми останній раз бачились з вами. Тільки дев'ять літ!

— Слушайте, добродію, для приємних споминів у мене нема часу. Будь ласка, скажіть, в якій справі я вам...

— Справи у мене ніякої до вас нема — і не може...

— В таких разі...

— І не може бути з вами. Я прийшов тільки для того, аби хоч одному мерзотнику висказати...

— Але ви, мабуть, забули, що в мене є лакей, який може вам показати, в який бік одчиняються двері?..

— Ні, не забув. І з цікавістю подивлюсь, як ви будете це робити. Ні, я це передвидів, ідучи до вас. Це я передвидів.

Він ще декілька разів каже «я це передвидів», хвилюється й озирається, немов торжествуючи і ждучи, що його зараз почнуть викидати за двері. Мені приходить до голови, що він з'явився власне з цією метою: зробити мені скандал, примусити мене вигнати його, а потім про це репетувати благородно на все місто.

— Що вам треба від мене?

— Щоби ви вигнали мене. Прошу! Будь ласка!

Він навіть робить два кроки до столу, де я сиджу. Я бачу, що він формально хвора людина: губи запеклися, очі фосфорично блискають, руки трусяться, весь пошарпується якимось.

— Виганяти вас нема за що! — кажу я спокійно й холодно. — Я прохаю вас сказати, що вам треба від мене і не забирати мені часу, я дуже зайнятий.

— Мені треба дати вам зрозуміти, що ви не мали ніякого права, чорт вас забирай, пропонувати мені ту гидоту! Ви по собі судили. І, мабуть, гадали, що всі такі, як ви. Коли б ви мені триста тисяч пропонували, — чуєте, триста тисяч! — то й тоді я вам відповів би так само. І ви це самі знали, знали добре, але хотіли поглузувати, помститись за те, що самі зробились паскудником. Можете кликати свого лакея! Чуєте? Так, ви паскудник, це я вам одверто кажу. Кличте лакея!

— Заспокойтесь, Нечипоренко, і не хвилюйтесь по-дурному. Я не маю ніякого наміру кликати лакея. У мене тільки одно прохання: чи не можете ви вилаяти мене швидше, я зайнятий.

— Я не лаю вас, а серйозно і спокійно кажу вам, що ви паскудник. Бо тільки паскудник може бути таким жорстоким і цинічним. Людина помирає з голоду, колишній товариш, людина, яка шукає чесноі роботи, а їй цей товариш, що колись був у революціонерах, цей... мерзотник, пропонує гидоту. І називає це заробітком. В а ш заробіток, це правда, але не мій. Не мій!

Він робить ще крок до столу, грізно трясє шапкою, затисненою в кулаці. Я дивлюсь на його спітніле лице й розумію, що йому треба вилаяти мене, треба викричатись, виявити власне благородство: адже він заслужив це, він одмовився від трьохсот карбованців, а дома, десь справді, помирають з голоду. І тим паче повинен ненавидіти мене, що ці триста карбованців викликали стільки завмерлих потреб, стільки мрій. «Дитинчата», мабуть, не одягнені, голодні, з такими ж блискучими, фосфоричними очима. «Жіночка» кашляє, лежить. А він, маючи в руках триста карбованців, шпурляє їх у пику паскудникові. І я розумію, що треба власне ш п у р н у т ь, треба зробити позу, наробити галасу, — хоч цим дати собі компенсацію.

Я мовчу і дивлюсь на Нечипоренка. «Тепер він скаже ще щось ефектне, дуже горде, повернеться й вийде».

Він раптом простягає до мене обидві руки й з самого дна душі, з одчаєм і болем, від яких я всередині здригаюсь, питає:

— Невже це ви?! Товаришу Антоне! Згадайте! Ви ж були самим чесним, самим порядним, самим... самим...

Він не знає, як найсильніше висловити мої колишні якості.

— Самим палким і відданим! Мені наплювать на триста карбованців, на поміч, на все, але я всю ніч не міг заснути через вас. Невже можна до такої міри змінитись? Що ж це, господи?! Я неначе в якомусь кошмарі живу ці два тижні. Я знав, я знав, що не застану нічого з того, що було. Але я не гадав, що це в такій страшній формі могло статись. Я думав: ну, потемнілись, зневірились, поховались, забули, пристали. Але є ж у них хоч ідейне співчуття, хоч сум, хоч жаль за минулим. Це ж їхня молодість була, вони ж найкращу пору свого життя віддали за те. Не можуть же вони бути такими байдужими. Не можуть!

А я дивлюсь на його неохайну борідку, на червону, в зморшках шию і зі злістю думаю: «А що, якби одягти цього, щиро болючого зрадою товаришів, чоловіка в гарний костюм, гарно постригти, вимити, покласти йому в кишеню чекову книжку тисяч так на тридцять, щоби сталося з його доброчинністю?»

Нечипоренко ще деякий час стоїть, немов у задумі, потім витягає з кишені щось загорнуте в папірець і мовчки кладе на стіл переді мною.

— Мій довг... — тихо каже він. Далі знов бере пакуночок, розгортає його й рахує. Папірцями — вісім карбованців; сріблом — два. Ці гроші він позичив у мене в свій перший візит до мене. Мабуть, нашкрябав у себе все, що міг, ще що-

небудь продав і приніс. І почуває тепер гірку, болючу насолоду.

— Навіщо ви це? — серйозно з досадою кажу я. — Встигли б ще.

— Не хочу! — раптом з вибухом люті смішно випростується він. — Розумієте?! Маєте! Про проценти не було бачки. Але, коли вважаєте справедливим, могу й проценти вам дати.

Проценти ці він, мабуть, не раз про себе смакував. І сріблом два рублі навмисне приніс, щоб підкреслити. Я беру папірець з грошима й недбало одкидаю його до каламаря.

Нечипоренко, круто одвернувшись, повертається й виходить, одягнувши шапку ще в хаті.

На розі бульвару я знову бачу даму в чорному з хлопчиком. Щодня, виходячи з суду, я зустрічаю їх тут. Хто вона, ця самотня жінка? Довге, чорне пальто, чорний капелюх, немов у жалобі, з сірим, як у подорожніх, вуалем, що двома кінцями спадає їй на спину. Не то несмілість, не то соромливість у манерах. Через що завжди сама, чого так довго гуляє? (Часом, ідучи в суд і вертаючись, я бачу її все на тому самому місці).

Вони сваряться. Хлопчик тупотить ніжками, вигинається усім тілом то вправо, то вліво, силкуючись вирватись і, видно, чогось вимагаючи. Мати міцно тримає його за руку і, нахилившись, стидаючись прохожих, не голосно вмовляє. Коли я рівняюся з ними, я чую, як вона гарячим шепотом говорить йому:

— Даю тобі слово, чуєш ти, даю тобі слово, що ніколи більше не підеш зі мною. От побачиш!

Що відповідає їй хлопчик, я не розбираю, але бачу, як він раптово шарпається вбік, виривається, потім підскакує до дами й, підвівши до неї сердите, заплакане личко, на якому кидаються мені в очі ріденькі, попсовані зуби, якимось по-собачому вишкірені, несамовито кричить:

— Проклята! Проклята! Дрянъ!

Після того, не то жажнувшись своїх слів, не то боячись кари за них, шугає вбік і, щохвилини озираючись, біжить на дорогу. В цей час саме виходить з-за вугла трамвай. Маленька, худорлявенька постать у синенькому пальті прожогом летить просто назустріч вагонові, не бачачи його й не чуючи дзвінків візника. Дама в чорному йойкає й кидається до хлопчика, але він, гадаючи, що вона хоче піймати його, теж кидається назад, не слухаючи її несамовитих переляканих криків.

Не розумію, як я зміг так швидко здігнати хлопця й вихопити його, майже з під коліс вагона.

Але ось я мало не зі злістю тримаю в руках легеньке тільце й несу його до дами. Хлопчинка, відразу затихнувши, з ляком і непорозумінням дивиться на мене круглими, чорненькими оченятками, одкинувши голову назад.

Цей мій «геройський» вчинок, чисто як у бульварних романах, служить добрим приводом до знайомства. Я рекомендую дамі, дама мені, і ми, гаряче обмірковуючи всі можливі наслідки необережності Кості, її хлопчика, жахаючись і шохвилини зиркаючи на нього, помалу йдемо вулицею. Правда, гаряче обмірковує й жахається тільки Клавдія Петрівна, я ж тільки співчутливо мугичу іноді що-небудь або підтакую, часом переводячи очі на притихлого хлопця.

Так ми доходимо до будинку, в якому вони живуть. Відмовитись від соромливого, але дуже сердечного запрошення зайти, я не можу, як герой і спаситель.

Клавдія Петрівна віднаймає одну велику кімнату від родини якоїсь опереткової співачки. Чоловік цієї співачки — адвокат, але практикою чомусь давно не займається, волюючи жити на кошт своєї дружини.

Все це оповідає мені Клавдія Петрівна, похапцем, скидаючи капелюх та пальто й запалюючи спиртівку, на якій стоїть наготовлений чайник з водою. (Самовар вона мало коли бере у господарів, бо майже цілий день п'є чай і не хоче дуже турбувати прислугу.)

В хаті затишно, хоча обстановка досить проста. Затишку надають різні ганчірочки, які щось там собі закривають, щось прикрашують, та всякі цяцьки на столику; велика руда канапа і блакитний газ, яким обгорнуто електричну лампочку, — Клавдія Петрівна не любить яскравого світла. Над канапою висить гітара з широкою червоною стьошкою. На столі до писання в шкурятяній рамці фотографія мужчини, з сонним обличчям.

Без капелюха Клавдія Петрівна видається молодшою. Я через щось з приємністю це одмічаю. І її волосся дуже гарне: густе, витке, з м'яким, тихим блиском. Але миле, живе лице не можна назвати гарним: очі несміливо зайшли під лоб і хоча здаються великими від пенсне в чорній роговій оправі, але в дійсності маленькі, якісь зморшені; ніс неправильний, весь у дірочках, з великими, занадто довгими ніздрами, а губи широкі та випнуті наперед, як у негрів.

Не стихаючи ні на хвилину, Клавдія Петрівна готує чай, роздягає Костю, заклопотано підбігає до чайника і, нахилившись над ним, слухає, чи не кипить.

І ця її балакучість, жвавність, так не відповідає тут, в кімнаті, тій соромливо-скромній манері на вулиці, що мимоволі

викликає здивовання. За ці півгодини чи годину, що я сиджу в неї, вона встигає розказати мені про масу найрізніших речей. Насамперед, звичайно, про себе. Вона замужем; її чоловік служить вчителем десь у провінціальному місті. Він тепер став дуже багатим, бо написав підручника, якого саме — бог його знає, назву забула, — і через зв'язки в міністерстві освіти добився колосального (слово «колосальний» Клавдія Петрівна дуже часто вживає) розповсюдження. Але вона з чоловіком ось уже третій рік не живе. Дітей у них більше не було, тільки цей хлопчик, Костя. («Костю, не чіпай спиртівки, знову пожару наробиш!») Чоловік висилає їм на прожиток сто рублів у місяць. Вона спочатку хотіла вступити на курси і взагалі ввійти в справжнє життя, але... («Ах, Костю! Але ж що то за дитина! Даю тобі слово, будеш покараний».)

Підчас розмови вона часто й надзвичайно заразливо сміється, прикладає руки до щік, ніяковіє й хапається-хапається. Здається, ми з нею бозна коли знайомі та давно тільки не бачились і вона тепер спішить розказати про себе, якомога більше, бо я кудись надовго виїжджаю й не знати, чи ми побачимось ще коли-небудь. І до такої міри захоплюється, що коли чайник починає кипіти нетерпляче й сердито булькотячи, вона з досадою повертається до нього й говорить: «Та зараз, зараз!» Але, побачивши, що балакає з чайником, широко та вражено дивиться на мене, та якийсь момент мовчить і, нарешті, вибухає голосним, zalivчатим сміхом. Далі здимає з машинки чайник, одтягає вбік Костю й заварює чай, накривши чайник плетеною синьою шапочкою. Її молода, тонка, вбрана в чорне постать рухається легко, молодо, м'яко й весело. (Її постать я теж помічаю.)

Костя тримається мовчки, зупиняючи часом на мені довго круглі темні та уважні очі. Коли я ловлю його погляд, він ніяково й запобігливо усміхається до мене, виставляючи дрібні, синюваті зубки. На матір він мало схожий, тільки її губи, широкі та випнуті наперед.

Мені весь час чогось злегка жаль цієї жінки та її хлопця, хоча, власне, немає нічого такого, щоб викликало жалість. Через те, коли я, нарешті, прощаюсь і Клавдія Петрівна невідомо чого притихнувши, соромливо запрошує заходить, я широко обіцяю неодмінно й дуже швидко зайти «як-небудь увечері».

І того ж таки вечора я декілька разів згадую рогове пенсне, дві хвилі м'якого волосся і соковитий, по-дитячому ясний, сміх.

Варвара Федорівна з перших кроків наших переговорів виводить мене з наготовленого спеціально для цього спокій-

но-ділового тону. Дурницею, власне, виводить. Коли я вхо-
джу до неї в кімнату, вона сидить за туалетним столиком і
полірує нігті. На столику в срібній шухлядці лежать усі при-
чандали манікюра: каламарчики, щіточки, щипчики й тому
подібне чортovinня.

Звичайно, річ не в цих каламарчиках, а в тому, що вона
навмисне займається ними, намагаючись цим підкреслити
своє відношення до того, що сталося. Я певний, що вона
розташувалась з ними за хвилину до мого приходу, тільки
після того, як покоївка сповістила, що я прийшов і хочу ба-
чити її. Недбало і спокійно простягнувши мені мізинця лівої
руки (бо всі останні намащені малиноюю помадою), вона
запрошує мене сісти й тоді мастить ніготь поданого пальця.

— Я до вас у серйозній і важній справі, Варваро Федорів-
но... — з натиском кажу я.

— Догадуюсь, у якій, — відповідає вона, оглядаючи паль-
ці, чи всі рівно намащені.

Тоді я рішуче і строго починаю викладати свою справу.
Варвара Федорівна, дійсно, мабуть, добре знає її, бо не виявляє
ні здивовання, ні обурення, ні звичайнісінького протесту.

Поки я балакаю, вона встигає одполірувати всі пальці на
лівій руці. Рука — вузька, жовто-біла, з довгими пальцями,
які посередині здаються товщими, від чого схожі на білі си-
гари. Іноді вона, чистячи ретельно ніготь червоною поду-
шечкою зі срібним різьбленим держальцем, задає мені пи-
тання і за кожну мою відповідь каже: мерсі.

Коли я змовкаю, вона одводить набік руку з блискучими
нігтями, що відбивають зеленкувате світло лампи, накритої
абажуром, жмурить очі в жовтих віях, сірі та холодні, й бай-
дуже говорить:

— Нічого з цього не буде.

І береться за щіточку, щоби мастить пальці правої руки.

— Як-то не буде?! — питаю я, трохи зняковівши від цієї,
такої несподіваної відповіді. Власне, я сподівався її, але не в
такій одвертій, нічим не прикритій формі.

— Так, просто не буде та й годі! Я на розвід не дам згоди,
а також не дам йому сина.

— Через що?

— Через те... — вона перестає говорити на хвилю, бо
обережно набирає в цю мить кінчиком квачика фарби, — че-
рез те, що я принципіально проти розводу. Я стою за не-
зломність шлюбу, Якове Васильовичу.

Її вузьке, сухе обличчя з гарними, великими й холодними
очима незвично спокійне. Дивно думати, дивлячись на ньо-
го, що ця жінка біла по лиці іншу жінку цими самими ви-

шаруваними пальцями, вся вкрившись оранжевими плямами, як описував Панас Павлович, і істерично заковуючи оці самі величнорозумні очі.

— Часто доводиться жертвувати своїми принципами, Варваро Федорівно...

— Я не з тих людей, Якове Васильовичу...

Я дивлюсь на її жовто-червоні, нафарбовані губи, на жовто-золоте мите волосся, на сухий упертий ніс і почуваю, що вона, справді, навряд чи може пожертвувати чим-небудь.

— Але як же ви гадаєте улаштувати свої відносини до Панаса Павловича?

— Та ніяк! Він заспокоїться, покине вироблять дурниці й поверне до сем'ї.

Вона помалу зиркає на мене й береться за свої подушечки.

— Хм! А як не поверне?

— А як не поверне, то це його діло. Але тоді ні сина, ні дочки не побачить ніколи.

— Добре! Одначе в інтересах своїх дітей ви повинні піти на поступки.

— Інтереси своїх дітей, Якове Васильовичу, я розумію краще, ніж Панас Павлович. І через те не можу віддати сина в руки людини, яка буде показувати йому приклади розпусти.

— Розпусти?! Панас Павлович?!

— Так, розпусти!

— Та він же любить цю дівчину, Варваро Федорівно, любить. Для того ж і хоче розводу, щоб...

Варварі Федорівні на щоках виступає по невеличкій оранжевій плямочці. Одначе вона тим самим тоном каже:

— Люблять і тих, що в публічних домах.

Я кашляю, проводжу рукою по голові і тільки тоді кажу:

— Мені здається, що ви мало маєте підстав проводити такі аналогії.

— Так? — злегка підіймає вона кінчики губ, тим показуючи немов би посмішку. — А мені здається, що підстав занадто багато. А втім, ми з вами не зійдемося, ваші погляди інші. Та річ не в ваших поглядах, розуміється. Для мене кожна жінка, що має позашлюбні відносини з чоловіком, є проститутка. От і все.

— Чекайте ж, Варваро Федорівно! Адже тих відносин, про які ви кажете, нема у них. І вам це добре відомо.

— Але вони будуть, коли він піде до неї. І віддати свою дитину в той дім, де...

— Вибачайте, але для того ж Панас Павлович і клопочеться про розвід. Згодьтеся на розвід, вони повинчаються й ніякої розпусти не буде...

— Не можу згодитись, бо не можу піти проти своїх переконань.

Я мимоволі розводжу руками. Варвара Федорівна набирає лівою рукою фарби й намазує ніготь.

Ми ще довго балакаємо, але Варвара Федорівна ніяк не може зламати свого принципу, що людей розводить тільки смерть.

На столі стоїть самовар давно, але вони не п'ють без мене чаю. Панас Павлович уже має свій звичайний вигляд: акуратно зачесаний шапочкою, вимитий, причепурений. Він навіть іронічно-добродушно жмуриться й намагається пускати дотепи, але часто немов спотикається й тоді очі стають знову зляканими і кліпають непорозуміло.

Олександрю Михайлівну я не бачив, мабуть, з місяць, і вона видається мені змарнілою і схудлою. Але зате й подобається більше, — раніше в її красі було занадто багато правильності, непорушності і якоїсь туповатої строгості. Тепер хвороба, чи страждання, зробили її більше простою, людяною.

Вона наливає всім чаю, причому довго дивиться декілька разів проти світла на склянку Панаса Павловича й підливає з самовара; Панас Павлович не п'є міцного.

Я приступаю до викладу. Панас Павлович то іронічно усміхається, то червоніє і смішно сердиться, схоплюючись і наміряючись бігти до Варвари Федорівни. Олександра Михайлівна спокійно й поважно садить його на місце і знову слухає мене з такою увагою та напруженням, з яким це роблять тільки глухі: витягнувши шию й не одводячи від мене очей.

Коли я кінчаю, Панас Павлович сидить притихлий і задумливий. Він не каже ні слова й перебирає по столі пальцями, роблячи згуки, як на барабані. Олександра Михайлівна думає про щось скупчено, немов про себе щось вираховує.

— Та-ак!.. — нарешті із зробленою й ніяковою іронією каже Панас Павлович. — Все це не так весело, як варто б того сподіватись.

І пильно, короткозоро починає розглядати дряпину на своїй руці, тонкій та ніжній, як у жінки.

— На мою гадку, Панасе Павловичу, — якомога спокійніше та недбаліше (щоби цим загладити гострість самої думки) кажу я, — треба викрасти Діму у Варвари Федорівни...

Як я й сподівався, обоє скидуються очима злякано. Мені цей ляк приємний: значить, їм дуже страшно те, що я пропоную. А хіба не приємно посунути когось на страшне?

Я ще спокійніше усміхаюсь, одпиваю чаю й говорю далі так, неначе балакаю про звичайну річ, що трапляється на кожному кроці.

— Так, викрасти... Це найпростіший спосіб розв'язати питання. Законним чи, краще сказати, юридичним шляхом, ви нічого не можете осягти. Закон у таких випадках стоїть собі на боці. Але, коли одна сторона одніма у другої дітей, то закон не втручається. Добровільною згодою, це вже видно, ви нічого не доб'єтесь. Значить, лишається той спосіб, який я пропоную.

Панас Павлович, витріщивши на мене скла пенсне і смішно підвівши голову догори, слухає далі, хоча я мовчу вже. Шура встає, здимає зі спинки ліжка теплу хустку й накидає собі на плечі. Її виточене, незаймане лице змерзло, посіріло.

— Так, кажете, викрасти? — немов очутившись нарешті, питає Панас Павлович...

— Так, на мою думку, це єдиний вихід.

— Як же це зробити?

— Дуже просто: вибрати час, коли він виходить гулять з нянькою, схопити його за руки, посадити на звозчика та й край!

Я розумію, що Панас Павлович не про те питає. Словами «як це зробити» він хоче сказати, як одважитись на це, що з цього вийде, чи добрий такий шлях. Але я удаю, що про те загалом нема ніякісінької потреби думати, бо все само собою й так розуміється.

Одначе для нього, мабуть, не все зрозуміле. Він машинально, швидко сьорбає чай, голосно всмоктуючи його в себе, й пильно дивиться на щипчики для цукру.

Олександра Михайлівна, не пустивши ані пари з уст, окутується в хустину і все з тим самим виразом, немов щось про себе вираховуючи, дивиться собі під ноги.

— Так, кажете, викрасти? — знов неуважно питається Панас Павлович. — Так, так, це, звичайно, той... Ну, а іншого виходу немає? Нема, кажете? А чи не думаєте ви, що це трохи той... як би це сказати, занадто образливо для Варвари Федорівни? Га? Мати ж вона все ж таки? Га?

Він і хоче, щоб я його заспокоїв і зарані не йме віри цим заспокоєнням.

— Ти як гадаєш, Шуру? Га?

Шура, не підводячи очей, відповідає тихо:

— Я гадаю, що цього не треба робити.

— А як зробити?

Олександра Михайлівна щільніше запинається в хустку, нервово поводячи плечима, і дивиться серйозним, пильним

поглядом на Панаса Павловича. І з цього погляду, з деякої тупості й задубілості я розумію, що вона вже прийшла «до одного знаменателя». Так називає Панас Павлович той процес, який звичайно відбувається в Шурі і в результаті якого виходять такі постанови, з яких її неможливо збити ніякими способами.

— Треба вернутись до жони, або добитись її згоди на розвід... — каже вона, навмисне уживши «жона», а не «Варвара Федорівна».

— А як вона не дасть згоди?

— Вернутись до неї...

Панас Павлович чомусь усміхається кривою, несмілою усмішкою й замовкає.

Страшне виявляється занадто страшним. Це добре.

Я майже тими самими словами, що й Варварі Федорівні, починаю доводити Шурі шкоду, яка може вийти від співжиття людей, що дійшли до таких відносин. Я малюю їй найбільше безнадійні хмарні картини, які доводять мене самого мало не до широкого роздратовання.

— І коли ви все це допустите, коли Панас Павлович свідомо піде на це злочинство супроти свого сина, то я перериваю з вами відносини! Так, злочинство, Олександро Михайлівно! Я це кажу цілком серйозно. З хлопця вийде така брехлива, пошарпана, подвоєна істота, що краще б йому на світ не родитись. Ви свідомо, ради чорт зна чого, ради якоїсь абстрактної порядності, академічної моральності пускаєтесь на калічення дитини. Я вмиваю руки в цій поважній справі.

— Так, ви, мабуть, маєте трохи рації... — нерішуче завважає Панас Павлович. — Але тільки... Я, звичайно, розумію, що... Ти як гадаєш, Шуро?

Шура уперто, із злякано-тупою серйозністю заявляє, що гадає так, як сказала: або згода на розвід, або повернутись. Крадіжка ще гірше одіб'ється на дитині. Хлопець пам'ятає, знає й любить матір. Ворожнеча одверта ще дужче подвоїть його душу. І завжди мати буде в його очах покривдженою. Він так само буде брехати й притворюватись, бо ховатиме від батька свої справжні почування, так само брак гармонійного впливу батька та матері нівечитиме його душу. Треба постаратись розійтись мирно та полюбовно, не перериваючи відносин. Коли ж це неможливо, то треба терпеливо, мужньо нести свій хрест до кінця. В стражданні, яке б важке воно не було, є теж свій позитивний смисл.

Бідолаха Панас Павлович! Йому трудно в цю хвилину знайти позитивне в тім ланцюзі страждань, який намічався

в будучині. Та, мабуть, і самій Шурі не легко відмовитись від дечого, що так кохалося в душі.

Вона одвертається від нас, потім переходить на кушетку й лягає лицем до стіни.

Ми обидва дивимось на неї й більше вже не кажемо ні слова. У господарів сталевим, надокучливим голосом співає грамофон. Яюсь відразу стає чути його. Правда, Панас Павлович не чує. Він з розгубленим виглядом качає кульку з хліба. Його пальці дрижать, очі кліпають.

А вони ж, мабуть, усе вже обмірковували собі, усе так соромливо, дбайливо, з боязким захватом розклали у себе в душі. Уже бачили до найменших дрібничок свою кімнату, свої вечори, голівку Діми між ними. І от тепер ця старіюча дівчина, ця марніюча красуня, бозна навіщо лишиться в цій маленькій кімнатці, з кожним днем марнітиме все більше та більше, злякано серйозна, непотрібно строга, напружено чесна незайманця. А він знову почне замикатися щовечора у себе в кабінеті, мовчки терплячи облогу Варвари Федорівни. Нишком прокрадатиметься до нього Діма, а Галя, стоячи під дверима, голосно й строго казатиме: «Дімо! А мама що наказувала?» Знов «вияснення відносин», принципиальні балачки, баб'ячі крики, ляпаса та, чого доброго, справжні бійки.

Так буде не рік, не два. Без жартів — моторошно.

Клавдія Петрівна зустрічає мене вся зашарівшись, несміло, радісно усміхаючись і міцно, судорожно потиснувши мою руку. Виявляється, вона чекала на мене, майже щовечора. Це мені приємно, й я сиджу в неї більше, ніж намірявся. Костя поводитьсь чемно і все усміхається гнилими, негарними зубками, за які жаль його. Мабуть, він цією усмішкою хоче притягти до себе мою симпатію. Декілька разів він навіть пробує підлеститись до мене. Коли я притягаю його до себе, він обережно гладить мою бороду й каже:

— У вас борода чорнява? Правда?

Або розглядає мій жилет і милується:

— У-у, який у вас гарненький ліфчик!

Клавдія Петрівна дуже сміється з цього й пояснює мені, що Костя живе переважно з жінками і мужеських речей не знає. Костя, зрозумівши, що сказав щось смішне, теж починає сміятись і ще раз повторює: «Ах, який гарненький ліфчик!» Але Клавдія Петрівна одсилає його гратися.

Потім я частіше заходжу до них.

Щоразу перед моїм приходом Клавдія Петрівна лежить на канапі і, коли я входжу в кімнату, схоплюється швидко, чепурить поспішно своє прекрасне волосся і йде прудко мені

назустріч у замішанні й тихій радості. (Зустрічає вона так само, як і проводить: чи то несміло, чи то соромливо.) І раз у раз у чорному. Я ніколи не бачу на ній нічого ні кольорового, ні білого, навіть блузки.

Зараз на сцену виступає чайник, спиртовка. Біля канапи примощується столик, і ми починаємо балакати. Клавдія Петрівна говорить, як звичайно, найбільше. Мені утішно слухати її, — вона вміє найдрібнішим подіям і фактам надавати якесь інтимне, велике значення. І ні про що вона не говорить байдуже, спокійно: або з захопленням, з жадобою, з палаючими щокми, до яких треба прикладати холодні компреси, або понуро, безнадійно, з одчаєм.

Потім ще одна властивість її розмови: вона не балакає на якусь тему, не оповідає про якийсь факт, як звичайно оповідають, у певній послідовності розвитку цього факту, випускаючи стороннє й зупиняючись на істотнім. Ні! — вона просто вголос вимовляє думки, що пробігають їй в душі. Через це вона завжди ухиляється від теми, робить несподівані вистриби, повороти, дивуючи мене й сама з цього дивуючись; потім, сміючись, знов вертається до покинутого і знов одбігає далеко вбік.

Вона покинула чоловіка, бо він неможлива людина. Чи то правда, що кожний мужчина любить продажних жінок? Ні! Може бути!.. Вона збиралась стати актрисою, але це дуже важко. Треба писати якісь просьби, свідоцтва, марки. А ще важче бути лікарем. Вона багато мріяла про те, щоби вступити на медичні курси. Та хіба з дитиною можна щось зробити? Чоловік висилає їм на життя сто карбованців на місяць. Костя часто хворіє. У хазяйки троє дітей, і вони по черзі хворіють, так що атмосфера лікарні тут не переводиться ніколи. Це страшенно нудно! Вона має думку вступити в школу співу, хоча боїться, що у неї занадто слабенький голос. Власне, через це вийшла суперечка з чоловіком. А втім, бог його знає, через що саме! Не зійшлись характерами? Може бути!.. Так-так, це найвірніше!

Мене вона не питає ніколи про мої родинні обставини, але не через те, що не цікавиться, а через занадту делікатність і несміливість.

Так, мені з кожним днем усе більше та більше подобається ходити до Клавдії Петрівни. Через те, що мене завжди зустрічають радісно та з вдячно простягнутою рукою, я відчуваю себе незвичайно затишно в цій вічно затягнутій блакитним присмерком кімнаті, з булькаючим чайником у кутку. Надто люблю ті хвилини, коли Клавдії Петрівні удається, нарешті, покласти в ліжко Костю. Тоді ми стараємось гово-

рити неголосно й це надає найбільше незнаним словам характер інтимності і близьості.

Ось Клавдія Петрівна бере гітару й тихенько наспівує. Голос у неї щирий, чистий та високий. Вона співає дуже часто без слів, затиснувши губи, і через те здається, що грає скрипка, жива, зідхаюча глибоким зідханням. Клавдія Петрівна не любить, щоби на неї довго дивились, і через те нахиляє лице до гітари, а коли перестає грати, то підводить його й усміхається до мене винувато й питаюче. Я прошу співати далі, і знов вона нахиляється до гітари, немов шукаючи в неї поради, що грати.

Коли я йду від неї пізно вночі, я повний трохи сентиментального зворушення та жалю до цієї чудної самотньої жінки. І в той же час згадую з усмішкою, як вона починає слабнути й задихатися від хвилювання, коли я беру її за руку й довго потискую. Як вона боязко скидає очима і потім водить ними навкруги, нічого не бачачи і всією ослабленою істотою вичікуючи чогось. І як, неначе прокинувшись, коли я випускаю її руку, відразу впадає в піднесення, багато рухається, безпричинно сміється й шохвилини бере в руки гітару, яку зараз же одкладає набік. І її рухи такі гнучкі, легкі, ритмічні, немов вона співає усім тілом, одягненим у чорне, але тонким і молодим, як у дівчинки. Мене особливо хвилює ця чорна строга сукня й молоде співуче тіло, таке рухливе та гнучке, але таке м'яке й без волі, коли торкаюся його.

Дні сонячні, молоді, дзвенять ручаями, пахнуть розталою землею, чорною, масною. Все блищить: розчинені вікна, гудзики розстібнутих пальт гімназистів, хвильки балакучих, брудних потоків, очі й зуби тих, що сміються. А сміються всі, що на вулиці, що дивляться на високе, прозоро-синє, сміхотливе небо. Боже, як мало людині треба, аби вона була щаслива! І яке більше щастя є від того, коли стоїш на березі такого вуличного ручаю в розстібнутім пальті; стоїш, прижмуривши очі, не рухаючись, щоб не струсити з грудей сонячного, прилиплоного тепла; слухаючи, бозна що, в собі, і вірячи, що жити страшенно гарно, потрібно, радісно.

А попід зогнилими парканами випинаються уже стеблинки травиці, подібні до гілок сосни. На нагрітих дошках сидять рясною купкою червоненькі кузочки і теж, здається, жмуряться та думають, що жити дуже гарно. Попід тинами, на передмісті, протоптані в болоті вузесенькі стежки, такі гладенькі та теплі, коли ступаєш босою ногою. Хлопчики ляпають по них весело голими ноженятами і дзвінко вигукують щось весняне. Горобці джиркотять заклопотано, галас-

ливо; горобчиці сидять біля дірочок сучків, а самці б'ються за право заняття цих дірочок для своєї родини. На карнизах та ринвах метушаться голуби і, надуваючи шиї, голосно воркують, набігаючи грудьми на голубок.

Я майже щодня стою за три будинки від Андрійкової гімназії. Коли бачу в ковнірі його гостреньке підборіддя, одтопирчені вуха й занадто великий картуз, — ховаюсь у чужий двір і чекаю, поки не пройде купка гімназистів. Потім виходжу за ними й проводжаю рудий ранець і рожеві вуха до самого дому. Коли трапляється сварка й рудий ранець одступає і я по спині почуваю замішання, страх і сором у маленькій душі, я одвертаюсь, курю й силкуюсь не дивитись у той бік.

Часом Андрійко йде додому зо дві години. Це через те, що дуже часто перевертаються кораблики. На мене чекають справи, але я не можу піти раніше, ніж сховається в дверях парадного маленька жива постать.

І щодня даю собі слово, що це останній раз, що завтра я вже не піду до гімназії. Адже я постановив, що з цим повинно бути покінчено раз на все. Або він мій, або не мій. Не мій? Добре! Тоді нема його, він не існує, я не знаю його, не думаю про нього!

Але, даючи собі слово, я в цю мить з нудьгою та зневагою до себе знаю, що не додержу слова. О, як я зневажаю тоді себе! Нікчемний, недороблений, Кирпатий Мефістофель! Ні в чому я не можу дійти до кінця. Навіть у злому я не можу дійти до кінця. Навіть у злому я не то втомляюсь, не то лякаюсь і зупиняюсь на півдорозі. Рідко яку книжку я дочитую до краю. Мої довгі судові справи наганяють на мене нудьгу, я спішу скинути їх з себе, передаю іншим, калічу, програю. Ненавиджу і мщуся я тільки вибухами, спокушаю в один замах, а коли треба робити методично, постійно, тягом, я прохолоджуюсь і нічого не виходить. Коли на мене нападає хвиля і я хочу зробити кому-небудь щось добре, то треба, щоби це було зроблено відразу, бо інакше я починаю нудитись своєю добродійністю, вона надокучає мені, я критикую і сміюся з себе, а кінець кінцем виходить по Писанію: «Аще добреє хошу, злоє содіваю». Содіваю злоє, навіть не бажаючи того, — виходить само собою.

Але вигляд маю людини сильної, енергічної, насмішкуватої. Можливо, що тому сприяє моя зверхність і зверхній вияв мого «я». Хоча, на підставі цієї ж таки зверхності мене прозвали так влучно.

Сиджу на Володимирській гірці! Внизу розлився широко Дніпро, затопивши острови і Слобідку. В долині м'якими су-

мирними лініями манячать дніпровські гори. На них біліє церква монастиря, звідси подібна до надмогильного пам'ятника. Ліворуч розлігся галасливий, завзятий, торговельний і брудний Поділ. Сонце — червоне, величезне, запухле. Дерева зашарілись соромливо.

В пам'яті стоїть настирливо одна картина. От я підхожу до будинку, в якому має бути зібрання. Я — комітетчик. Зібрання районних агітаторів. А, хай тобі біс!

І раптом згадую слова Нечипоренка: «Це ж ваша молодість була». І зразу охоплює радість. Так, власне, це була молодість. Я тужу за молодістю. В цьому вся штука. Коли б моя молодість пройшла десь за варстатом, я так само згадував би її з болем, сумом і дзвенячою тугою. Важна суть, а не форма. Суть же — це співаючі сили, танцююча кров, жадоба за пануванням над усім світом, одважність, нахабність, безмежність юнацтва. А форма все, що хоч: вірші, революція, кохання, варстат.

Так, розуміється, в цьому корінь усього. І ніякої зради немає з мого боку. Мене самого зрадило життя, одібравши в мене молодість. Звичайно, все діло тільки в цьому! Інакше могли б згадувати тільки ті, хто брав участь у революції? Смішно.

Додому вертаюсь, бадьоріше. Хутко пройде весна і мінуть всі її настрої...

В кабінеті застаю Сосницького. Як тільки дивлюсь на нього, зараз же бачу, що він має якесь прохання до мене. В мені прокидається веселе, зле бажання помучити цього савомпевненого, важкотілесого чоловіка.

Сосницький жваво підходить до мене на зустріч, здоровкається, хляпає мене по плечах. Він усіх хляпає по плечах. Як і я сам, він з тих інтелігентів, що кажуть звожчикам, льокаям, дідусям-швейцарам «ти», «братец», що хляпають своїх знайомих по плечах, животах і, загалом, скрізь і завжди почувають себе на місці.

— Ти що ж це, Якове, зробив з моєю дружиною? Га? От комик! Та через що це ви горщика розбили?

Я теж хляпаю його по плечах і, сміючись, відповідаю якоюсь дурницею. Коли сходяться двоє, що хляпають по плечах, то той, хто хляпає дужче й певніше, займає пануюче становище. А в іншого з'являється запобігливе підхіхикування.

— Та ні, справді, слухай, що сталось?

Я дивлюсь на його товстий, в'ялий, з круглими, крихотними ніздрями ніс, на голубі очі, на жовтяву гриву на голові, й у мене з'являється зловтішна радість: ніякої схожості немає в Андрійка з цим чоловіком. І знову хочеться спитати, чи знає він про сумніви Соні. Вона запевняє, що нічого не ка-

зала йому. Але хіба їй можна дати віру? А як знає, то що він почуває до мене й до Андрійка? А втім, яке може бути батьківське почуття у цієї ледачої, розхристаної, сластолюбної людини? От він прийшов позичити грошей. За гроші він продасть і Андрійка, і Соню, і самого себе. Хіба купити Андрійка в нього?

Я знов пускаю незначний порожній дотеп про дамські настрої й розлягаюсь у фотелі.

— Дурниці, їй-богу! — сміється Сосницький. — Сидить у спальні і плаче. Обідать чомусь не варили. Взагалі, паршива справа, Яша, — каже він, криво усміхаючись і витягаючи цигарку. «От зараз попрохає грошей».

— Так, не вдалось життя. «Не зійшлись характерами», як ти кажеш. Найкраще, звичайно, найблагородніше це — потиснути одне одному руки й розійтись.

Він замовкає, ходить по хаті, важко навалюючись на кожену ногу й дивлячись у землю. Іноді він зиркає на мене, і я схоплюю в його очах чудну, пильну увагу, немов він слідкує, яке вражіння роблять на мене його слова.

— Пусте! — кажу я, широко позіхаючи. — Завтра зате матимеш на обід цвітну капусту. — (Його улюблена страва.)

— Ні, Якове Васильовичу, річ не в цвітній капусті. Не любить мене Соня, от що!

Він вимовляє ці слова серйозно, рішуче й тихо. Потім додає трохи хапливо:

— Я не в претензії, я не в претензії. Давно вже знаю...

І знову ходить, так само поглядаючи на мене. Що за чортовиння?

Таких балачок у нас ніколи не бувало. Що йому треба від мене? Випитати щось хоче, чи що?

Я знов позіхаю і, усміхаючись, кажу:

— Ти що, програвся вчора, чи що? Чого таке скигління?

Його, як помітно, починає дратувати мій тон.

— Ні, виграв! — сухо говорить він. — І можу тобі дати триста карбованців на рахунок мого довгу. От, маєш!

Він виймає гаман і одраховує з пачки триста карбованців.

Я збитий цілком з пантелику і на цей раз зовсім широко не розумію нічого.

— Так у чому ж річ?

Він червоніє й, дивлячись мені просто в очі, відповідає:

— В тому, що я не можу більше виносити такого життя. Соня — жінчина гарна, розумна, чесна, але... але, коли чесна жінчина не любить, то життя з нею в тисячу раз важче, ніж з дурною й підлою. Цілий рік це вже тягнеться. Довго розказувати.

Він одходить від мене, іде до вікна і зараз же швидко вертається.

— Ну, добре! З цим нічого не зробиш! Значить, який вихід? Розійтись. Чудесно! Але ж не я винен? Так? Виходить, з якої ж речі ти ставиш мені умовини? Я пропоную: я беру Андрійка, вона Василька. З Андрійком я можу жити, — йому вісім літ. Василько має тільки два роки. Ясно, що йому тепер потрібна мати, а не батько. Ні-за-що! Мало не істерика. Н-ні-за-що!

— А чого ж вона хоче? — машинально питаю я.

— Чого? Обох! Або ж, на крайній випадок, мені Василька, а їй Андрійка. Але ж вона знає, знає ж вона, що без Андрійка я не можу. Вона знає, що одбирає у мене мою останню...

Він од хвилювання не договориює і знов іде до вікна.

Ми деякий час мовчимо. Я тільки тепер почуваю, як він увесь обважнів страшенно. А думки на диво бистрі, раптові, неначе отара кіз у загоні, чимсь стривожених, наляканих. Вони кидаються то туди то сюди, переплигують одна через одну, гасають, шукають виходу.

— Ну, все одно! — одривається раптом од вікна Сосницький. — Не знаю, навіщо я тобі все це кажу? Тобі, мабуть, а ні трошки не цікаво. Ну, як ся маєш? Був учора в клубі?

«Справді, навіщо він мені все це казав?» — думаю я й відповідаю:

— Ні, не був. Занятий був.

І вмить, неначе слухаючись чийогось наказу, говорю:

— А в мене, знаєш, теж... Себто, не в такому змислі, але... Закрутив, розумієш інтрижку з одною дамою. Навіть, коли хочеш, цілісінький роман. І серйозний, здається.

— Та що ти?! — не то з ляком, не то з непорозумінням виривається у нього. Він зараз же силкується замаскувати цей тон прибільшеним інтересом, але я почуваю, що добре зробив, сказавши це.

— Ти серйозно, Якове?

— Без жартів.

— Та так-таки справжній роман?

— Атож! Уяви собі! Три роки ніякісіньких романів і от!..

Нічого не зробиш! Збираємось на літо їхати в Крим.

Я все більше та більше переконуюсь, що цим оповіщенням я розбив його якісь плани. Він не може вже сховати непорозуміння, розгубленості, нових думок і, мабуть, нових комбінацій. Вже не розпитує, відповідає неуважно і хутко йде собі.

А я довго сиджу в фотелі й думаю. Так, тепер з Андрійком мусить бути справжній кінець. План Сосницького був, оче-

видячки, такий: віддати мені Соню та Василька, а за те вимовити собі Андрійка. Але я віддам йому всіх. Всіх! Годі!

Встаю і збираюсь до Клавдії Петрівни.

Цього вечора я дуже ніжний з Клавдією Петрівною та Костою. Це викликає в її очах іскри захвату, здивовання і ще чогось. Костя лащить мене, гладить мене по грудях, усміхається улесливо, запобігливо.

— Ух, які у вас довгі ноги! Чого ви такий високий? А ліфчик у вас сьогодні інший.

Потім ми вкладаємо Костю спати. І коли наші руки зустрічаються (вічна історія з цими руками), Клавдія Петрівна немов на момент губить притомність і потім починає без потреби хапатись. Щоки палають, і вона машинально прикладає до них руки.

Нарешті, за ширмою затихають викрики Кості. Ми сідаємо на широченну руду канапу. На столику неминучий чайник, конфітура. На стіні висить гітара з широкою червоною стьождкою. В голубім присмерку поблискують скла Клавдіного пенсне.

Я одкидаюся на спинку канапи й майже лежу. Мене хвилює напружена метушня Клавдії Петрівни, червоні плями на щоках, її чорне, чернече вбрання, соромливість, молода постать. І одночасно чогось бере роздратовання й незрозуміла туга. Хочеться встати й піти собі швидше звідси. Але чую, що вже не можу: це буде образою Клавдії Петрівні, образою її палаючим шокам, напруженому сміхові, нелогічному, чогось чекаючому її поглядів за ширму, чи спить уже Костя. Вона часом навіть устає й підходить туди, прислухаючись. Мене це мимоволі хвилює, мимоволі слідкую за її тонким, одягненим у чорне, чернечим тілом.

І власне те, що воно в чорному, що нагадує якусь святість, незайманість, гріховність, це найбільше хвилює. Проти моєї волі уявляється, як це тіло буде в кожную хвилину, як тільки я того схочу, покірне мені; як ці проворні руки обезсилюють і будуть грішно голубити; який солодкий жах і тремтіння обхоплять цю замкнену, самотню, мрійну душу.

Костя починає чогось плакати. Клавдія Петрівна біжить за ширму і довго щось шепоче хлопцеві. Коли вертається, виразу напруженості вже нема ні в лиці, ні в руках. Вона задумливо бере гітару й тихенько награв. Я користуюсь цим і починаю прощатись. Клавдія Петрівна, неначе чуючи себе винною за щось, несміло й сумно простягає мені руку й не пробує тримати мене, як це робила перше щоразу. Мене вколює це. Я навмисне не випускаю її руки зі своєї й кажу якусь

дурницю. Рука робить слабенькі спроби визволитись, але це мене тільки роздратовує й викликає бажання знов запалити їй щоки, щоб загорілась шия, змінити той сум, який прибив її гріховність. Навіщо мені це — не знаю. Але піти без цього вже не можу.

Ми довго мовчки стоїмо так. Я усміхаюсь і потискую руку, а Клавдія Петрівна старається не дивитись на мене і викручує пальці з моєї долоні. Помалу на щоках з'являється рум'янець, очі кілька разів зиркають на мене не то допитливо, не то благаючи. Ні вона, ні я не кажемо ні слова. Потім я пробую повести її до канапи. Рішаю: як піде, я посаджу її, поцілую руку й зараз же піду. Більше мені нічого не треба. Але вона опирається й починає важко дихати, в той же час придивляючись до ширми і слухаючи. Під час борні я близько торкаюсь лицем до її плеча. На мене гостро віє від її оголеної шиї. Через це я дужче пригортаю до себе все її тіло. Клавдія Петрівна глибоко, як людина, якій не вистачає повітря, зідхає, підводить до мене голову і я бачу, що її погляд уже безумний, тупий, щось слухаючий, чогось чекаючий. Руки слабнуть, тіло стає покірним, м'яким і треба вже піддержувати його за стан, щоб не впала.

«Ну, треба йти, годі» — думаю я, але замість того веду її до канапи.

Коли я прощаюсь, Клавдія Петрівна з нестриманою вдячністю цілує мене, пригортається всім тілом, гладить мої руки, рукави піджака і гарячим, жадним шепотом питає, коли я прийду. Мені досадно, чогось сумно, але в той же час мене тішить її ця бурна, безсоромна, вибухла жагучість.

Дома, лежачи в ліжку і дивлячись у темну стелю, я з огидою думаю про себе. Не за те огида, що спокусив жінку, — ця спокуса була їй бажана, потрібна, за неї вона все віддасть, — а за те, що роблю те, чого сам не хочу, що весь я підвладний якимсь силам, які роблять мої вчинки випадковими, необґрунтованими, незалежними від моєї волі й свідомості. А втім, яка ж тут була моя воля, свідомість? Чого я власне хотів, чи не хотів?

Єдине, про що я з полегкістю думаю, це те, що під час обіймів я пам'ятав про можливість тродження. Значить, я все ж таки можу в певних випадках панувати над собою.

Вертаюсь із суду. День ясний, рожево-золотистий. З дахів капає на плечі, капелюхи, носи. Голуби сизими, хуркаючими грудками метушаться під ногами коней і людей. На тротуарах маса дам з пакуночками — всім заманулось робити покупки. На вулиці грохот екіпажів на колесах, побідний, хвилюючий.

Я не йду до гімназії. Прямую додому, розстібнувши пальто і ловлячи грудьми перші, цілуючі проміні весни. Я сам собі здаюсь подібним до тих червоненьких комах, що в такий сонячний день непорушними купками заливають дошки парканів. Їм нічого не треба, крім невеличкого шматочка дошки, гарячого проміння. І всі дами з пакетиками, чиновники, дворники з мітлами хіба не червоненькі комахи?

Ні, до гімназії годі ходити! Край!

Біля свого будинку раптом помічаю постать Соні. Вона стоїть коло вікна магазину й непорушно, застигло дивиться на крам, не бачачи його, вся зацепенівши в якійсь важкій, протяжній думі. Вмить озирється і швидко шукає очима когось по вулиці серед натовпу прохожих. Я удаю, що не помічаю її й помалу посуваюсь уперед, дивлячись просто перед себе. Соня одступає від вітрини й діловою ходою, немов не стояла перед хвилиєю, йде мені назустріч. Я все-таки не помічаю її. Цікаво, чи мене вона піджидала? Коли мене, то чи забалакає перша? Навмисне виймаю портсигар і, не зупиняючись, закурюю. В цей час рівняюся з нею. Проходить її чорний капелюх, зелене перо й хутро ковніра. Не гукає. Може гадала, що я перший підійду? Чи, справді, не мене очікувала?

— Яків Васильович!

Занадто хапливо обертаюсь, занадто здивовано і ввічливо здоровкаюсь. Ага, от маєш: і бачив тебе, і знав, що на мене ждала, а от хочу, аби ти перша підійшла, і підійшла.

Від хвилювання й замішання вона для чогось іде на другий бік вулиці, машинально лякаючись трамваїв та візників. Я йду за нею, усміхаючись.

Там вона трохи опановує собою:

— Мені треба сюди... Я повинна... Дуже рада, що зустріла тебе... Це до речі...

Її ніс і підборіддя неначе загострились і зблідли за цей час, що ми не бачились. Ніздрі сьогодні не рожеві, а жовтяві і схвильовано поширюються. Вся вона якась чужа мені, викликає легкий жаль.

— Я хотіла тебе про дещо спитати, — бігаючи очима й лякаючись того, що скаже, говорить вона, силуючись одначе бути холодною й недбалою.

— Будь ласка, Соню. До твоїх послуг!

— Ти маєш час?

— Скільки хочеш. Завсігди радий...

Цікаво, дуже цікаво, що вона хоче спитати.

— Ти скажеш мені правду?

— Неодмінно.

— Добре. Дякую!

Вона удає, що не помічає моєї усмішки і легкого тону, який не відповідає її настроєві. Цим вона немов зобов'язує мене бути дійсно правдивим.

— Скажи: вчора в тебе був Дмитро?

— Був.

— Про віщо ви з ним балакали?

— Хм! Про різні речі. Я не знаю, чи я маю право казати?

Вона похиляє голову й деякий час мовчить. Потім сухо, одривчасто кидає:

— Ти, здається, виїжджаєш у Крим?

— Так, мабуть.

Вона ще трохи мовчить. Далі, все так само, немов вириваючи з себе слова:

— Так не скажеш про розмову?

— Я не маю уповажнення, Соно.

— Бувай!

І, не хитнувши навіть головою, не подивившись на мене, хутко йде вперед. По її спині й по капелюсі я почуваю, що вона зараз або в істеричі закричить, або повернеться, підбіжить до мене й почне бити мене парасолею. Вона завертає за ріг і зникає.

А в кабінеті в себе знову застаю Сосницького. Але не самого, а з Андрійком. Андрійко кидається до мене, висне на шиї, обіймає мене ніжками, сміється, закидає все тіло назад, — він щиро радий, що бачиться зі мною. Мама немає, й він почуває, що може дати собі волю. Біля вікна спиною до світла стоїть Сосницький і, злегка згорбившись, дивиться на нас. Погляд його видається мені тяжким, з усміхом і стражданням.

— Дядю Яша, дядю Яша! Покажи мені фотографії маленьких злочинців. Ти обіцяв, дядю Яша, пам'ятаєш?

А може, то їх піджидала на вулиці Соня? Чи знала вона, що вони в мене? Навіщо вони тут?

Я показую фотографії маленьких злочинців, держу на колінах Андрійка і в павзах кажу декілька слів Сосницькому. Він одповідає помалу, глухо і те ж, як мені вчувається, з насмішкою і стражданням. Маленьке тільце, рухливе, непосидливе, тепле, гнучке, в'ється на моїх колінах, б'є мене підборами по ногах, скрикує, термосить.

Вони гуляли собі й ненароком зайшли спочити трошки, привітатись і додомочку.

Мені ввижається, що Сосницький придивляється до нас, зрівнює, перевіряє. Може, цього нічого нема, але мені хочеться сісти так, щоб він не міг бачити наших облич. Я заміняю позу й разом з Андрійком сідаю до Дмитра спиною. Спершу в профіль, але згадавши про свій ніс, спиною.

— А знаєш, дядю Яша, ми їдемо на село до татового тата! Ти прийдеш до нас? Тато купив мені монтекрісто. І маленьку собачку. Коли вона виросте, я ходитиму з нею на полювання. А в брата татового тата чудесна колекція собак.

Сосницький одходить від вікна й сідає проти нас на канапу. Тепер його лице на світлі й мені видно, що на ньому нема ні насмішки, ні страждання. Воно здається сонним, набурмосеним, одубілим. Щоки обвисли, й ніс неначе зав'яв, як недостигла зірвана груша. Але погляд пильний, допитливий, гнітючий. Вигляд хворої або страшенно втомленої людини.

— І мама їде?

— А як же!.. — дивується Андрійко.

Мені стає ніяково за своє питання. Я сміюсь і жартом кажу, що мама збиралася в літі летіти на аероплані. Так от, щоб часом не залетіла в Америку.

— Ні, вона тепер такою плаксієюкою зробилась, що її на аероплан не візьмуть. І раз у раз голова болить. Чисте горе з нею! Дядю Яша, а ці злочинці вже вбивали людей? Сокирами чи кастетами?

Для чого вони прийшли? Що він знає, цей важкий, обм'яклий у тупості чоловік? Значить, вона йому щось сказала?

— Ну, Андрійку, ходім... — з усиллям підводиться Сосницький.

— Ні, татусю, ні! Ще трошки... Дядю Яша, не пускай!

Цупкі, ніжні ручки обвиваються круг моєї шиї, й голівка щільно пригортається до грудей. Похнюплене лице справді усміхається з насмішкою та болем. Він стоїть непорушно і з-під лоба дивиться на нас.

Андрійко в напливі несподіваного чуття цілує мене в щоку, соромиться і від ніяковості починає фіцатись, реготати, лоскотати мене.

— Ходім, Андрійку, ми заважаємо дяді Яші займатись справами.

— Правда, дядю Яша? — серйозно питає Андрійко, дивлячись на мене широко одвертими, до болю хвилюючими, сіривато-голубими очима. — Ми заважаємо тобі?

Мені хочеться стиснути це дороге тільце міцно-міцно, щоб аж захрустіло воно. Але я усміхаюсь і кажу:

— Так, Андрійку, треба працювати.

Андрійко зідхає, злізає й тоді поважно, помалу простягає ручку. Я потискую її, цілую його в чоло і прощаюсь з Сосницьким.

Про розрив Панаса Павловича й Варвари Федорівни знає все місто. Знає, що Панас Павлович розпусник, бездуш-

на людина, брехлива, лицемірна. Оповідують про те, як він катував дітей, а надто дівчинку, як покинув жінку без копійки й відмовився допомагати покинутій родині. Бідна жінка лишилась без усяких засобів і опинилась просто в безвихіднім становищі.

Панас Павлович пускає дотепи з приводу цих чуток, але часом я помічаю в його лиці розгубленість, утому. Чоловік він акуратний, точний, кожна хвилина в нього повинна бути на своїм місці. Він звик жити і працювати по певній системі, виробленій необхідністю та досвідом, йому треба знати, що завтра й після завтра в цей час він буде на цьому самому місці в кругу цих самих думок. І раптом таке становище, непевне, багате на всякі можливості.

— На мою думку, Панасе Павловичу, — кажу я йому, — найкраще в такому стані робити рішуче, твердо й жорстоко. Треба одняти в неї Діму, улаштувати своє життя і край.

— Ні-ні, голубчику! — злякано кліпає він очима. — Це неможливо. Це цілком неможливо. Шура не згодиться.

— Згодиться.

— Ні-ні-ні!

І вмить питає:

— Так ви гадаєте, що варто просто одняти, так? Силою? Украсти? Га?

І знов:

— Ні-ні! Шура не згодиться, підійметься галас... скандал, пересуди.

А то несподівано, іронічно усміхаючись, задається питанням:

— А чи не вернутись до Варварочки?

— Та ви на тому й скінчите, Панасе Павловичу.

— Он як? Ви так думаете?

І довго дивиться в одну точку з застиглою іронічною усмішкою, яка потрохи робиться блідою, жалісною, скорбною.

Шура в своїй постанові непохитна й тупо тверда. Почувається, що вона, дійсно, швидше помре, аніж буде можна змінити її.

Між іншим у мене не перестає щоразу, як бачу її, ворушитись бажання зробити що-небудь таке, щоб омочити цю праведницю в гріх. От якби, наприклад, шикарно одягти її, напоїти, оточити сластолюбними масними пиками й подивитись тоді, що в неї там за цею непорушною шкаралупою святості. Мені чогось раз у раз здається, що там повинен сидіти звір. Тому то вона така й уперта, й насторожена, що боїться випустити його.

А втім, він ще вилізе. Він знайде щілинку. Хай тільки з'являться в неї діти. Ух, який це буде жорстокий, пазуристий, ревнивий звір! Не підходь! А вона якраз з таких.

Клавдія Петрівна з породи походить одтаких же замкнених звірів. Я вагаюсь назвати любов'ю її відношення до Кості. Це щось чисто звіряче, неміркуюче, страховинне. Одмовляти в чомусь Кості вона не може, хоча розум щоразу робить невдалі спроби в цьому напрямі. Через те у них без перестанку тягнеться боротьба, боротьба двох звірів. З самого ранку, коли Костя розплющує очі й до вечора, коли сон налягає на них, вони не перестають щось перемагати одне в одному.

— Костю, одягайся! Кава прохолоне.

Костя зав'язує хвіст конячці, сидючи перед нею в одній сорочинці. Він чує матір, але мовчить.

— Костю, я кому це кажу?

— Зараз!

— Не зараз, а негайно мені одягайся! Покинь коника!

Костя мовчить. Він мовчить не через те, що захопився зав'язуванням хвоста, а тому, що це дратує матір.

— Костю, даю тобі чесне слово, що не візьму тебе з собою на прохід. Коли зараз же не встанеш, не одягнешся, не підеш гулять.

Костя все ж таки не встає. Материних погроз він не боїться, бо знає, що вона свого слова ніколи не додержить, з якою б силою, натиском і жагою не давала його.

— Ну, гляди ж! Прошу, сиди! Але не смій же плакати, як покину тебе дома. Не смій, поганий хлопче, мучитель мій!

«Мучитель» одягається через якийсь час, бо йому надокучує сидіти на холодній підлозі.

Коли настає час іти на прохід, він робиться дуже лагідненьким, запобігливим, ласкавим. Якщо Клавдія Петрівна пам'ятає свою погрозу (він пам'ятає завжди!) і постановила неодмінно здійснити її, тоді Кості не помагають ці маневри і він мусить вживати інших способів. Лагідність його зникає, темні, круглі оченята стають колючими, косими, верхня губа хижо задирається догори, виставляючи синюваті, покришені зуби, він сильно паца ногою об стілець і кричить:

— Ні, піду! Піду! І ти не смієш мене не пускати!

— Іди! А я лишуся дома. Я сказала тобі, що... Костю, не бий стілець, бо даю тобі слово — і завтра не підеш гулять!..

Костя хапає зі столика великий гребінь матері й з усієї сили шпурляє ним у куток. І тут же інстинктивно одстрибує вбік і наготовлюється оборонятись, хоча Клавдія Петрівна ні разу не била його.

Клавдія Петрівна щосили стримує себе, від чого її рухи стають якимись урочистими, поважними. Вона мовчки, по-малу підіймає гребінь, становить на місце повалений стілець і, не хапаючись, одягає капелюх. Костя зі свого кутка пильно стежить за нею й раптом кидається на матір і починає бити її руками, ногами, кричачи:

— Дрянъ, дрянъ! Проклята!

Потім падає на підлогу, несамовито вищить, дряпає нігтями килим, ридає, качається по хаті. Кінчається тим, що Клавдія Петрівна лякається, поспішно прощає йому провину, одягає його й вони разом ідуть гулять. Костя вже спокійний, веселий, тримає матір за руку й питає заклопотано:

— Мамо, а ти гроші не забула? Ти обіцяла мені купити шоколадку з горіхами!

Такі сцени одбуваються кілька разів на день і з різних приводів. Зникають вони тільки тоді, як Костя, бува, заслабне. А слабує він часто. Недокровне, малосиле його тільки далеко слабше бореться з хворобами, ніж з матір'ю. Тоді боротьба затихає і приходять інші відносини, ніжно уступчиві, тихі, шепотливі. Здається, що вони обоє мовчки вступають між собою в перемир'я з огляду на наближення спільного ворога і стараються поводитись якомога тихіше й непомітніше, щоб не звернути на себе його уваги.

І невідомо, хто з них більше лякається хвороби, мати чи син. Костя, безумовно, лякається, хоч і не дуже терпить від якоїсь там простуди, але тільки те й знає, що питається, чи довго він слабуватиме, чи не помре, і все прохає поставити термометра, надаючи йому цілебне значіння. А мати без протесту виконує всякі його бажання і без перестанку цілує його руки, ноги, груди, не одривуючись хвилинами. Здається, що вона лиже його й тим хоче злизати хворобу.

Я часто вітаю себе з тим, що не я батько цього хлопця і що ця жінка не моєї дитини мати.

Але цікаво слідкувати, як подвоївся звір Клавдії Петрівни. Одна половина тягне до Кості, друга до мене. І вона сама не знає, що їй бідній робити. То цілує Костю, то лає його, то знов кидається до нього, а Костя, хоч не розуміє, але добре відчуває щось непевне у відносинах матері до нього, щось нетверде, винувате, ослаблене. Він не може не бачити, як вона подивляється на мене, як уся горить в моїй присутності, як, взагалі, вся змінилась різко. Нема вже, наприклад, колишнього лежання на канапі, болів голови, сонного роздратовання. Вона цілими днями наспівує, рухається, регоче, грає на гітарі. Вся вона помолодшала, посвіжішала, покращала. І не то ліпша стала з Костею, не то байдужніша до нього.

Тепер часто вона дозволяє йому те, чого раніше треба було добитися сльозами, пацанням ногами, сварками та криками.

Хто його знає, через що Костя зі мною все ніжніший та ніжніший, але в цій ніжності я все ж таки не почуваю щирості. Часом навіть здається, що він жагуче, несвідомо ненавидить мене, боїться і ревнує матір до мене.

Біля восьмої години до мого столика підсідає Карачапов. Він чимсь пригнічений і на мої питання відповідає неохоче, похмуро. Але навіть його товариство мені приємніше, ніж моєї власної особи. Я оповідаю йому про все, що лізе мені до голови, а він неухважно хитає головою й не слухає. Все ж таки час потроху минає.

Раптом, несподівано хтось з-заду сильно б'є мене по плечах. Я швидко озираюсь: переді мною стоїть Сосницький, п'яно та злісно усміхаючись. Він чогось у фраку й через це здається ще важчим постаттю.

— Доброго здоров'я, Кирпатий Мефістофелю! Про віщо тут радитесь, панове жиросіди? Га?

І він широким жестом підсуває собі стільця. Не питаючись нашого дозволу, поважно й помалу сідає, кличе кельнера і каже дати пляшку коньяку. На його плечах і на ковнірі лежить лупа й жовті волосинки з його гриви. Губи спухли, й очі повертаються важко, мляво й понуро, навіть, коли він сміється.

— Ви де ж це так насмоктались? — хмарно й байдуже питає Карачапов, не перестаючи, очевидячки, думати про своє.

— Де треба! Ну, Якове Васильовичу, як же там твоя нова мадамочка ся має? Га?

І знову боляче хляпає мене по плечах. Думка, що Сосницький навмисне це робить, примушує мене стримати себе. Я позіхаю і звертаюсь до Карачапова:

— Так от, Антоне Антоновичу, такі-то справи. Ходім, заграємо трошки? Га?

Сосницький сидить з витягнутою рукою вздовж столу й непорушно дивиться на мене, тупо й криво-саркастично усміхаючись. Потім знову, вже мовчки, підводить руку і б'є мене.

— Не скандаль, Сосницький! — спокійно кажу я, не рухаючись і не дивлячись на нього.

— Хто скандалить?! — дивується він. — Хто скандалить?! Я?! Це про мене ти? Та-ак?.. І ти, ти це смієш мені казати?.. Ти?!

— Ходім, Антоне Антоновичу! — підводжусь я.

Але Карачапов уже пильно, з цікавістю придивляється до нас своїми розумними, колючими щілінками.

Сосницький теж підводиться, з грюкотом одсунувши стільця, похитуючись і не зводячи з мене ненавидячих, нахабних очей.

Я повертаюсь і, не хапаючись, іду до виходу. Сосницький щось гукає мені навздогін і щось з дзвоном падає на підлогу.

Хвилин з десять я йду по вулиці, не озираючись, але напружено прислухаючись назад. Звожчика навмисне не беру. Мені навіть хочеться, щоби Сосницький погнався за мною. Але його не видно.

І от я знов на самоті з собою, і вже морозом починає проймати мене туга...

Вечір сухий, темрява густа, й вулиці видаються мені глибокими коридорами. Круглі, буйні каміння на бруку, вигладжені колесами, вимиті дощами, блищать. Вуличка невеличка. Прохожих мало; їх кроки цокотять по тротуарі дзвінко та самотно. Тепло жовтіють освітлені вікна будинків. Іноді ледве-ледве просочуються крізь них згуки музики на вулицю. Блукають тіні по завісках, злітаючи в стелю. Біля хвіртки якогось будинку стоїть, напів повернувшись до воріт, поліцай. Проходячи, я чую, як він з докором говорить дворникові:

— Как реб'йонк не заплачеть, мать не почуе. Так і дворник: как городской не скажеть, он і совсьом на улицю не выйде...

На приступках парадного сидять покоївки, лузають насіння, горнутья одна до одної, й усі дивляться мені назустріч задиркувато та смішливо. В баньках їх очей та на зубах мокро і ярко горить світло ліхтарів.

Я поважно проходжу повз них. Дівчата чогось усі разом сміються весело. Мабуть, якась пожартувала з мене. Їхній сміх голосно й дрібно розкочується по вулиці, а я йду і думаю, який я важкий, невеселий, як я не вмю сміятись. А колись же, за студентства, я міг, проходячи оттак повз гурт дівчат, весело кинутись до них, схопити одну, другу, поцілувати, посміятись і піти собі далі, посвистуючи. Тепер я сміюсь нудно, злісно, роздратовано.

Огида до себе доходить до того, що хочеться схопити себе за голову й одшпурнути її.

Додому йти гидко. Міркую, куди б його дітись. Але скрізь нудно й чогось уявляється мені, що всі люди схожі на Сосницького та Карачапова. Я притуляюсь до стовпа ліхтаря, стою й, не кліпаючи, дивлюсь по вулиці. Прохожі десь думають, що я піджидаю коханку, застигнувши тут у солодкій мрії про побачення з нею.

Зітхаю, змінюю позу, читаю вивіску над півпідвалом: «Портной А. Котляренко существует съ 1867 г. Вход в парадное». Під вивіскою світяться низенькі вікна з замацапуреними й заліпленими папірцем шибками. В середині за столом розсілись діти і вечеряють. Осторонь сидить худорлявий, виснажений чоловік, тримає на руках маленьке й щось говорить до нього. На худому, синюватому лиці його ніякова ніжність, невміле зворушення. От він перехиляється набік, придушує пальцем ніс і сякається. Потім виймає червону велику хустку, витирається і тою ж хусткою втирає дитину.

Раптом зчиняється заколот. Хлопчаки, піднявши один проти одного ложки, настовбурчились, як двоє півників. Вмить більшенький б'є меншого по лобі. Від несподіванки цей витріщає очі, роззявляє рот і збирається заплакати. Але побачивши, що всі регочуть з нього, теж сміється, ще раз сам себе стукає ложкою по голові й хапається їсти. Личка дітей оживлені, сміхотливі; їх роти швидко-швидко жууть і щось говорять. А виснажений чоловік підтрусує на колінах найменшеньке і від зворушення розтягає його зморене лице ніжно та незвично.

Хіба в мене не могла б бути така юрба голівок?

Я йду далі, зазираю в вікна, й туга переходить непомітно в глибоку, плакучу печаль. Мої думки снуються біля Соні, Андрійка, Сосницького. Я вже не пробую сміятись, одрікатись, бунтувати. Я тільки дивуюсь гірко та покірно: як могло все це статись, через що, навіщо?

Переглядаю в пам'яті весь цей рік. Ось ми зустрічаємось у театрі, цілком випадково. Не пішов би я в той вечір у театр, нічого не було б. Іншими колями покотилось би все життя.

Що робить у цю мить Соня? Я уявляю собі її сухеньку, трохи плескувату постать, прості плечі, рухливі ніздрі, вічне пасмо рудавого, без блиску, волосся над голубовато-сірими очима, всю її таку поривчасту, неначе холодну, а в дійсності добру, тільки соромливу. Їй треба раз у раз зробити деяке зусилля над собою, щоби сказати щось привітне, ніжне. Через це вона любить немов би з іронією говорити людям приємне. Мила Соня!

Я почуваю незвичний, тихий жаль до неї, Сосницького, до самого себе. Я вже готов прийняти на себе всю вину, понести всяку кару, спокутувати свій гріх, коли це pomoже кому-небудь. Але що ж мені робити?

І раптом у мене миготить така думка: я піду до Соні й побалакаю з нею так, як оце я почуваю. Хай приходять Дмитро, хай довідається про все, хай вони самі придумують, що я маю робити. Коли вона хоче, щоб я жив з нею і з Андрійком, — добре, житиму. Щоби я поїхав звідси, зник, — зникну.

Дивлюсь на годинник: ще нема десятої. Швидко простую до Сосницьких. Чую надзвичайну легкість, піднесення, бадьорість.

Але перед самим їхнім будинком мене зупиняє думка: а що, як не мій Андрійко?

І зразу стає нудно, аж млісно від огиди, одначе я входжу в сіни дому й помалу виходжу нагору. Тепер вже сам не знаю, навіщо йду, що казатиму, але для чогось все-таки йду.

Покоївка здивована. У пані голова болить. Але сказати, розуміється, можна.

Нова покоївка. На вішалці висить пальтичко Андрійка; один рукав вивернений. Кашкетик з поломаним гербом, на маківці горбик, слід від голови.

Швидкі, дрібні, з сухим пристуком, знайомі кроки. На порозі їдальні з'являється Соня в рожевому пеньюарі з короткими рукавами й з обмотаною рушником головою. На мене вона дме якимсь лікарством.

— Що таке?! — шепотом, злякано й непорозуміло каже вона.

— Нічого, ти не турбуйся!.. — ніяково усміхаюсь я. — Я тільки хотів би побалакати з тобою.

Соня деяку хвилинку стоїть мовчки; не знати, чи розгубилась, чи бореться з хвилюванням. Потім рвучко повертається й увиходить у кімнату.

— Добре!.. — вона хрипко кидає до мене.

Я роздягаюсь і входжу за нею. На столі стоять скляночки й коробочки з порошками. Тут же недописаний лист, перо й каламар, який я подарував їй на іменини. Соня прибирає все це хутко обома руками й несе в спальню. Від коротких рукавів її руки здаються тонкими дитячими.

Вернувшись, вона сідає біля столу й, не дивлячись на мене, говорить:

— Що скажеш?

Рушник вона скинула. На чолі, червонім від води, злилось волосся. Під очима жовтяво-сині западини.

— Голова болить, Соню? Може, іншим разом? Ти вибач мені, я не...

— Ти хотів про щось говорити? Я слухаю!..

Знов це почування вини в мене! Я сам помічаю, що вигляд у мене не мій: боязкий, ніяковий.

— Так от, бачиш, Соню... Я тільки що мав неприємну сцену з Дмитром...

І я розповідаю їй про зустріч у клубі. Соня слухає, дивлячись кудись під шафу і кривиться. І невідомо, чи від болю голови кривиться, чи від оповідання.

— Ти не можеш сказати мені, через що він такий? — питаюсь я.

Соня притуляє по два пальці до висків, заплющує очі й жорстко говорить:

— Він ревнує мене до тебе.

Я мовчу, потім тихо, з усиллям питаюсь знов:

— А... більш нічого?.. Андрійко тут не...

Я зупиняюсь і чекаю. Соня спускає руки, розплющує очі й дивиться просто мені в лице. Який вимучений, тужний, зацькований погляд! Я каюсь, що запитав.

— Не знаю!.. — шепоче вона й одводить очі.

— Ви балакали про це?

— Ні!

— Він підозріває?

— Не знаю!.. Він б'є мене...

Я швидко для чогось підводжусь і зараз же сідаю знов.

Ми довго мовчимо. Нагорі пересувають стільцями, човгають по підлозі ногами, мабуть, вечеряють.

— Соню! Скажи мені!.. Чуєш? Скажи мені щирю правду! Забудь усе, що було, скажи оттак, з глибини душі: чий Андрійко? Ради Бога, Соню, зрозумій!

Я встаю й підходжу до неї. Соня нижче схиляє голову, мовчить і, нарешті, каже шепотом:

— Я сама не знаю!

— Соню! Я благаю тебе... Соню! Ти подумай, я ж...

— Не знаю!! — раптом з люттю випростовується вона й дивиться на мене широкими від злості очима. — Чуєш? Не знаю!

Вона встає, прудко переходить до кушетки й падає головою в зелену, вишивану подушку.

Я закурюю й жадно затягуюсь. Так, я це, власне, й думав раз у раз. Це гірш усього. Тепер ясно. Це гірш усього...

Я довго ходжу по хаті, безладно думаючи про різні речі, а три слова «це гірш усього», як у попсованім апараті, весь час самі собою вистрибують та й вистрибують.

— Так, це гірш усього! — голосно кажу я, щоб одчепитись од них і зупиняюсь. І тільки в цю хвилину я розумію, як слід, усе значіння Соніної правди.

— Що тепер робити? — тихо кажу я не то до себе, не то до Соні.

Вона лежить непорушно, обхопивши голими, худими руками зелену подушку, одвернувши лице до стіни, і рівно, як утоплена, витягши ноги в чорних зі стрілками панчохах.

— Що робити, Соню? — безпорадно повторяю я.

Соня нарешті ворухнеться, підводиться й чепурить волосся.

— Нічого не робити!.. — каже вона байдуже, розбито.

— Але треба ж якось...

Соня заплющує очі й сидить так. Їй, десь, ломить голову. Я підходжу, сідаю поруч і деякий час мовчу.

— Прости мене, Соню!..

Я не кажу, за що простити. Соня розплющує очі й я бачу, що вони повні сліз, які одна по одній помалу викочуються і стікають по щоках. Вона не витирає їх. Її губи витягаються, немов вона хоче щось піймати ними й дрібно-дрібно трукаться. На підборідді збираються бугрики й теж здригаються. І я бачу, що вона розуміє, що я прохаю прощення за те, що не можу сказати їй «ходім зі мною», що не можу так, як їй треба, пожаліти й утішити її.

— Прости мене, бідна!..

Соня вибухає плачем, обхоплює мою шию руками і пригортається головою до моїх грудей. Я обіймаю її обережно за худенькі, теплі плечі.

Довго ми так сидимо, непорушно слухаючи себе, одне одного. Соня потрохи стихає й визволяється. Шукає хустку й іде за нею в сусідню кімнату. А я закурюю й довго тримаю запалений сірник у пальцях, аж поки не стає боляче.

Коли Соня вертається, я кажу їй, дивлячись собі під ноги:

— От що, Соню... Треба признати, що Андрійко — Дмитрів.

Я не бачу Соніного лица, але почуваю, що вона дивиться на мене здивовано.

— Так, Соню! Андрійко — його! Це треба раз на все признати й покінчити! Ти ж подумай! Людина вісім літ любить сина, зрісся з ним, і раптом... син — не його, чужий! Та вже через це одно... А потім, коли є сумнів, то всяке право по його боці. Ти прости, Соню, що я раджу, але ти повинна переконати його, що він Андрійків батько. Тонко, непомітно, але дати йому непохитне переконання...

— Мені невимовно тяжко жити з ним! — жалібно говорить вона; губи знов витягаються.

— Ну що ж, Соню?.. Я розумію. Але, як же інакше? Розійтись?

Мені до болю ніяково й соромно, але тепер я вже ніяк не можу сказати їй: іди до мене. А вона ж цього жде, за це, мабуть, і Андрійка віддала б.

Соня зідхає широко, набравши повні груди повітря і зразу видихнувши його й немов покінчивши з чимсь, вся стріпується й каже рішуче:

— Ну, що ж! Все одно! Так я й сама думала... Ти виїжджаєш?

— Так! Себто, власне кажучи, ще не рішив. Але тепер поїду десь на місяць.

— З новою... знайомою?

— Не знаю... Ні! Не думаю...

— Ти любиш її?

— О ні! — ці слова живо й з таким ляком вириваються у мене, що я сам дивуюсь. Соня теж дивується, але, видно, сразу повірила і їй це приємно.

— Але як же?! Ти ж сам казав Дмитрові, що...

— Так, але тут... Власне, це просто... ну, якби тобі сказати? Вона дуже самотня, безпорадна якась і... ну, жагуча, чи що. Розумієш? Про любов ми навіть не балакали...

Я не брешу, але мені дуже хочеться переконати Соню, що нічого серйозного нема і через те здається, що я брешу. Але Соня вірить, чи удає, що вірить.

— Соню! — раптом несміло кажу я. — Можна мені подивитись на Андрійка?

Я боюсь, що вона тепер одмовить, і беру її за руку. Але Соня визволяється, встає й одривисто кидає:

— Звичайно, можна!

І зараз же йде в коридор. Звідти веде мене до дітей. Там горить під блакитним, крихітним абажурчиком нічна маленька лампочка. В сумерках манячать два ліжка. Одно зовсім маленьке. На ньому спить Василько. Соня навшпиньках підходить до більшого ліжка й зупиняється, як фершалиця біля хворого, до якого привела лікаря. Я теж навшпиньках, боячись що-небудь зачепити, йду за нею.

В тиші чути дихання дітей не в такт, як двоє годинників в одній хаті. Андрійко лежить розкинувшись, і одно коліно оголилось. Я звикаю до п'їтми й бачу вже кругле, пукате чоло, гостре підборіддя, губи, стиснені поважно і строго. Мені все ж таки хочеться бачити виразніше. Я пошепки прохаю Соню дозволити засвітити сірника. Вона мовчки хитає головою. Коли сірник розгорається, я освітлюю Андрійка так, що все його личко здається мені дуже подібним до Дмитрового, навіть ніс не качиний, а круглий, припухлий на кінчику. І від цього одразу все тільки цього хлопчика, до якого я підходив з таким хвилюванням, стає чужим, далеким, байдужим. Правда, так і раніше раз у раз бувало, коли я уявляв собі, що він не мій. Але сірник миготить, я підіймаю трохи руку, й у вічі мені кидається довга ніздря і витягнений, плескуватий кінчик носика. В мені щось здригується. Сірник гасне. Я нахилиюсь до тільця, що пашиє теплом, цілую в щоку і швидко виходжу в коридор. Соня заспокоює Андрійка — я розбудив його — і йде за мною.

Прощаючись з Сонею, я обнімаю її й міцно цілую. Вона судорожно пригортається до мене, хапливо, жадібно, мовчки цілує моє лице, плечі, руки і, зразу одірвавшись, виходить поспішно. Я сам одчиняю двері й обережно виходжу на сходи.

Другого дня я кажу Клавдії Петрівні про свою постанову їхати з нею в Крим. Вона червоніє, широко розплющує очі від радості й під столом міцно потискує мені ногу. Костя теж у захваті: він розбігається, стукається простягненими руками об стіну, біжить у другий бік, теж гупається, потім падає додолу і, висолопивши язик, показує його то мені, то матері.

— Костя, годі, покинь кривитися! Костю, даю слово, покину тебе тут, не поїдеш з нами!

Костя схоплюється з підлоги, регоче й бігає по хаті. Але Клавдія Петрівна щось міркує собі, і її радість зникає потроху. Виявляється — вона не може їхати на мій кошт, а власних грошей у неї не вистачить на дорогу.

— Ну, що за дурниці! — кажу я з досадою. — Залишіть ви це! Хочете, щоб я більше не приходив до вас?

Справа залагоджується. Отже, через два тижні ми маємо виїхати. Клавдія починає в голос вираховувати гарячково, скільки часу їй треба, щоби пошити Кості костюмчики, скільки на прачку, кравчиню і т. д. Костя горнеться до мене і, здається, широко відчуває вдячність. Цього вечора він слухняний, лагідний, ніжний з матір'ю до такої міри, що зворушує Клавдію Петрівну і зворушується сам. Вона через щось починає плакати, гаряче цілує Костю й довго потім сидить у нього за ширмою, шепочучись. Далі Костя неголосно й не сміло кличе мене:

— Якове Васильовичу!

Коли я приходжу за ширму й стаю біля ліжка, він раптом схоплюється на коліна, хапає мою руку й кладе її на плече Клавдії Петрівни. Сам ніяково хіхікає, лашиться до матері, потім падає головою в подушку й удає, що пустує. Мені чи то жаль стає чогось, чи соромно. Я усміхаюся і гладжу по голові Клавдію. А вона зворушена, змішана, палаючи всім лицем, пригортається до мене й зараз же нахиляється до Кості.

Я виходжу з-за ширми, не перестаючи усміхатись, але вже не ніяково, а теж ніби зворушено. І через щось мені згадується тут же, як Клавдія Петрівна на другий, чи на третій день по нашій зближенню, оттак само, вся зашарівшись, соромлячись і роблячи над собою страшенні зусилля, незрозуміло, заплутано запропонувала мені перекласти на неї турботу про те, щоб у нас не було дітей. І як їй до болю важко й соромно було пояснити мені, через що вона так

хотіла. І як жагуче, вдячно, навіть з якоюсь розхристаністю почала цілувати мене, коли я нарешті згодився. Дійсно, вона «пила чашу до дна», як пояснила.

Клавдія виходить з-за ширми, і ми обмірковуємо подорож. Їй, видно, часто хочеться пригорнутись до мене, але вона ніколи перша не робить цього, — раз у раз почуває неспілість, наче боїться, що я одіпхну, що мені буде неприємно. Від цього мені мимохіть стає жаль її й досадно за її приниженість. І я ще більше задоволений, що вона поїде в Крим, що вилізе зі своєї шкаралупи, розімнеться й посмілішає.

Всі ці дні після побачення з Сонею, я дивно спокійний і тихий весь. Так буває, як покладеш на хворий зуб щось втихомирююче біль. А радість Клавдії Петрівни та Кості, їхня вдячність і ніжність дають мені якусь смутну, гірку сатисфакцію.

Про Андрійка я силкуюсь не думати, а як все ж таки думається, то я спішу згадати Сосницького; і тоді така сама гіркувата сатисфакція, як і від радості Клавдії, зм'ягшує мою душу, я тут же додаю собі, що мине півроку, рік і я звикну до думки, що Андрійко чужий, і все улаштується.

А проте думати й бувати на самоті з собою доводиться мені дуже мало. Перед од'їздом я полагаджую справи, вештаюсь цілий день по канцеляріях, приймаю в себе клієнтів, а ввечері або сиджу з Клавдією, або маю наради з Панасом Павловичем. Нарادي ці і смішать мене, і злостять, і без потреби наводять на думку те, що хочеться забути швидше.

Все питання в Панаса Павловича в тому, що йому треба постановити що-небудь оконечно, бо далі він уже не в силі так жити. Це не життя, а безпотрібне, безладне витрачання часу і драгування. З боку Варвари ніяких заходів щось непомітно, одже — треба рішати йому самому.

Але ж уся біда якраз у тому, що рішити він не може нічого. Відмовитись цілком від дітей, як ми це оповістили Варварі Федорівні? Сказати собі раз на все, що він не має ні Діми, ні Галі, що ніколи не житиме з ними? Це неможливо! Нехай собі всякі філософи глузують, називають це «скотячою силою», нехай собі з виглядом вишчості потискують плечима, а він, Панас Павлович, не може відмовитись від цієї «скотячої сили», він вважає її найбільшою, найсвятішою, найнеобхіднішою і т. д. життєвою силою! Так, це його переконання!..

Добре! Але як же все-таки зробити так, щоби дати цій найсвятішій і найбільшій силі задоволення? Вернутись до Варвари?

Тут Панас Павлович починає кліпати очима, як від порохинки, підгортає догори борідку і зідхає. Коли є Шура, він

безпорадно і питаюче дивиться на неї, і мені вчувається, що він от-от скаже: «Ти, як думаєш, Шуро? Га?»

Я стою все ж таки на тому, що треба викрасти Діму. Панас Павлович вже не лякається, як раніше. А коли нема Шури, то навіть з цікавістю перепитує:

— Так ви все-таки гадаєте, що викрасти? Га?

І задумливо звертає кінчик борідки до вуст. Але при Шурі скупчено мовчить і скоса, з-під пенсне, зиркає на свою витривалу, зворушливо-гарну подругу, що кутається в хустину. Вона не каже нічого, але від її мовчання віє такою непохитною впертістю, що Панас Павлович глибоко зідхає, жваво й винувато заводить розмову про щось інше, а я мимохіть злощусь і лаю її ідіоткою.

Але от раз увечері приходять до мене Панас Павлович. Довго сидить, іронічно філософує й перешкоджає мені. Я вже збираюсь сказати йому, що я дуже зайнятий, коли раптом він підводиться, скидає пенсне й починає ретельно витирати скла, короткозоро приглядаючись до них. На лиці в нього такий вираз, що я мимохіть чекаю, що буде далі. Жовта шапка волосся блищить гладенько; сам він підстрижений, чистий, з молочно-білим чолом і ніжним рум'янцем, як у панночок на обкладинках від мила.

Він обома руками примощує пенсне і, злегка задривши голову догори, говорить:

— Так от, Якове Васильовичу, «по зрелом размышлении, будучи в здравом уме и твердой памяти», заявляю, що маю бажання викрасти власного сина, Дмитра Кривулю.

І вичікуюче придивляється до ефекту своїх слів. А на лиці той самий вираз напруженості, розгубленості, змішаних з добрим настроєм.

Я встаю й міцно потискую йому руку.

— Ухваляюте?

— Навіть захоплений!

— І помагати згоджуєтесь?

— З приємністю!

— Вене! Іншого виходу немає! Ступаємо, значиться, на путь нечестивих.

І він рішуче, трохи смішно, обшарпує донизу камізолю.

— А як Олександра Михайлівна?

Панас Павлович кривиться, зібравши губи до носа так, наче понюхав чогось міцного.

— Доведеться воювати! Вона не знає про мою постанову. Доведеться воювати!

І заклопотано дивиться на мене.

— Одна надія, що примириться з фактом і всю відповідальність складе на мене. Одна надія! Ну, та з нею вже якось улаштуємо. А от, любий мій, як з Варварою бути? З Варварою?

— А що таке?

— Та ж вона розлютиться.

— Хай собі лютиться! На здоров'ячко!

— Е, коли б тільки була справа з її здоров'ям! А то ж і з моїм! Вона ж зараз почне гасати по всьому місті, шукати нас. В університет побіжить, у гімназію, на ректора накинеться, при всіх мені вчинить істерику. Їй що? Такий скандал зробить, падлюка, що згориш від сорому...

— Та це, звичайно, той...

— А, скажемо, зустріне мене на вулиці з Дімою й кинецься однімати. Що їй зробиш? Не битися ж з нею? І одніме! Оттак вихопить з рук, сяде на звожчика й поїде собі. От яка, розумієте, штука! Ех, заздрю, їй-богу заздрю тим людям, що вміють, де треба, по часті фізичної аргументації. Загилить би їй попереду разів зо два оттак по «наружній фізіономії», от би вона вже опасувалась потім.

— Та ви ж уже так аргументували!

— Коли?! — дивуєтесь Панас Павлович.

— Як коли? Та тоді ж, як вона вдарила Олександрю Михайлівну.

— Кий чорт! Тільки замірився! Я брехав, що вдарив її, тільки для внутрішньої сатисфакції. Не вмю я бити. Нема в мене досить простодушності. Іноді страшенно хочеться загилить так, щоб аж юшкою умилась, а дійде до діла — схибну. Нема прямої!

— Виїдьте куди-небудь!

— Та куди виїдеш?! — раптом кричить він так, неначе я вже надокучив йому з цією порадою. — Хіба не знайде? Ні, треба вміти бити, от що! Вона хапає Діму, а ти одшпурнув її й покликав городовика. Вона в крик, а ти ще дужче, вона з сльозами до юрби, а ти собі. Отце я розумію! Не треба боятись популярності! А то, чи пискнула вона, чи ні, а ти вже шулишся й озираєшся, чи не чули люди. Хай собі чують!

— Розуміється!

— Оттоді вона й той... і побачить, що зброї в неї більше немає. Власною її зброєю треба й бити її. Ти ляпаса, а от тобі аж два, от тобі, на, маєш!

І Панас Павлович навіть махає в повітрі рукою так, ніби дає ляпаса. Я сміюсь мимохить з його одважності оттут, у мене в кабінеті.

— Ну, оттак і смалить! Чого там! От давайте оце зараз і зробимо напад! Ви маєте де сховати Діму?

— Чекайте, який напад?

Перехід від завзяття й войовничості до страху такий щирий і по-дитячому одвертий, що я не можу не сміятись. Щоб він не образився, я обнімаю його за плечі й кажу:

— Та справжній напад, Панасе Павловичу, самий справжній. От давайте візьмемо автомобіль, підкотимо, вбіжимо! «А подавай сюди мого сина!» Та по «наружній фізіономії» її, ось тобі завдаток! Га? Та й катнемо разом з Дімою. Ну?

Панас Павлович злегка одсувається й, зідхаючи, говорить:

— Та вам, голубе, легко сміятись.

— Та хто сміється?! От маєш! Та хоч у цей момент я готов їхати з вами. Навіщо одкладати? Хочете?

Панас Павлович, задравши голову, мовчки, вражено і з тривогою дивиться на мене.

— Я не жартую. Робить — так робить! Чого ж дурно час гаяти? Знаєте що? Ось давайте зараз подзвонимо їй! Коли нема дома, їдьмо! Тепер дев'ята година, Діма вже в постелі. Ввійдемо, одягнемо й гайда! Ну? Дзвонити?

Панас Павлович стоїть, немов заціпенівши від думки, що це, справді, може статися. Але на мій рух до телефону він кидається злякано до мене й хапає за руку.

— Та що ви, що ви?.. — шепоче він, з страхом зиркаючи на телефонну трубку, немов у ній сидить сама Варвара. — Отто яке! Так з вами, бозна що вийде. Хіба ж можна так?

— Та чому не можна? Ну, чому?

— Це чорт-батька-зна, що вийде. Раптом зірвались і — маєш!.. Ні, серденько! Я бачу, що ви занадто захоплюєтесь романтичним боком справи. А мені, знаєте, не до романтизмів. Тут треба зважити, підготувати ґрунт, а не так, що в один момент...

Але я не хочу впустити слушного моменту й серйозно, поважно, власне так, як йому бажано, починаю переконувати його. Панас Павлович змагається, вигинається, ховається за найменший захист, але я без жалю вигоню його звідусіль і все більш та більш припираю до стіни. Нарешті, він вичерпує всі свої аргументи і в якійсь знеможі злякано дивиться на мене. Одначе я розумію, що цей страх є майже згода.

— Добре! — вмить робить він з одчаєм іще одну спробу. — Я згоджуюсь, я визнаю все, і так далі, але не сьогодні.

— Ні, сьогодні, зараз! Це слабкість, Панасе Павловичу! Слабкість! Так або так. Треба покінчити!

Панас Павлович знов скидає пенсне й витирає спітнілі від хвилювання скла. Очі кліпають, як ніколи; він дихає так, наче робив гімнастику Міллера, якою займається щоранку.

— Ну, от що!.. — він починає і блідне. — От що! Коли вона дома, ми не їдемо.

— Добре! — згоджуюсь я. — Але, коли нема, зараз же смалимо туди. Так?

— Дзвоніть!.. — не дивлячись на мене, каже він тманим слабким голосом.

— Ні, відповідайте: так!

— Та добре!.. Ну, звичайно...

— Чудово!

Я йду до телефону, а Панас Павлович з виглядом людини, яка чекає постанови консилиуму лікарів, почав ходити біля мене.

Коли якась жінка каже в ухо мені «слухаю», я міняю свій голос і питаю:

— Варвара Федорівна дома?

Панас Павлович швиденько підходить до мене навшпиньках, немов бажаючи почути відповідь, роззявляє рота й так застигає, не дихаючи.

— Ні, їх немає вдома. А хто спрашує?

— Скажіть, добрий знайомий!

На лиці Панаса Павловича пробігає радість, неначе в лісі промінь на світанні.

— А як сказати? — добивається голос.

— Так і скажіть. А давно пішла?

— Ні, оце тільки. Вони поїхали в театр.

— В театр? Ага, дякую!

І я кладу трубку. Панас Павлович розгублено дивиться на мене.

— А як же... А мені здавалось, що вона дома, — бурмотить він.

— Пішла в театр! — серйозно кажу я й діловито озирюсь. — Ну, значить, можна їхати.

Набираю цигарок у портсигар, замикаю шухляди стола, зазираю в гаман, чи досить грошей, неначе ми вибираємось у далеку дорогу. Панас Павлович блукає по хаті й змерзло потирає руки.

— Ну, та що ж, їдьмо! — каже він, силкуючись усміхнутись.

— Так, їдьмо! — відповідаю заклопотано й поважно.

В автомобілі Панас Павлович сидить, забившись у куточок, і всю дорогу мовчить. Я починаю думати, що він уже покінчив з сумнівами. Одначе, коли ми вже під'їжджаємо до його колишньої квартири, він починає неспокійно рухатись, визирати з вікна, потім раптом хапає мене за руку й говорить благаючи, судорожно:

— Слухайте, Якове Васильовичу!.. Я розумію, голубчику, але... скажіть, щоб він зупинився. Так не можна. Ми не обміркували. Ми не маємо ніякого права. Я вас прохаю. Це несерйозно.

— Панасе Павловичу! — кажу я з притиском. — Постановили ви, а не я. Отже, ви маєте змогу й перерішити. Я тільки помагаю вам. Хочете вернутись? Будь ласка! Я не хочу робити на вас ніякої пресії. Це тільки ваше особисте діло. Рішайте самі!

В цей момент автомобіль зупиняється. Панас Павлович навішось тривожно визирає, метушиться, впускає пенсне й ми обидва шукаємо його під ногами. І коли пенсне знаходиться, невідомо через яке надхнення, Панас Павлович рішуче, жестом владаря, розчиняє дверці й кидає до мене:

— Ходім!

І весь час, що ми йдемо по сходах, він має рішучий, гордовитий вигляд. Я не встигаю ступати за ним. Але біля дверей, на яких ще висить мідна табличка з його прізвищем, він стоїть довго, дихаючи важко й одступаючись, так довго, що я нарешті питаюся:

— Ви подзвонили?

— Ах так! Я й забув.

І він підносить руку до гудзика дзвоника. Але зараз же однімає її й шепоче до мене:

— А як прислуга не даватиме? І наробить галасу?

— Не забувайте, що ви — хазяїн цієї квартири і батько цієї дитини! Дзвоніть! Ніяково так стояти...

Панас Павлович коротко тикає пальцем у гудзик. Довго не чути за дверима ані згуку. Аж ось швидко біжать чийсь кроки, хтось, поспішаючи, одчиняє двері. Ми входимо й бачимо перед собою... Галю. Вона стоїть з розплетеною косичкою й, кинувши її лівою рукою за спину, тримає незастібнуту сукенку.

— О господи! — вражено, з переляком каже вона.

Ми також збентежені. Про Галю ми зовсім забули, немов би її й на світі не було.

— Таточку! — раптом нещиро скрикує вона й кидається до нього, але старається не стати до мене спиною.

Панас Павлович машинально цілує її й питає:

— А мама дома?

— Ні, вона пішла в театр. Роздягайтесь, будь ласка!

— Шкода, шкода!.. — розгублено бурмотить Панас Павлович і хоче роздягатись. Я зупиняю його за руку.

— Ми ж тільки на хвилинку. В справі. Зараз підемо.

— Але чому? — здивованим, салонним тоном говорить Галя. — Тато так давно не були у нас. Я скажу наставити

самовар. Ви, будь ласка, не дивіться на мене, я маю такий страшний вигляд!

Їй усього тринадцять-чотирнадцять років, але вона поводить ся так, як замужня, молода, гарненька дамочка. Поява батька хвилює її тільки на хвилину. Її замішання проходить, і вона починає жвавенько щебетати. А ми стоїмо їй, неначе слухаючи її, думаємо, як бути. Я вже знав, що ми підемо собі, не зробивши нічого: при Галі він не одважиться.

— Ах, та зайдіть же хоч у вітальню! — раптом перебиває себе Галя й пурхаючим жестом повертається спиною до дверей. Їй подобається грати ролю господині. Довгасте, вузьке обличчя та холодні, з нещирим сміхом, очі нагадують мені Варвару Федорівну.

— Ні, дитино, ми не ввійдемо... — стомлено говорить Панас Павлович.

— Ну, які погані! — вона робить ображену гримаску. — А з твого боку, тату, так навіть негарно. Я розумію: звичайно, можуть бути всякі родинні непорозуміння, але так закинути своїх дітей, як ти це робиш, це, вибач мені, дуже негарно. І тепер, коли ти вже прийшов, не хочеш навіть кілька хвилин побути з нами. Але знаєш що? — раптом робить вона великі очі. — Маму можна викликати. Я пошлю Катю в театр, це п'ять хвилин звідси. Вона пішла на оперетку. Сьогодні іде «Орфей у пеклі». Кондратський пропонував взяти й мене з собою, але мама сказала, що мені ще не можна дивитись на цю п'єсу. Хочеш, таточку? — я пошлю Катюшу. Вона знайде маму, вони сидять у партері в четвертім ряді, я сама читала білети.

— Ах, так вона пішла на оперетку! — усміхається Панас Павлович. — І з Кондратським?

— Ну, таточку, будь ласка, не вигадуй ніяких паскудств! І не суди по собі!

— Так!.. Ну, так от що! Катю можна потім послати, а я хочу подивитись на Діму. Ти побуть тут з Яковом Васильовичем, а я піду до Діми.

І Панас Павлович уважно, строго й мовчки зиркає на мене. Він видається мені трохи блідим, але цілком спокійним.

— Добре, таточку! Тільки ви, Якове Васильовичу, посидьте тут трошки без мене, я мушу зробити коло себе порядок...

І Галя задом виходить з вітальні, роблячи милу й соромливу усмішку.

Я стараюсь уявити собі, як Панас Павлович входить у спальню, як будить Діму. Діма з просоня не розуміє нічого, усміхається сонно, думаючи, що йому сниться тато. Панас Павлович хвилюється, хоче одягти Діму але від хвилювання все плутає, а Діма регоче й поправляє його.

Галя вертається. Сукня застібнута, косичка заплетена. Вона сідає проти мене й починає розважати, безупинно оповідаючи щось про якихсь там «подруг-дівчат», про класних дам, про прочитані книжки. Вона висловлюється, як доросла, з правильним уживанням чужоземних слів, очевидно, милуючись сама собою.

Довгенько сидимо так. Я вже починаю думати, що Панас Павлович змінив свою постанову. Але от чуються кроки і дзвінкий голосок Діми.

— Боже мій! — сплескує руками Галя. — Тато підняв Діму. Мама буде сердитись!

У вітальню входить Панас Павлович, тримаючи Діму за ручку. Діма весь сяє і кричить до Галі:

— А ми з татом на автомобілі поїдемо кататись!

— Тату! — з жахом питає Галя. — Це правда?

— Так! Я хочу трошки покатать його... — говорить Панас Павлович. Він зовсім спокійний, навіть занадто спокійний.

— Тату! Я не пущу Діму. Мама казала, щоб...

— Іди спати, Галю, й не кажи дурниць!

Але Галя кидається до дверей у передпокій і рішуче затуляє їх собою.

— Я не пущу! Можеш бити мене, я не пущу. Ти хочеш украсти Діму. Мама казала, що ти хочеш це зробити.

Діма лякається, зачувши, що його хочуть украсти, але не плаче.

— Галю, іди спати! Я кажу тобі! — говорить Панас Павлович; і я бачу, як усе його лице заливає червоним.

— Не підуй! Ти не маєш права! Це гидко, це паскудство, це мерзота! Пусту Діму!

Лице Галі кривиться від плачу і злості. Панас Павлович іде просто на неї, бере її за руку й тягне вбік. Галя хапається руками за двері, кричить голосно й одбивається ногами. Тоді Панас Павлович покидає Діму, обіймає обома руками Галю й сильно одриває її від дверей. Я ніколи не бачив такої люті в цього м'якого чоловіка. Діма в страху пригортається до мене. Я беру його на руки й несу в сіни. Галя злякано замовкає й, одкинена вбік, стоїть і дивиться широкими очима на Панаса Павловича, який тихо каже їй:

— Битиму! Отут битиму, паскудна ти дівчино!

І коли ми одягаємо Діму й виходимо, вона так само стоїть у вітальні, притуливши міцно руки до грудей і широко дивлячись на нас.

Костю, не лізь до вікна!.. Костю, не чіпляйся до Якова Васильовича!.. Костю, даю тобі слово, що одішлю тебе назад!..

А сама вся сяє, світиться тихим захватом, раюванням, незнаним спокоєм. Особливо їх обох хвилює й тішить те, що ми їдемо в окремому купе, що ми маємо в цьому поїзді свою хатинку, маленьку, затишну і цілком-цілком окрему. Клавдії це до душі, вона почуває себе вільно, легко, а то б усе шулилась і боялась людей. Вона всіх боїться: швейцарів, кондукторів, пасажирів, носильщиків. Швейцарам і носильщикам вона дає зі страху стільки на чай, що ті тільки дивляться на неї й не дякують від здивовання. А її те тільки турбує, чи не дала вона замало. Досить якому нахабі сказати: «Е, пані, трохи ніби мало!», як вона зараз же страшенно соромиться, бере за гаманець дає стільки, скільки попадеться в руку.

Зате в купе нам не страшно нічого, ми самі собі пани. Я показую Кості танок лісів і ланів. Деревя, побравшись за руки, врочисто й поважно танцюють перед нашими вікнами. Коли поїзд зупиняється, зупиняються й вони. Коли йде швидше, то й вони поспішають. Костя горнеться до мене, дивиться мені в очі вогкими, вдячними, сумирними оченятами. Клавді душно, й ми на кожній станції беремо по кілька пляшок різних напиктів. І це тішить їх незмірно. Вони їдуть, як важні пани. Ніколи вони не мали такої розкоші.

А вночі я кажу собі казку й тихо засипляю під гуркіт коліс. Костя щось говорить у сні, і я, не перериваючи казки, думаю про Андрійка.

Море, фески, смугляві обличчя, чудернацькі слова, пекуче, ясне сонце, непорушні, чорні, немов із грубого картону вирізані, кипариси, — скільки радощів для них! Я почуваю себе щедрим, благодущним богом. Коли ввечері Клавдія стає переді мною на коліна й цілує мою руку, я навіть не протестую, розуміючи її побожний настрій. Я сам стояв би на колінах перед тим, хто дав би мені стільки простодушньої, чистої, дитячої радості.

Вранці ми спимо довго й безжурно. Потім ми лежимо на піску, жмуримо очі, бовтаємось у воді. Довкола нас усі люди також лежать, жмуриються й бовтаються. Небо жмуриться вдень теж сонно, стаючи сірим, ніби вкриваючись, як і ми, потом. Сплять кипариси. Навіть море дихає сонно, ритмічно здійсмаючи і спускаючи мережево берегових хвиль. Через це не віриться, що десь є галасливі, грюкаючі міста, трамваї, суди, тюрми; весь світ уявляється сонним, з прижмуреними очима, в сонці й безжурності.

Їх троє: Ваня, Крошка й Віра. Ваня найстарший, йому років чотири; а тим, мабуть, по три. Вони всі сидять під моїм

вікном на землі. У Вані в руках дзвіночок без язичка. Вони по черзі б'ють по ньому трісочкою і сміються задоволено, слухаючи приємні згуки. У Крошки в руці бублик. Вані він дуже смакує, але Крошка не хоче поділитись. Тоді Ваня, як найстарший, одсилає її додому.

— Іди собі, іди!.. Ну, так дай бублика!

Крошка вибирає менше зло й дає бублика, але дає більшу половину. Ваня не хоче бути свинею й не користується своєю владою; він вертає більшу половину й бере собі меншу. Задоволений таким розв'язанням спірного питання, він сідає на землю й витягає ноги. Крошка, бог її знає через що, зараз же робить те саме. Але Ваня тут же схоплюється, біжить до стовпчика і кличе за собою Віру. Ловко видряпавшись на нього, він сідає й падає ногами. Віра з захопленням сміється і здивовано показує на нього Крошці. Але у Крошки самотійність і ініціатива: вона лізе на дошки, що обгороджують купу глини й кричить:

— Ой, упаду! Ой, упаду!..

Вона не боїться впасти, але хоче перетягти увагу Віри на себе. Це все ж таки їй не вдається. Навпаки, Ваня кричить їй:

— Крошка, подай бублика! Упав!..

Крошка ніби не чує.

— Крошка, я кому кажу?! Ну, так іди додому, іди!

Крошка, мовчки сопучи, злізає й подає деспотові-мушині бублика. Цілими днями ці три голівки копаються під моїм вікном. У Вані гостре підборіддя, на яке я можу дивитись годинами. Коли Клавдія входить до мене в кімнату, я удаю, що працюю, й вона виходить навшпиньках. А я знов слухаю щебетання голівок. Треба б, власне, їх прогнати з-під мого вікна, перешкоджають робити. Але Крошка така втішна, що хай собі ще трохи покопаються. Тут холодочок, затишок, а там така спека, що носики миттю почнуть лущитись.

Клавдія потроху чогось пригасає. Не розумію, від чого то. Не цілує мені рук вечорами, іноді плаче чогось. Костя пропадає з ранку до вечора десь на березі, й мені треба ходити вишукувати його. Я перестаю почувати себе милостивим і добрим богом. Здається, я більше стаю подібним до чоловіка хворої жінки, з якою треба панькатись. Ця роль мене захоплює менше. Загалом, пора, здається, припинити свою добротність, — нуднувато вже від неї та й смішно трошки.

Як мало жінчині треба для того, щоби стати жінкою: — поспати з мущиною в однім ліжку. Цього досить! Клавдію, очевидячки, вже не задовольняє становище фіктивної дружини. Тільки цим можна, як видно, пояснити незрозумілі

сльози, зідхання, болі голови, вигляд мучениці. Це нудно без всякого сумніву! Нудно й більше нічого!

Хазяйка помешкання, стара караїмка з закарлюченим, як у сови, носом і оливковим кольором лица починає вже драгувати своєю солодковою усмішечкою. Клавдія шепочеться з нею цілими годинами. Про віщо вона може говорити з цією жінкою? Очевидно, про мене; про мушин, які зводять чесних жінок з розуму, а потім покидають їх.

І сама Клавдія вже драгує мене. Ані трошки не втішно, що вона боїться людей і зі страху тикає їм колосальні суми на чаї. Чорне, скромне убрання черниці також сердить. Якого чорта, справді, удавати з себе щось таке, чого в дійсності немає! До моря вона вже майже не ходить, пролежуючи всі дні на старій кушетці. Вікна заслонені в неї чимсь темним, — хустками, пледами, — і тільки згори пробивається гарячий, жовтий промінь, сіючи по хаті золотисту півтемряву. Раз у раз пахне в хаті якимись краплями; завжди душно й тепло, як в оранжереї. Коли я входжу, Клавдія Петрівна винувато підводиться й чіпляє на ніс пенсне. А як я застаю, що вона спить, то прокинувшись, вона хапливо затуляє одною рукою очі, а другою спішить намацати на столику пенсне, щоби закритися ним. Цим вона постійно нагадує мені, що в неї негарні, маленькі, зморщені очі. Раніше хоч жаль ставало її, а тепер досадно й неприємно.

І плаче вона, плаче без перестанку. Чорт би взяв ці сльози! Звідки вони беруться в такій кількості? І мовчить...

— Та скажи ж, нарешті, чого ти плачеш? Що це таке? Чи я образив тебе чим-небудь?

Ні, цього вона не може сказати.

— Ну, так у чому ж тут діло?

— Не знаю!.. Так! Загалом!..

І вона починає простісінько ридати. Чорт забирай! Це може роздратувати найдоброчиннішу людину! Невже я не можу бути в поганім настрою? Та й з якої речі вона плаче, яке вона має право плакати? Хіба я присягався любити її? Хіба ми коли навіть балакали про любов? Невже вона не розуміє наших відносин?

Я нічого цього не кажу їй, але все ж таки даю зрозуміти, що вона не має ніяких підстав вимагати від мене, щоб я переживав тільки раювання від її товариства й не смів ніколи ні на що розсердитись.

— Я й не вимагаю! Я й не вимагаю! О-о!.. — ридає вона ще дужче на мої натяки й одвертає в бік спухле, набрякле від сліз лице.

Нарешті, я починаю без усяких жартів дивуватись.

— Господи боже мій! Це, нарешті, стає неможливим! Та скажи ж ти мені, ради самого бога, що сталось, через що саме таке?

— О, нічого, нічого! О-о!

— Ну, знаєш, як собі хочеш, а це щось просто фантастичне!

— Дай мені спокій, дай мені спокій!..

— Та спокій я тобі можу дати, але ж... це, чорт-батька-зна що таке. Хоч би ж я знав свою провину, а то...

І нарешті я таки взнав її: Клавдія — вагітна. От і все!

Коли вона це каже мені, я настільки не допускаю такої можливості, що спочатку просто не розумію її. Одначе не треба було багато часу, щоби переконати мене.

— Але ж ти... ти обіцяла мені! Ти взяла на себе! Ти, значить, обманула мене.

— О, не турбуйся! Я зроблю аборт. У тебе не буде від мене дитини. Від мене!

І вона гірко сміється, потім плаче і в кінці зовсім ридає.

В наших кімнатах панує караїмка. Вона шепочеться з Клавдією, щось варить у себе в кухні і в великих посудях носить у кімнату Клави. Я купую в аптеці якісь порошки, банки, трубки. В кімнатах стоїть тепла, повна пахучих ліків пара. Костя з великими переляканими очима з'являється тільки на хвилинку і знову десь пропадає. Клавдія від цього хвилюється, ридає, проклинає себе й посилає мене шукати його. Я по дорозі в аптеку зазираю у всі подвір'я і гукаю по вулицях: «Костя!» Кошмар!..

А караїмка усе нишпорить по наших хатах, носить казанки з окропом, шепоче з Клавою біля ліжка й усміхається до мене угодливо й фамільярно. Клавдія лежить, стогне, перериваючи стогони плачем. Я ходжу з кутка в куток, дивуючись, не розуміючи нічого, як у чаду. Вранці й удень часто бувають сварки. Ми вже балакаємо одверто, брутально, не ховаючи своєї злості й бажаючи якомога дошкульніше образити одне одного. Ми знаємо, що ніхто з нас свідомо невинний ні в чому, але нам треба знайти вину за другим, щоби дати собі хоч трошки полегшення. Клавдія декілька разів збирається бігти топитись, а я регочу й раджу їй взяти з собою корковий пояс. Вона біжить, а через годину-дві прибігає, обнімає Костю, ридає й падає на ліжку. З'являється караїмка, виганяє мене, приносить казанки, мидниці, і день кінчається стогоном і шамотнею.

Нарешті, мені заявляється, що в цім періоді зробити аборт не можливо, що треба чекати ще з місяць. Так сказав сам лікар, який робить усім купелевим дамам аборти.

Ми обоє опадаємо. Я такий змучений кошмаром, що мені все одно вже. Аби якийсь кінець! Так само, мабуть, і Клаві. Коли я збираюсь їхати, вона навіть не просить лишитися. Ми дуже ввічливі одне з одним, привітні й соромимось того, що було. Вона обіцяє зараз же сповістити, як пройде операція, а я прошу писати, як тільки буде потреба в грошах.

Розстаємось на вокзалі тихо, знаючи, що ніколи не зустрінемося. Не знаю, що почуває Клавдія, але мені від цієї свідомости легко й соромно.

Закоханий у Київ, я блукаю по зелених кучерявих, шепотливих його вулицях. Милій, тихий, задумливий красень! Каштани обсипають рудавим цвітом дахи вагонів трамвая. Нема ніде такого життя в лініях вулиць, як у нього. Ніде нема такої ласкавої чепурності, природньої охайності, грайливості! Він подібний до якогось великого гарного звіра, який бозна коли слідкує за собою.

От заходить сонце за Кадетською Рощею й ще горять хрести Андрієвської церкви, Володимирського собору, і блискають червоним, металічним відблиском вікна високих кам'яниць на горах. Внизу, в подібних до веселок алеях-вулицях, засаджених каштанами, тополями, акаціями ніжна, тепла, наша південна тінь. За палісадниками з розчинених вікон якоесь особливо, хвилююче, закликаюче чується сміх і музика. Біля дверей бакалійних крамничок, які через щось у Києві люблять підвали, неодмінно щовечора збирається клуб: дворники, поліцаї, покоївки. З дверей крамничок потягає холодком підвалу, политою підлогою, таранею, свіжими овочами.

А на Дніпрі в цей час ледве посуваються вгору до Чортовою човни. З човнів тягнуться до міста нитки пісень. З міста, з Царського Саду, їм відповідає музика. Десь дзвонять у церкві. Як гудіння джмеля втискується гудок пароходу. Часто, завзято видзвякує такт трамвай.

Я ходжу помалу, смакуючи кожний крок, кожний поворот вулиці, кожную свічку на каштані. В мені панує блаженний спокій. Я ні про що не думаю й нічого не боюсь. «Весняного» й сліду немає. Проходжу повз усі небезпечні місця, й навіть чудно часом, що ніякої ні ворожості, ні філософування вони не викликають в мені. Ніби й не зі мною це було ще не так давно.

Отут я мешкав за студентства, — он моє вікно та кімната. Коли товариші приносили літературу, або просто не хотіли, щоби знали про них, вони зі сходів стукали кулаками в стіну. В цю саму стіну обережно, боязко озираючись, стукала мені й Ганя. Так, власне, в цю стіну. І те, що Ганя в цей час десь на каторзі, а я тут,

не викликає як раніше, весною, непотрібних, сентиментально-кислих міркувань. Так: вона там, а я тут, та й годі!

Сосницьких у городі немає, поїхали на село. Але, коли б і були, це нічого не змінило б. Я знаю, а головне почуваю, що на цей раз я — не кирпатий. Андрійко більше не існує, на місці його образу тільки невиразна пляма, що легким сумом холодить серце, як руїни якогось гарного, старого будинку. Може, від цього і цей спокій у мене, і задоволення з себе, і тиха твердість ходи, і потайна гордість.

А Кривулі тут. Ніхто нікуди не поїхав: ні він з Дімою та Шурою, ні вона з Галею. Панас Павлович тільки якось раз зайшов до мене, але сидів недовго і був задумливий та мовчазний. Він так само ховає Діму десь у своїх далеких родичів, тікає од Варвари, яка переслідує його скрізь, де тільки може; буває часом у Шури, живе собі потрошку. Але, видно, це життя потрошку недешево коштує йому.

Від Клавдії Петрівни я дістаю в ряди-годи листи, в яких вона все запевняє мене, що не хотіла обманювати мене, що вона сама в одчаю від своєї помилки; щоб я не турбувався — дитини не буде. Я відповідаю їй привітними, приятельськими картками, в яких також заспокоюю її. Зараз же забуваю про неї.

Знайомих я уникаю, а вечорами граю в клубі. Мені чогось іде карта, і я виграю багато.

Але перед клубом я ходжу по вулицях довго, без всякої мети. Вдень буває душно, літає порошок, а ввечері, коли і є порошок, то його, принаймні, не видно. Мені нічого не треба від людей, я не потребую їхнього ближчого товариства; для мене досить випадкового сміху, розмови, шматочка профілю або невиразної плямки обличчя в темних рамцях вікна. Вони рухаються навколо мене, але не зачіпають; і свідомість своєї цілковитої ізольованості серед них, незалежності, самоти, дає чуття глибокого спокою. Тепер я вже не гасну, лишаячись на одинці з собою; не хапаюсь до людей. Навпаки, мені здається, що тепер я з ними пригасаю. Мабуть, у тих, що видужують, буває такий стан. Але від чого ж я видужую?

Натовп, витиснений з воріт Царського Саду, розливається ручаями в різні боки. Тут, на вулиці, так само в'ються довкола електричних ліхтарів, як сніжинки, пухнаті метелики. Внизу горить Хрещатик. В юрбі то тут, то там наспівують мелодії з щойно прослуханого концерту.

Я йду позаду жіночої постати в білому. Капелюх також білий, з його крис зубчастою каймою звисає мережево. З-під крис я бачу окраєць голої шиї і спини. Ми посуваємось по-

малу в потоці тіл. Я міркую, куди б піти повечеряти, й у цей мент рівняюсь з білим капелюхом. Машинально зазирнувши під нього, я почуваю, як мене щось ніби кулаком б'є в груди: на мене дивляться великі, чи то насмішкуваті, чи то сумні очі «Білої Шапочки». Я до такої міри бентежусь, що починаю дурнувато усміхатись і думаю, чи треба мені уклонитись їй. Але на якій підставі я можу те зробити? Чи на тій, що вона колись одігнала мене від себе?

Поки я роздумую, Біла Шапочка знов випереджує мене. Вона ступає так само повільно, спокійно, й невідомо, чи пізнала мене, чи ні. Не озирається, не хапається; нема в її постаті непорушності людини, яка знає, що їй дивляться в спину. Та чи запримітила вона мене взагалі?

Я тепер дивлюсь на її капелюх, на шматочок шиї, що часом одливає фіолетовим перламутром електричного світла, на заокруглені плечі зовсім інакше, ніж декілька хвилин тому назад. Іноді я навмисне торкаюсь рукою до її сукні й мені здається, що ми з цією сукнею в тайній, дружній змові, що вона співчуває зі мною.

Біла Шапочка сідає в трамвай. Мені треба на другу лінію, але я входжу за Шапочкою. Вона сідає у вагоні, мені там місця немає, і я стою на площадці. Шапочка сидить в профілю до мене, й я можу дивитись на неї скільки хочу. Яка дитяча зворушлива ніжність в заокругленні підборіддя та нижньої частини щоки! Губи трошки заширокі, рот величеський. І яка дитяча строгість в обличчі! А око із спостерігаючою цікавістю оглядає кожного.

Вона могла б мене бачити, коли б схотіла, але я ні разу не зустрічаю її погляду. Я навмисне посуваюсь до дверей вагону і часом поправляю капелюх, аби своїми рухами притягти увагу на себе. Ні, не зиркнула ні разу! Ніби навмисне вона не хоче дивитись, й це починає трошки радувати мене: очевидно, вона запримітила, пізнала. І вже не зводжу з неї очей. Хай погляне, хоч раз, хоч крадькома! Ось про щось вона замислилась! Око дивиться в одну точку; строгі вуста мимоволі морщать від усмішки, око жмуриться, і вся вона дивно ясніє, стає теплою, ніжною. Але вмить вона змітає усмішку з вуст і зиркає навкруги: чи не стежить хто-небудь за нею.

Так! — значить, вона тоді не помітила мене, та не помічає мене й тепер!

На розі Васильківської й Благовіщенської вона має пересідати. Коли ми ждемо вагона, я декілька разів стаю так, щоби вона побачила мене. Справді, вона помічає мене, але я не помічаю ніякої різниці між її поглядом, коли вона дивиться на стовп ліхтаря і на мене. І тільки зауваживши, що я не

спускаю з неї очей, вона кривиться незадоволено й одвертається. Коли б вона вилаяла мене, мені б було не так соромно, як від цієї гримаси!

Одначе, я їду далі з нею. Тепер я сідаю напроти, й мені видно все лице її. Вуста видаються вже ніби меншими, зате в лиці більше сухості, холодності. Вона дивиться вбік від мене і я все-таки не знаю, чи вона пізнала мене, чи ні. Я ж тоді був у шубі й циліндрі, а тепер у літнім, сірим капелюсі й легким пальті. Так, через це, мабуть, вона й не пізнала мене. А втім, чому б вона повинна показувати, що пізнала, яка їй від того приємність?

Вона підводиться і збирається вийти. Я бажаю від усього серця, щоб вона забула на лавці свою срібну плетену торбинку. Але ні! Вона бере її. Я теж устаю. Шапочка кидає в мене поглядом строго та уважно, неначе хоче сказати: «Наміряєшся чіплятись? Даремно!» Одначе я йду за нею. Іду кроків зо два від неї, дивлюсь їй у спину й почуваю чудну, незрозумілу мені самому глибоку ніжність.

Біла Шапочка звертає направо. Тут ліхтарів менше, дерева шапками прикривають тротуар і здається, ніби йдеш під скелями. Підбори Шапочки сухо постукують попереду. Вона ступає дуже рівно, й по її спині вже помітно, що вона прислухається до моїх кроків. Я знаю, що вона повинна боятись: тут у цій невеличкій вуличці так мало прохожих, — і мені від цього обидно й сумно.

Аж ось я набираюсь одваги, декілька разів глибоко переводжу дух і нагоняю її. Шапочка зиркає гостро на мене й надає ходи.

— Простіть ради бога! Не сердьтесь і не бійтесь мене!.. — починаю я якомога благаючи.

Вона мовчить і йде ще швидше. Я мовчу й дурновато, ніяково усміхаючись, їду поруч, не знаючи, що сказати.

— Простіть!.. Ви раз, весною, прогнали мене, коли я... причепився до вас. І мені було... І я, звичайно... Але запевняю вас, я... не хочу образити...

«Що зі мною?! Як гупо я поведжусь!» — з дивуванням і соромом думаю я.

— Будь ласка, дайте мені спокій!.. — говорить нарешті Шапочка.

Я такий радий, що вона забалакала, що не чую в її голосі ні досади, ні тривоги.

— Я зараз дам! — хапливо кажу я. — Але чого ви так боїтесь знайомства на вулиці? Це ж... забобони! Коли б мене підвів до вас який-небудь ваш знайомий, ви ж би не одіпхнули мене?! Ну, от уявіть собі, що мене хто-небудь підвів до вас!

Я пробую навіть усміхнутись грайливо, а Шапочка, мабуть, навіть не чуючи, як слід, моїх слів, пильно дивиться вперед. Очевидячки, вона десь тут мешкає і спішить швидше добратись до свого дому.

— Ну, чого ви не хочете познайомитись зі мною? — прохаюче кажу я знову.

— Та тому, що не хочу! — з несподіваним вибухом гніву говорить вона і, зупинившись, просто й обурено дивиться мені в лице. — А ви не маєте ніякого сорому! Вас женуть, а ви йдете й нахабно турбуєте людей. Забирайтесь геть!

І повернувшись, швидко йде вперед. В мені спалахує злісна, безсоромна упертість. Чекай же ти!

— Ви мене образили за те, що мені подобається ваше лице, що я хочу познайомитись з вами? Добре! Хай так! Але за це ви на прощання простягнете мені руку!

Вона зиркає на мене; зневажливо усміхається й потискує одним плечем. І несподівано звертає до ганку якогось будинку.

— Не простягнете? — живо кажу я.

— Ні!

— Ну, що ж! В такому разі я стоятиму біля вашого дому доти, поки ви не зробите того.

Біла Шапочка дзвонить і, не обертаючись де мене, стоїть і чекає.

— Я стоятиму всю ніч і весь день, поки ви не простягнете мені руки. Чуєте?

Вона нетерпляче постукує передком білого маленького черевичка з бантиком, подібним до мужеської краватки до фрака, й, коли одчиняються двері, вона входить у сіни, навіть не подивившись на мене.

Я сідаю на кам'яні східці й витираю піт з лица. Потім закурюю, шпурляю вбік сірника і почуваю себе так погано, немов мене прилюдно піймали на шахрайстві й викинули сюди на цей ганок. Потім помалу, трудно я підводжусь і починаю ходити взад і вперед по тротуарі. Плити з червоної цегли подекуди повитирались у глибокі ямки; по краях дерев'яні тумби, поїдені часом, покриті, пологі на пні у лісі.

Дивлюсь на годинник: п'ять на першу. Проїжджає на візнику парочка, обнявшись. Звичайно. Шапочка любить когось іншого — це ясно. Тільки в таких випадках жінка може бути такою неприступною й жорстокою.

І я уявляю собі, як оце Шапочка приходять до себе. Її, певне, зустрічає чоловік, — мабуть, ще недавно замужем, — вона кладе йому руки на плечі й гаряче, гаряче пригортається до нього. А потім, от у цю хвилину, оповідає про нахабу, що причепився до неї, і про те, як вона добре одчистила його.

Підводжу голову догори й дивлюсь на фасад дому. Будинок невеликий, трьохповерховий, майже такий самий, як у моїй казці. В одному з поверхів десь є вона. В вікнах майже скрізь світиться, деякі з них розчинені; в кімнатах миготять іноді тіні, але ніхто не визирає, — їй навіть не цікаво, чи я дотримаю свого слова. Добре! Я розумію, що мені не може бути ніякої надії на що-небудь, що нерозумно і смішно далі тягти цю негарну історію, а все ж таки я не йду додому. Я ходжу, як вартовий, по тротуарі, сідаю часом на східці, курю і знов ходжу. І чим більш я переконуюсь у безглуздісті свого становища, тим дужче росте в мені упертість. Так, я сидітиму тут ніч, день, ще ніч і ще день! Вона побачить, що я не кидаю на вітер своїх слів. Я упаду від втоми й голоду, але не піду, поки не простягне мені руки.

Я уявляю собі, як падаю отут на тротуарі, як дворники й поліцаї підіймають мене, несуть в участок, а з вікна дивиться вона і їй жаль мене; вона подивляє силу моєї волі, почуває каяття й сором.

О першій годині гаснуть ліхтарі й будинок поринає в темряві. Вся вулиця одразу стає надзвичайно тихою, сонною, навіть зорі здаються поснулими. Вікна гаснуть, тільки одно, на самім горішнім поверсі, слабенько горить густо-червоним світлом. Дуже можливо, що це як раз вікно її кімнати.

Повз мене вже кілька разів проходить нічний сторож з мідною бляхою на кашкеті. Він тягуче й мовчки озирає мене й помалу одходить.

Хочеться їсти й пити. В портсигарі тільки декілька цигарок. Хіба поїхати додому, під'їсти, поспати трохи та рановранці приїхати сюди? Я усміхаюсь. Це було б подібне до «голодовки» ув'язнених, які потай «під'їдають».

Знов іде сторож, знову пильно придивляється їй, нарешті, глухо питає:

- А ви, господін, що тут сидите?
- Вподобалось!
- Не помагається тут сидіть!
- Через що?
- Через те, що нема чого вам тут сидіть!
- А ти звідки знаєш, що нема чого?

Сторож мовчить, немов би міркуючи, що йому в такому випадку «помагається» робити. І нічого не придумавши, знов іде далі, бурмочачи:

— Вподобалось! Вподобається, як покличу городовика... Тоже фраєр! Вподобалось!

Справді, на вулицях, здається, забороняється спати. А цей охоронець може сказати, що я сплю. Встаю й починаю про-

ходжуватись. Червоне вікно світиться. З ним усе ж таки веселіше. Закурюю і при світлі сірника дивлюсь на годинник. Господи, тільки чверть на другу! Що ж я робитиму тут до ранку?! Плюнути хіба на все це?

Але я знаю, що не плюну. Коли я так піду, то вже ніколи більше не наслідуюсь підійти до неї, навіть у казці.

«Але навіщо вона мені? Що за сентиментальності? Чи я студент першого року, чи що? Ото! — подумаєш, іспанець який! Ще б гітару в циркульника позичив для цього... Іди, брате, спати!»

Але замість того я сідаю на східці, спираю голову на руку й сиджу. Іде хтось згори помалу й важко. Сторож! Коли він рівняється зі мною, я виймаю карбованця й даю йому.

— Слухай, чоловіче добрий! Я пішов у заклад, що просиджу тут двоє суток. Розумієш? Я не злодій, і ти мене не бійся!.. Злодії, на жаль, так не роблять!.. Ну, бери, бери, чого там!

Сторож нерішуче бере гроші й бурмотить:

— Та я нічого!.. Ну, када ж нам теж приказують...

Він ще варнягає щось собі там у темноті, але я не слухаю. Мене хилить до сну.

Я прокидаюся від штовхання в плече. Здивовано розплющую очі й озираюся: якась незнайома пусто-широка вулиця; в горі ніжно-малинова хмаринка, а біля мене дворник з мітлою.

— Тут спать ніззя, господін!.. — строго говорить він і підозріло оглядає мене. На другому боці стоїть другий дворник і, позіхаючи, з цікавістю дивиться на нас. Я встаю, витягаю з кишени декілька срібних монет і мовчки тикаю їх в руку дворникові. Він бере їх, не дякує, й усе-таки оглядає мене.

— Ну, чого дивишся? — сердито кажу я. — Не бачив чоловіка? А ще дворник називаєшся! Роби своє діло!

Сердитий тон зразу викликає в нього повагу й страх перед моєю особою. Хто зна, хто я такий й навіщо сиджу тут! А що, як агент?

— Та я тільки, щоб штанці ваші не закалять, підмітять буду... — говорить він з нотками вибачення в голосі.

— Ну, підмітай!.. — дозволяю я й починаю ходити взад і вперед.

Дворник якийсь час удає, що старанно мете; потім з мітлою йде на другий бік вулиці. Другий дворник усе стоїть і дивиться на мене. Вони про щось неголосно розмовляють і непомітно поглядають у мій бік. Далі вони розходяться й обидва старанно метуть улицю.

А я ходжу і стараюся не показати, що мені страшенно холодно. Всього тільки четверта година ранку. Сонце вже

десь зійшло, але на вулицях ще нема руху, — тільки дворники та я. Ранок свіжий, з легким туманом. Листя на дереві матове й синє од роси.

В потилиці починає злегка нити, — значить, вдень болітиме вся голова. По тілі втома, лице здається масним, пом'ятим, хочеться вмочити в холодну воду. Цигарок немає, це найгірше.

Я вже не думаю про Білу Шапочку, й мені нема ніякого діла до неї. Годину на шосту по всіх близьких дворах вже відомо про мене. Мене ніхто ні про що не питає, не заважають ходити, але з моторошною цікавістю поглядають на мою високу постать, що без перестанку ходить по тротуарі з хмарним, стомленим лицем. Вони, мабуть, гадають собі, що я тут ловлю якогось важного злочинця.

Коли одчиняються крамнички, я купую цигарок, випиваю пляшку квасу і знову йду на свій пост. Мене зустрічають зацікавлені обличчя у вікнах усіх поверхів. А години біля дев'ятої звідкись молодий голос гукає:

— Геть шпигів!

Потім я бачу в одному з вікон двох гімназистів. Вони з невинним виглядом щось наспівують і байдуже позирають на мене.

Біля дверей крамнички, в якій я пив квас, час від часу збираються покоївки й пошепки розмовляють, показуючи очима то на мене, то на дім. Нарешті, з'являється й поліцай. Але, бачачи мій приличний костюм і понурий суворий вигляд, нерішуче зупиняється, думає й іде назад. Після того увага до мене ще дужче виростає на вулиці. А я навіть присісти не можу! Я зігрівся вже давно, п'яти горять, ноги ниють, в шлунку суха, гризуча порожнеча, потилиця розболюється. Але й увага вулиці, і поліцай, і голод, і втома викликають в мені почування якогось гіркого, хмарного задоволення.

О десятій годині в дверях парадного з'являється Біла Шапочка. Сьогодні вона в темній спідниці й білій блузці. В руках у неї декілька книжок і срібна торбинка. Вона уважно і здивовано, як мені здається, зиркає на мене, коли я проходжу повз неї. Я ж не дивлюсь на неї й, перегнавши, проходжу далі. Хай сама перша тепер заговорить!

Але Шапочка завертає за ріг вулиці і зникає. Тоді мене обхоплює страшенна втома, нудьга й безнадійність.

«Так, тепер треба йти додому», — я думаю тупо. І йду я в другу крамничку. Там я знову п'ю квас і купую фунт маленьких цукрових бубликів. Розкладаю непомітно на вулиці по кишенях і по шматочку кладу в рот. Це підживлює мене й підбадьорює. І знов я ходжу вздовж фасаду.

На мене в суді чекає одно важне ділове побачення, а дома письменоводитель. Може, навіть вже вчинили там тривогу? Я сміюся з себе й гуляю собі далі. До мене вже, здається, звикли й дивляться на мене менше, так що я навіть часом примощуюсь на східцях і спочиваю якусь хвилинку. Іноді мені хочеться нестерпно лягти оттут же, накрити лице капелюхом і заснути міцно-міцно. Чорт його бери!

Біля другої знизу йде Шапочка. Я з раптовим поривом зворушення й радості дивлюсь на неї згори, й мені хочеться піти їй назустріч, простягти обидві руки і сказати: «Ну, годі!».

Вираз її лица, як і перше, холодний, недосяжний і байдужий. На мене вона не дивиться, а коли проходить повз, то з погордою жмурить милі свої очі, неначе кажучи: «Прошу дуже, мене це не обходить!» На крилах носа й на підборіддю їй виступили дрібні крапельки поту, щоки від спеки зашарілись, вона подібна до спітнілої, розрум'яненої дівчинки. І так не до лица їй ця погорда й холодність.

Потім я знов ходжу, ходжу, ходжу. Іноді плентаюсь у крамничку й п'ю квас. Але від нього мені вже стає погано. І знов я вже ні про що не думаю; і коли б Шапочка вийшла й простягла мені руку, я поставився б до того цілком байдуже. Я тільки мрію про те, щоби швидше настав вечір, щоби погасли ліхтарі й можна було прилягти на східцях і заснути.

Їсти мені вже зовсім не хочеться, тільки пити, пити. Од квасу вже нудить, і я п'ю зельтерську. Крамарі мене знають, вони пробують навіть завести зі мною балачку й випитати, кого я ловлю, але я не підтримую розмови. Мабуть, це надає мені ще більше загадковости.

Аж ось заходить сонце. Горішні вікна «мого» дому сліпуче горять, а далі гаснуть. Ввечері увага знову підростає. Покоївки нишпорять біля мене; біля воріт нарада дворників. Мені ж байдуже, — я сам собі видаюся хворою, напівбожевільною людиною, яка ні з того ні з сього лазить уже цілу добу по вулиці.

Хтось співає в домі. Голос дужий, з металічним тембром. Я уявляю собі жінку з великим бюстом, горбоносу, з широкими бровами, що зрослися на переніссі; вона стоїть біля роялю і тримає в руках ноти; її рот, подібний до рота риби, яку витягли з води.

Ось арія з «Пикової дами». Я слухаю тупо, хоча люблю це місце і співачка виконує його досить гарно.

«Ночью ли, днем, все об одном,
Ах, истомилась, устала я».

Так, я стомився, то правда! Ніколи я й не гадав, що можна так стомитись. Ах, швидше б вона кінчала свій спів та й загалом всі вони лягали б спати!

Все на світі має кінець. Скінчила співати співачка, погасла електрика біля парадного, швейцар замкнув двері, розійшлись покоївки та дворники. Тепер я міг присісти на східцях і трохи подрімати собі. Але замість того я стою біля ганку і слухаю, як в мені важко, незграбно починає ворухитись нудьга, неначе жаба, що випручується з-під піску, яким її присипано: от спочатку ворухиться тільки самий пісок, далі з'являється латочка буграстої, пухлої спини, потім викарячене, кліпаюче злісне око.

Я вже знаю, що зараз поїду додому. Весь запас моєї сили волі вичерпався, я порожній, мені тужно, нудно й тільки одна туга сидить там, як чорна, вогка жаба. Тепер вже ніщо не допоможе. І що більше я буду доводити собі, що мушу довести почате до краю, що сам собі буду гидкий у противнім разі, що, власне, справа не в Шапочці, а в моїй повазі до себе, — що щиріше, палкіше я переконуватиму себе, то несподіваніше і швидше сяду на візника й поїду. Через те я стою, зігнувшись і похиливши голову, як п'яний, не рухаючись, не думаючи й ні на що не ждучи.

З гори чути тюпання й дребежчання брички. От з цим візником я й поїду. Ось ближче, ближче. Я безвольно, на-смішкувато кривлю губи й сам чекаю, як кликатиму візника. Мені сором і цього будинку, і червоного вікна, і вулиці, і навіть крамарів. Прощай, Шапочко!

Хтось одчиняє двері парадного. Це рішає справу, я повертаюсь і хочу гукнути на візника. Але на темнім ганку з'являється постать, в якій я схоплюю щось знайоме. Вона хутко сходить по східцях і наближається до мене. Так, я вже виразно бачу — це «Біла Шапочка»! Вона без капелюха, по-хатньому.

— Слухайте, добродію! — раптом тихо, але суворо говорить вона. — Чи довго ще це буде?

— Поки ви не простягнете мені руки!

— Забирайтесь собі зараз же додому! Я не можу бачити тут вашої постаті!

— Ні, я не піду!... — відповідаю я байдуже.

— Але ж зрозумійте ви, що ви насильно, проти моєї волі й бажання хочете познайомитись зі мною. Ви насилуєте моє... моє чуття жалості і користуєтесь цим. Не можу ж я допустити, щоби ви упали тут. Це ж гупо, зрозумійте ви це!

— Мені все одно!

— Ну, добре, я подам вам руку, а тоді що? Ви дасте мені спокій? Поїдете собі додому?

— Поїду, але з умовою: ви дозволите мені ще раз побачитись з вами.

Шапочка потискує плечима й непорозуміло дивиться на мене. Над вухами їй пушиться волосся довгими пасмами, подібними до тирси, посрібленими світлом електрики. Очі зворушливо-сердиті, здивовані, лице здається дуже блідим у темі.

— Дуже чудно! Ніякої амбіції у людини!

— Так, ніякісінької!

— Але зрозумійте ж ви, що ви не маєте ніякого права силувати мене знайомитись, коли я цього не хочу! І яка вам приємність, коли я... я не поважаю вас? Я ж усе одно не буду підтримувати цього дурного знайомства. Не можна ж так!

— Все одно! Я сказав — не піду звідси й не піду. Можете йти собі й не звертати на мене уваги.

Шапочка якусь хвилю мовчить, потім, простягаючи руку, холодно й вороже говорить:

— Маєте!

Я беру безживну, теплу руку, злегка потискую, випускаю й питаю:

— А як вас звуть?

Вона, неначе рапортуючи, відповідає:

— Ганна Пилипівна Забережна. Мешкаю в цім будинку, поміщення шосте. Здається, треба ще раз побачитись? Завтра чекаю на вас від сьомої до восьмої. Але попереджаю: більше ні в які умови не вхожу. Коли ви наміряєтесь тим же способом вимагати дальшого знайомства, то я мушу шукати інших засобів. Бувайте!

Вона велично хитає головою й іде в дім. Коли одчиняються двері парадного, я бачу за ними постать швейцара. Значить, вона на всякий випадок попрохала його стояти там. Так!

Після того я помалу, стомлено плентаюсь униз, весь час криво усміхаючись.

«А вона ж ото вірить, що я завтра прийду! — раптом проходить мені до голови. — Уявляю собі, як би привітно прийняла вона мене».

Беру візника і їду додому. В потилиці ломить, у шлункові, в грудях, у всій істоті тужна, важка порожнеча.

Вернувшись з суду, я застаю на столі листа від Клавдії. Ет, чорт, ще й ця тут собі! Надокучила! «Через тиждень операція. Сьогодні була в лікаря. Каже, що небезпечно. Але я не хочу більше вагатись і готова на все. Коли тобі не трудно, пришли мені грошей! Доктор через щось побільшив платню, каже, тепер важче. Я боюсь, що він мене буде експлуатувати й висмоктувати гроші. Мені це дуже соромно...»

Що саме «це»? Грамотно писати не вміє. І навіщо це, «коли не трудно»? Адже ж вказав я, щоб зверталась без жодних «жалких» слів.

«Душно тут страшенно. Взагалі, жити мені нема для чого, і, коли я вмру від операції, то це буде добре. Я написала сестрі, й вона візьме Костю. Я переконуюсь, що батьки не люблять своїх дітей. Настрій у мене такий, що караїмка хоче прогнати мене з квартири, — вона боїться, що в неї дома щось станеться. Між іншим, це паскудна баба; вона мене обманює й обдирає. Боже, як мені нестерпно тяжко, яка я самотна!..»

Я складаю листа й дивлюсь на годинник: за двадцять шоста. Потім я беру папір і хочу написати Клавдії Петрівні хоч декілька слів. Але думки не чіпаються голови, я кидаю перо і знову дивлюсь, яка година. І зі здивуванням питаю сам себе: Невже я хочу їхати до Шапочки?

«Так, хочу, хочу, хочу!» — злісно, уперто, жадно й тупо відповідає хтось.

І мені мимоволі пригадується одна сценка. На столі стоїть ваза з тісточками, які я тільки що приніс з міста. Костя з'їв уже одно, але тягнеться за другим. Клавдія Петрівна одставляє вазу далі від нього і ближче до себе. Костя підсуває до неї стільця, вилізає на нього й лягає грудьми на стіл, увесь тягнучись до солодкого. Робить це мовчки, уперто, з блідою усмішкою. Клавдія Петрівна одпихає його руки, а він знову простягає їх, ворушить пальцями. Вона грозиться покарати, поставити в куток, побити, одставляє вазу на інше місце, а він оббігає стіл, знову вилізає на нього й сунеться до тісточок так само вперто, жадібно, нічого не бачачи, не чуючи ні насмішок, ні погроз, ні Клавдії Петрівни, яка благає в мене помочи. Мабуть, і самому Кості й страшно, й незрозуміло, й соромно, — я бачу це з його злої, покривленої усмішки, — але він не може одвести очей від тісточок, сила та більша за його волю, сором і страх.

Яка, власне, різниця між Костею і мною?

Одначе я знову дивлюсь на годинник: чверть на сьому. Усміхаючись, як Костя, я одягаюсь хапливо, сприскую колонською водою хустку й виходжу. Сидячи на візнику, я посвистую й думаю: «А чому б не похулганити? Чим я рискую? Принаймні, потішусь, коли так. Чого доброго, ще попрохає чоловіка прийняти мене. Навіть неодмінно фігуруватиме чоловік».

На хвилинку з'являється бажання повернути назад.

«Ні, хоч у цьому доведи до краю, паскудо!» — з несподіваною мстивою злістю думаю я й навіть радію з того, що зараз має бути мені.

Але, коли я під'їжджаю до будинку, біля якого вчора я провів цілий день, і бачу страшно знайомі стовпчики, дерева, тротуар, вікна, парадний ганок, на мене нападає несмілість і сором. Я нерішуче входжу в парадний, іду по сходах, шукаючи шостий номер квартири. Перед дверима, над якими прибито емалеву табличку з числом 6, я зупиняюсь і витираю піт з лиця. На самих дверях я бачу другу, поважну мідну таблицю з чорними строгими літерами: «Семен Семенович Шипун».

Який Шипун? Через що Шипун? Та, чи це ця квартира? Так, номер шість. Невже обманула?

Рішуче я надую гудзика й чекаю. А сам, немов ховаючись від когось, поспішно й хитро думаю: коли обманула, — піду, не шукатиму більше.

Клацає ключ у дверях. Я випростовуюсь, поправляю капелюх і набираю поважного, строго-серйозного вигляду. А серце б'є молотом.

— Скажіть, будь ласка, тут мешкає Ганна Пилипівна Забережна?

Покоївка ширше розчиняє двері й каже:

— Тут! Пожалуйте!

Мені здається, що на її губах миготить легка усмішка. Я твердо входжу, не хапаючись, роздягаюсь і покашлюю. Передпокій великий, декілька дверей, крізь одні видно килим, фотелі й пюпітр.

Покоївка йде до дверей праворуч, легесенько стукає й говорить:

— Панночко, до вас прийшли!

В голосі теж вчувається усмішка, але я зупиняю увагу тільки на слові «панночка».

— Проти!.. — ледве чується з середини.

Покоївка одчиняє двері й занадто поважно говорить:

— Пожалуйте, просять...

Через розчинені двері я бачу: голубий параван, краєчок мармурового умивальника і широкий жовто-гарячий промінь вечірнього сонця на стіні.

Я входжу, зачиняю за собою двері й зупиняюсь біля порогу, винувато, поштиво, схиливши голову. Коло вигнутої кушетки, вкритої сіруватим шовком, стоїть Біла Шапочка, спираючись рукою на круглий столик. На столику вузька, висока вазочка; в ній дві рожі: жовта й густо-червона з соковитими пелюстками, неначе одвернуті яскраві губи. Всі дрібниці я через щось добре помічаю.

— Добридень! — рівно, холодно говорить Шапочка й подає мені руку. Я поспішно підходжу, поштиво потискую руку й кажу:

— Я не міг не скористуватись вашим вимушеним дозволом.

— Сідайте, будь ласка! — так само холодно вона випускає слова й показує мені на фотель біля кушетки.

Мені починає здаватись, що я на прийомі у зубного лікаря. Ось вона звідкись зараз витягне бор-машину, роззявить мені рота і питає:

— Де болить?

Шапочка одходить до вікна й теж сідає у фотель. Між нами блакитно-сірий килим. На голові Білої Шапочки стоїть червоно-жовте сяйво сонця, що заплуталось у пухнатому волоссю. На бюрку й на паравані також жовта, радісна, сонячна смуга. Скрізь портрети і гравюри в художніх рамцях.

Мені стає ніяково. Я не знаю, про віщо говорити, знаючи, що щоб я не сказав, все зустрине оцей офіціальний, безпричасний прийом. Шапочка поглядає на мене, але на її лиці не помітно ні нетерплячки, ні досади, ні зневаги. Тільки брови злегка зібрані, як у людини, що робить якесь зусилля і строго стежить за собою. Моє становище з кожною хвилиною мовчання стає все дурнішим, і я, нарешті, кажу:

— Признаюсь, я ждав іншого прийому, і через те... я трохи не підготовлений.

— Так? — байдуже кидає Шапочка.

— Я через щось гадав, що ви замужем і що попрохаєте свого чоловіка прийняти мене.

Шапочка трохи дужче збирає брови, немов стримуючи себе, і її уста стискаються ще холодніше.

— Я не замужем... — рівно відповідає вона.

— Так, я це вже знаю. Покоївка назвала вас «панночкою». Потім я думав, що... А втім, ваш прийом дошкульніший, ніж я собі гадав. Я мушу згодитись: ви взяли дуже добрий тон. Я зараз піду. Тільки позвольте мені сказати декілька слів. Все одно вони не зроблять на вас ніякого вражіння. А все-таки... Так, я нахаба, це правда. З цим я, звичайно, змагатись не можу. Але от, хочте — вірте, хочте — ні, але я вже років десять не займаю женщин на вулицях. За цей час це перший і, мабуть, останній раз. І мені дуже... важко, що я це зробив. Не через те, що дав вам неприємність... Я все ж таки думаю, що великої неприємності для вас утім немає. От я піду, ви посмієтесь, і на тому скінчиться для вас ця історія. А мені?.. Ну, та бог з ним, треба йти, це єдине, що мені треба зробити.

Я, ніяково усміхаючись, підводжусь і готовлюсь узяти її руку, коли вона простягне мені. Шапочка також устає, не змінивши ні на мить виразу лица, подає руку й говорить:

— Ви вже йдете? Прощайте!

— Так, іду! Знаєте, у мене весь час таке враження, ніби я на прийомі у зубного лікаря і ви зараз на прощання пропишете мені рецепта.

Брови Шапочці починають раптом дрижати, губи морщать; вона з усіх сил кріпиться, але, не витримавши, усміхається. І вмить уся оживає, теплішає, стає такою близькою, милою, простою.

— Господи, до чого вас міняє усмішка! — мимоволі й цілком широко виринається у мене. І, мабуть, я якось особливо в цю хвилину дивлюсь на неї, або щось інше, але вона вся заливається ніжним, дитячим рум'янцем, хоча й збирає знову брови.

— Простіть! — раптом кажу я благаючи. — Можна мені ще трошки посидіти? Я знаю, їй-богу, сам знаю, що це небагородно з мого боку скористуватись вашою усмішкою й знову в нахабство... Але... Їй-богу, це не з нахабства. Можна?

— У вас час до восьмої години... — каже вона, але вже не рівно й холодно, а сердито. Але вона сердиться, здається, більше на себе.

— Але ви хочете, щоб я негайно пішов? Так?

— Так, хочу! Здається, це так ясно вже давно.

Я винувато, мовчки уклоняюсь їй і йду до порога.

— Подождіть! — сердито гукає вона.

Я обертаюсь і вичікуючи дивлюсь на неї: на лиці незадоволена, гидлива гримаска, та сама, що вчора була біля трамваю.

— Ви мене примусили бути з вами брутальною. Через це я хочу, щоб ви лишилися.

— Себто за погане своє поведження хочете покарати себе моєю присутністю?

— Я знову образила вас... — одривисто, неначе про себе, кидає вона. — Але скажіть! — раптом з непорозумінням, діловито й якось уже одверто вона питає, — чого ви, власне, хочете від мене?

— Нічого. Часом бачити вас, пізнати вас ближче...

— Але навіщо?! Через що?!

— Через те, що ваше обличчя мені давно вже подобається. Не знаю через що саме, але подобається страшенно.

Шапочка усе з тим самим непорозумінням, немов розмірковуючи, помалу потискує одним плечем.

— Ну, добре: сядьте на місце! Треба побалакати до ладу. Все це нісенітниця. Сідайте! Все одно... Ну, от. Тільки ви не думайте, що я змінила своє відношення через ваші слова. Змінила через те, що не додержала характеру. А тепер мені все одно. І я хочу зрозуміти в чому тут річ. Ви ж уночі не ходили додому спати?

— Ні! — усміхаюсь я.

Не знаю, чого усміхаюсь: чи з її питання, чи з цього ділового, заклопотаного, непорозумілого виразу.

— І не обідали?

— Ні!

— Ви з'їли тільки півфунта цукрових бубликів і випили декілька пляшок квасу. Так?

— Так! Одначе ви зібрали відомості...

— Добре! А коли б я не вийшла до вас учора, ви і другу ніч простояли б?

— Простояв би...

Сонячна смуга на волоссі Шапочки стає червонішею й густішою, а на нижній частині її щоки видно палаючий мазок. Шапочка пильно дивиться не мене, ніби розглядаючи цікаве, незрозуміле їй явище природи.

— Добре! Ну, а коли б я не звертала на вас уваги цілий тиждень, два, місяць?

Я нарешті сміюсь.

— Ну, тоді я вже не знаю, що робив би. Постарався б упасти швидше, щоб мене одпровадили додому.

— Ага!..

Дивно, до якої міри вона тепер зовсім інша. Зовсім дівчинка, розумна, вередлива, цікава.

— А ви хто такий?

— Я адвокат. Звуть мене: Яків Васильович Михайлюк.

— Михайлюк? Не чула. Добре! Ви жонаті?

— Ні, «холост»!

Ми обоє сміємось.

— Чудно! А мені чогось здавалось, що ви жонаті і жінка у вас маленька, кругленька брюнетка з твердими, як опука, щоками. І в ластовинню.

— Дуже приємно познайомитись з моєю жінкою. Але ви не дуже високої думки про мій смак. А тим часом я, здається, мав нагоду довести вам, що маю деякий смак...

Шапочка не розуміє натяку й серйозно питає:

— Чим же ви довели?

— Та хоча б уже тим, що ваше лице мені подобалось...

— Ну, це вже... — трошки ніяковіє вона й раптом додає: — А знаєте? Ви, здається, справді не такий уже нахаба. Хочете познайомитись з моєю сестрою? Нехай потішиться! Вона запевняла, що пригода кінчиться тим, що я таки як слід зазнаюмлюсь з вами. Вона з вами. Не турбуйтеся! Ви ж тут страшного клопоту усім наробили. Ви знаєте це? Ну, хочете? Ходім!

І Шапочка, морщачи губи комічною усмішкою, веде мене в передпокій, звідти в вітальню, де зупиняється, робить мені знак і гукає до дверей сусідньої хати:

— Марусю! Семен Семеновичу! Ідїть-но сюди!

Я заражаюь її усмішкою й теж усміхаюь. Шапочка удавано-суворо насуплює брови й не дивиться на мене. На стїні й портъерах останні промінні сонця.

В вітальню входить повна, буйна дама з таким величезним бюстом, що, здається, вона може бути мамкою цілої роти солдат. Але голова в неї невеличка й лице приємне з твердими рум'яними щоками і маленькими, живими, дуже чорними оченятками. Волосся гладенько-гладенько зачесане й лежить на потилиці гулькою. Дама усміхається доброю, привітною усмішкою й жене свій бюст просто на мене.

— От він! — суворо киває на мене Шапочка. — Маєте! Можете знайомитись!

І поглядає на нас з-під лоба.

Дама подає коротеньку грубу руку й оживлено говорить:

— Дуже приємно познайомитись. Я ваша прихильниця. Просто захоплена вашою настійністю...

І широко, одверто сміється. Я потискую її руку й також сміюь весело та легко. За нею підходить лисуватий добродій з червцем, пукатими, як у вівці, очима, горбатим носом і пухкими, червоними губами. Він обома руками душить мою руку й, будучи нижчим від мене, дивиться до мене вгору. При цьому, чи від надмірної ввічливості, чи пустуючи, він перехилиється й занадто одтопїрчує зад.

— Чаю хочете? Ходїть, дам вам чаю з рожевим варенням! Любите рожеве варення? — говорить дама злегка одривисто. У неї, я помічаю, рот весь час злегка роззявлений; мабуьт, в неї астма.

Ідемо в їдальню. Лисуватий добродій, себто Семен Семенович Шипун, обнявши Шапочку за стан, щось шепоче їй, близько прихиливши до неї цапине лице. Шапочка, мабуьт, соромиться, бо виривається, витягає до Семена Семеновича губи, як то роблять діти до поцілунку, прижмурює очі й хитає з боку на бік головою.

— Ах, який здогадливий! — каже вона голосно.

Я думаю, що вони про мене балакаюьт, і соромливість Шапочки приємна мені. Взагалі, я почуваю себе надзвичайно легко і спокійно з ними.

Вузька, висока кімната; над столом лампа з величезним шовковим абажуром: стільці з рівними, високими спинками, стільці, на яких сидиш, як у фотографа; в глибині якісь шафи, столики, канапки. Все дуже сімейно, поважно, зруч-

но. На столі сила ваз з тісточками, вареннями, сушеними овочами; все, видно, свого виробу. Я дивлюсь на масні, дуже червоні губи Семена Семеновича й думаю, що він повинен уміти добре попоїсти й випити.

Він підсаджується до мене й не то насмішкувато, не то з великим співчуттям питає:

— Скажіть, будь ласка, а вам часом не було трошки нудненько там?

Замість мене відповідає Марія Пилипівна:

— Не суди, серденько, по собі! Нудно, коли робиш щось без мети.

— Так, але ж... Вибачте, як вас по батькові?

Я кажу ім'я й прізвище.

— Присяжний повірений? — жваво питає Семен Семенович.

— Атож!

Семен Семенович похапцем підводиться й, знов одтопиривши зад, потискує мені руку.

— Дуж-же, дуж-же приємно! Мав утіху чути і вас, і про вас. А якже! Марусю, пам'ятаєш процес Сигалова? Правда, ти не була! Надзвичайно приємно! Але уявіть собі, ніколи б не подумав, що ми познайомимось при таких виїмкових обставинах. Га?

І він, сміючись, бере мене кінчиками пальців за руки вище ліктів.

Про моє діжурство біля будинку вони, звичайно, не знають. Тільки я та Шапочка знаємо про це. Але ж як вона не подібна тут до тієї, яку я вчора знав! Ніколи я не міг би собі уявити, щоб вчорашня Шапочка могла так по-дитячому, в сердитому замішанню, витягати губи й ховатись за самовар.

— Ну, Гаю, тепер заспівай!.. — одривчасто говорить Марія Пилипівна.

А, так Шапочка співає?

— О, дуже прошу, дуже прошу, Ганно Пилипівно! Ви ж мені обіцяли.

Шапочка зиркає на мене, усміхається самими очима і легко та весело йде у вітальню.

Але коли вона стоїть біля рояля, пустивши руки вздовж тіла, її лице міняється різко; в ньому знову строгість, а в вустах якась дозріла скорботність, недоступність. І коли вона співає, то насплює брови, немов від болю. Голос дужий, «з металом», але шорсткий угорі і глухий, слабкий на нижніх нотах. І той самий, що вчора співав арію з «Пикової дами». Так он як?!

— Не дивіться мені в рот! — скоромовкою холодно й владно кидає вона мені.

Я від несподіванки ніяковію, а Семен Семенович мовчки, з усмішкою підморгує мені на Шапочку, немов кажучи: «А що? Дістав, голубе?»

Марія Пилипівна, що акомпанує Галі, з усмішкою прикушує губу й уважно, навіть напружено, дивиться в ноти. Е, Шапочка тут командує!

— Не хочу більше! — раптом говорить вона і, склавши ноти, кидає їх на рояль.

Ні Марія Пилипівна, ні Семен Семенович не прохають співати ще, — мабуть, цього не дозволяється у Шапочки.

Коли я, нарешті, прощаюсь, чується дзвінок і входять двоє гімназистів. Один — горбоносий, з пухкими губами, рудавий і маленький. Другий — товстенький, смуглявий, з дуже чорними, круглими, живими очима. Мене знайомлять з ними. Це сини Марії Пилипівни та Семена Семеновича.

Я одягаюсь, а вони всі стоять довкола мене в передпокою. Семен Семенович пускає якийсь дотеп, приємний Шапочці, і вона витягає трубочкою губи й замішано крутить головою. Потім раптом вона витягає до нього все лице і сміється. І зразу вона стає ясною, довірливою, одвертою. А в мене таке враження, що Шапочка широко розставляє руки, немов для обіймів.

— Ви вже прийшли?! Та ви ж позавчора були!

Покоївка пускає очі додолу й швидше виходить з передпокою, щоб не засміятись при панночці.

— Дуже прохаю вибачення, Ганно Пилипівно, але...

— Добре! Ходіть до мене, я мушу з вами серйозно побалакати.

Тон начальниці, що, має робити прочуханку своєму вихованцеві.

— Сідайте! Не туди! Отут!

Завіса на вікні напнула, немов вітрило, а на небі висить, як велетенська китиця винограду, попелясто-синя хмара. Десь глибокою октавою покашлює грім. Дереву слухають чуйно, непорушно; часом раптом заклопотано, хапливо перешіптуючись і здригаючись.

Ми сидимо на тих самих місцях, що й у першій мій візит. Тільки тепер нема сонячного ореолу на голові у Шапочки. Вона заклопотано хмуриться, насупивши брови й десь обмірковуючи, як краще почати. На ній широка червона блузка з фалдами, і через це Шапочка здається повнішою і простішою. Довкола лица так само пушиться багато тоненьких пасмочок та окремих волосинок, які повинні лоскотати щоки. Ніс з гордою, упертою горбинкою, хижий.

— Ну, от що! Скажіть: ви, звичайно, наміряєтесь залицятись до мене? Так?

Питання настільки несподіване, що я відповідаю:

— Так, намірюсь!

— Ну, от! Чудово! Так я вважаю за необхідне найсерйозніше попередити вас, що з цього нічого не вийде. Ах, та й надокучила мені ця дурна завіска!

Шапочка сердито хапає завіску, що напнулась і натискувала їй на голову, скручує її й прив'язує поворозками біля вікна. На мене дме густим задушливим вітром. Я мовчу.

— Ви чули? — сідаючи на місце та строго подивившись на мене, питає Шапочка.

— Так, я чув! Можна спитати через що?

— Звичайно, можна, — ваше повне право. По-перше, через те, що я взагалі цього не люблю. По-друге, що не маю для цього часу. Третє, ви мені цілком не подобаєтесь. От! І тому з мого боку було б дуже негарно, коли б я вас не попередила. Ви ходитимете сюди, щось таке там гадатимете собі, гаятимете час, все це по-дурному. І коли я це знаю, то повинна сказати вам з самого початку. Я мала вже досить неприємностей з цього приводу. Буде з мене! Я не хочу більше ніяких докорів!

— Не думаю, щоб я коли-небудь...

— Ах, ті так само не думали! А потім мало не з кулаками кидались на мене. Красно дякую! Мені це вже надокучило. Чого я себе якось тримала з ними? А я знаю, як я тримаю себе? Як умію, так і тримаю себе. Ну, а щоб не було ніяких непорозумінь, я загодя кажу вам, що тримати себе не вмію і що всяке тримання, яке б воно там не було, рішуче не значить нічого.

— Будьте певні, Ганно Пилипівно, що я не помилюсь і зможу одрізнити...

— Ну, от, маєш: «одрізнити»! А я вам кажу, що нічого одрізнити не треба, бо нічого такого не буде. Це я вам загодя й категорично кажу. І коли ви рахуете...

— Звідки ж ви знаєте, що нічого не буде?

— Це вже я знаю, будьте спокійні.

Я мав багато всіляких балачок з жінками, але такої ніколи. Її в кожному разі не можна назвати приємною й багатою на обіцянки.

Хмара потрохи розпухає й заповнює все небо у вікні. Важка, кудлата маса погрозливо суне на місто. Акації гойдають вітами, трусяться і, здається, ніби з усієї сили намагаються вирватись із землі та втікти. З подихами вітру в хату залітає порох і дрібні камінчики гостро колять лице. Лахмате страховище надсуває й зиркає часом на місто сліпучим, синюва-

тим поглядом і потім, заплющивши очі, буркотить вдоволено й зловісно.

— Не боїтесь бурі? Зачинити вікно? — питає Шапочка, озирнувшись.

— Я нічого не боюсь, Ганно Пилипівно!

— Ой, як це нудно! Я до вас серйозно говорю, а ви своє, і це через те, що я піддалась жалю й вийшла тоді до вас. Мовчіть! Розуміється, через те. От ви й рішили собі: ну, вона така, що до неї можна позалицятись. Та помовчіть же, ви не ввічливі! А я вам цілком поважно кажу, що мені це не подобається. І не можна мені! Я готуюсь на співачку. Дуже занята. Розумієте? Та й, загалом, не люблю цього. Я мала декілька таких зальотників, та вони всі розсердилися на мене й перестали навіть бувати у нас. Я нічого не маю проти того, коли ви два рази на тиждень приходите вечорами. Я люблю, коли є хто-небудь, хто слухає мій спів. І коли ви хочете, можете приходити. Але не частіше. Розмовляти можете з Марусею: вона розумна і дуже любить сперечатись. Але я знаю: ви незабаром покинете ходити до нас; так усі робили. Нема ніякої користі.

В хаті темніє. Вітер затаївся десь за вікном. Деревата стоять у настороженім знесиллю. Раптом страховище змахує на нас блискаючим, зеленкувато-вогненним поглядом, швидко заплющує очі й, трохи повагавшись, реве грізно. На столі брязкотить щось жалібно й боязко. Вітер, немов тільки ждучи цього, вривається в кімнату, високо напнувши прив'язану завіску, здіймає догори всі пасма й волосинки на голові у Шапочки й черкає мене по лиці своїми пружинистими грудьми та гасає скажено по хаті.

— Ні, треба зачинити вікно! Ви любите бурю?

— Я люблю!

Стає тихо, ще темніше й душно.

— Мені хочеться співати. Ходіть у вітальню! Тільки пам'ятайте, що я сказала вам! Обміркуйте й рішайте собі, як знаєте! Я вас попередила...

Шкварчать, і киплять, і хлюпаються в борти парохода жовтуваті, милі хвилі Дніпра. Лисі, піскуваті, ріденько зарослі зеленими кущами береги м'яко одсуваються назад. А далекі млини на обрії, немов попи з піднесеними до гори благословляючими руками в широких рукавах, плавно сунуться назустріч. І здається, що кущі на березі, сам берег, і далекий обрій з млинами та лісками, побравшись за руки, танцюють круга врочистий, мовчазний танець.

А в цей час десь на березі моря бігає засмалений, бурий, покусаний москитами Костя. В душній, пропахненій ліками

кімнаті лежить Клавдія. Лежить і думає-гадає. Засмажились покусані губи, смага вкрила покусане серце тяжкою образою, болем.

А там позаду, за ледве помітним хрестом Лаври — Шапочка. І там, і тут, і в цьому густому, кислуватому запахові малин, що йде від купи кущів, і в незрозумілій тузі та в незнаній, теплій ласці, що, як той запах малин від кущів, іде від усього й до всього, — скрізь вона, Шапочка ласкава, Шапочка вередлива, Шапочка байдужа!

Наївний, маленький, зворушливо-самотній островочок! Все в тих же ріденьких кущиках! І там Шапочка, і звідти дивляться сердито-розумні сірі очі. Хіба так уже необхідно, щоби вони дивились ніжно? Хіба за те треба благословляти, дякувати і молитись? Через що така наївна несправедливість — упадання перед матір'ю, що любить свою дитину? Хіба не сама мати повинна дякувати за те, що їй дано любити, дано носити в собі стільки ласки, стільки живої тривоги, гордощів, пестощів, здатності віддати себе на катування?

Машина через щось перестає шкварчати і стає тихо-тихо. Ледве чутно хлюпотять хвилі. Пасажири розмовляють мало не пошепки. Деякі мовчать, і в їхніх очах, непорушно встромлених у блакитну далечінь, тепла, сумна задума.

Налітає вітер, і здається, що по лиці та ногах приємно б'є величезне, шовкове простирадло, туго натягнуте. От будка сторожа, чистенька, свіже-пофарбована в синяво-білий колір. Такі вони собі затишні, ці будочки, такі загублені серед зеленого простору неосяжного Великого Лугу!

Оселитись би з Шапочкою в одній з них! Зустрічати плоти, їхати ввечері на хисткому човнику запалювати вогні по березі! Забути про кам'яні міста, про суди, збірники законів, злочинства злочинців та їхніх суддів!

Якась велична, передісторична, первісна мудрість і спокій в цій зеленій широчині, у віковичній лінії обр'ю, точній, правильно-округлій, бездоганно проведеній законами, більшими за ті, що видаються людьми. Шапочко! — дякую тобі за цю мудрість, за спокій, за Дніпро, за голову он того добродія, яка подібна до голови звареного поросяти. За все дякую тобі, Шапочко!

Чайки жалібно скиглять. Так вони скиглили й тоді, як не було ще ні пароходів, ні людей. Дядько, похапцем встромляючи весла в сіру крицю води, спішить переплисти човном напереріз і вимахує в такт білими рукавами, як чайка крилами. Хвилясто тріпочеться червоно-білий прапорець на носі пароходу. З берега, з лугу потягає луговими травами, викликаючи в пам'яті Зелені Свята, коли долівки посипані гостро-

запашною, трохи прив'ялою травою, а на покуті стоять зелені віти, затуляючи божницю й запалені лампадки.

Крихотна пристань. Вітер притаївся. Малини пахнуть тепло й густо. На березі віз в одну конячину. Дядько з висмикнутою калашею перекидає через віз мотузяні віжки. До куща прив'язана коза з кучим хвостом і сумними, пуканими очима. Вона здивовано дивиться на парохід і слабенько пошарпує головою, силкуючись одірвати шворку. В ній, в цій любій, здивованій козі, є щось, що нагадує Шапочку.

І знову тугий шовк вітру налягає на лице, на груди; знову поважно й велично танцюють круга ліси та вітряки; хлюпає й буркотить за бортами Дніпро. А в душі в мене сидить Шапочка і, розставивши волока, ловить у нього все, що попадає туди: і полосатий, чорно-білий стовп на березі, і трьох панночок, що їдять біля мене шоколад, — в одній перед вітром коса намотана на руку — і довгастий човен, і водяний, почорнілий млин у затоці. Я все приймаю з подякою. Навіть завтрішній виступ у брудній залі повітового суду в справі крадіжки зв'язки дерев'яних лопат. Будь благословенна, Шапочко, і за зв'язку дерев'яних лопат!

Як він мляво, неохоче йде! Не так йде людина з роботи, додому, до родини, яка чекає на неї! Закаблуки руді, обтерті штанами, покривлені. Вони викликають в мені чудний, гарячий жаль. Закаблуки й пасмочки попелястого волосся, що так убогенько, прибито лежать на брудному ковнірі старенького піджачка.

Часом він стає перед широким вікном магазину, під брезентовим дашком, і довго стоїть та дивиться на ковнірчики, краватки дешевої галантереї. Видно, що він може простояти тут і годину й дві, і зовсім не стояти. Я теж зупиняюсь оддалік і жду, коли він рушить. Занадто довго він іде додому. Я все ж таки хотів би побачити, де він живе, а коли можна, то й як. Але прийде ж коли-небудь! Там же «жіночка й діточки».

Що має ця людина такого, що тримає її на світі з цими покривленими закаблукми, голодними очима й тихою упертістю? Невже любов до своєї молодості? Чи щось інше? Ах, мабуть, щось інше! Кожний любить свою молодість, кожний з солодким болем скидає з неї все, що було колись брудного, і лишає собі тільки саме радісне, зворушливе. Але не кожний з поваги й любові до неї може ходити все життя на покривлених закаблукми і кидати мерзотникам у лице по триста карбованців.

Нечипоренко заходить у ворота маленького будинку. Ворота старі, поїдені негодою, часом; біля них бруд і сморід.

Я поспішаю дуже, але коли входжу в хвіртку, то Нечипоренка вже не бачу на подвір'ї.

— Ей, ти! Ти дворник?

— Так точно. Вам кого нада?

— У вас живе господін Нечипоренко?

— Нечипоренко? Та так, що нада признатися, живуть.

В п'ятому номері.

Я тикаю в руку дворникові невеличкого ключа, який одмикає йому вуста. Він тепер може розказати мені все, що треба й не треба мені: Господін Нечипоренко живе тут уже шостий місяць. Нічево сібе господін, привлекательний; ну, када ж бідують сильно. Так, що даже за квартиру приходиться воюватися з ними, щоб спорожнили, бо не платять уже третій місяць. Діточок трійко, одно зовсім мале.

Після того я беру візника і їду додому. Так я й знав, що «бідують сильно». По дорозі я згадую, що мені треба заїхати до товариша. Нагальної справи нема в мене, але коли це по дорозі, то чому не зайти? До речі, я побалакаю про довг, який уже давненько є за ним.

Товариш зустрічає мене трохи ніяково. Так-так, довг, він сам оце збирався завезти мені та якось так сталось, що забув, а тепер вільних грошей немає. Але в цих днях неодмінно-неодмінно завезе.

— Ну, добре! А ви мені скажіть от що! Ви, здається, є юрисконсульт кооперативного товариства? Так?

— Атож!

— Ну, то маю до вас невеличке прохання. Чи не могли б ви примостити десь там при вашому товаристві на якійсь посаді одного чоловічка? Чоловічок дуже порядний, чесний, освічений, і бідує дуже.

— Гм... Це, здається, можна буде. Там як раз, здається, увільнилась одна посада. Ну, та в кожному разі для вас, товаришу, я постараюсь зробити це неодмінно. А хто такий? Сповістити вас тоді, чи як?

Ні-ні, мене не треба! Я вам дам адресу, а ви самі зверніться до нього. Ніби ви чули від якогось знайомого, який рекомендував його. Але дуже прохаю не говорити йому, що я робив заходи в його справі. Чуєте?

— Добре, добре!

Я даю адресу, товариш дуже пильно записує її, ще раз обіцяє в цих днях віддати довжок і просить не турбуватись про «чоловічка». Довжка я не побачу, розуміється.

— Ні, голубе, ні, серденько, ясочко, поїдьмо. Не опирайся! Вирвався, розумієш, тільки на два дні. І спеціально для

того, щоби сприснути своє відродження. Спеціально! Так і Соні сказав: їду сприснути з Яшею своє відродження. Обняти каналію, напоїти «до білого колена», як кажуть у нас у містечках, і гайда знов назад, додому, «въ глуш, въ Саратов». І ти не маєш ніякого права одмовлятися. Ну, серце, їдмо швидше, восьма година вже, їсти хочу «центропривабливо», як казав один публіцист. Їдмо, їдмо.

І Сосницький підтоплює мене за стан, стягає з канапи і сміється. Через те, що він засмалився, його зуби видаються дуже білими. Гриви немає, голова поголена, з чудними бугриками й маленькими, лисими слідами від колишніх ранок. Засмалене лице, голена голова, молочно-біле чоло роблять його зовсім іншим, дійсно, ніби переродженим. Обличчя схудло; раніше білий, в'ялий, повислий ніс тепер, здається, теж схуд, підтягнувся, став бурим і порепаним, як перестиглий жовтяк-огірок.

Власне, дивуватись з несподіваної появи Сосницького нема чого, — у їх там, видко, справді налагодилось, улаштувалось, це просочується з кожного його слова й руху.

Але їхати пиячити все ж таки не дуже то хочеться. Однак доведеться, мабуть, уступити; тут не просте пиячення, а підведення балансу, перелом, забуття, початок чогось нового. Одмова і образить його, і зіпсує щось важне, необхідне. Може, йому треба випити, щоб сказати мені все, що хочеться.

Ідемо в ресторан «з садом і чудовими інтимними альтаночками», — так розмальовує Сосницький. По дорозі він весь час тримає мене за стан, як даму. Його панاما вичищена, стьожечка чепурно пришита, костюм ясний, новий, трохи провінціального крою. Мабуть, все це справа заходів Соні. Він оповідає мені про Соню, Андрійка, про свого батька-удовця, про свою роботу в полі «по методу Толстого».

— Ні, Якове, проста праця, фізична праця, це — справжнє призначення людини. Я не пишу тепер ні рядка, не читаю нічого. Я ж покинув співробітництво у всіх виданнях. Знаєш? К чорту! Думаю засісти на селі на-все. Для дітей це просто рятунок. Андрійка готуватиму дома, а іспити хай щороку тримає екстерном. А живе на селі.

Щоразу, як він вимовляє це ім'я, в мені щось неприємно тьохкає, і я з неприємністю почуваю на собі руку Сосницького. Я з ним не згоджуюсь, — виховання дітей поодинокі робить їх нерішучими, негромадськими. Але я мовчу. Він — батько, а не я. Його діло.

Альтанка собі як альтанка, але Сосницький захоплений усім: і густим плющем, і маленьким столиком, і ковпачками на свічках, довкола яких без ладу в'ються метелики. Він ню-

хає повітря, що пахтить рестораном, і на його лиці розливається чисте зворушення. Лоно природи, фізична праця та справжнє призначення людини, мабуть, трішки остогидли йому, й він щиро тішиться городом. А може, й це зворушення все через те саме почуття переродженості?

— Ей! Псс! Чайок! Ти шо ж це, серденько, не по формі подаєш? Льодку, льодку давай! Швиденько!

Йому приємно погукувати, робити шамотню, наливати. Поганенька музика струнного оркестру, що грає десь за нашою альтанкою, немов підбадьорює його. Він підспівує, похитується в такт усім тілом, пристукує ножом по склянці. І час від часу обіймає мене, силує пити, їсти, знов пити. Я сумлінно виконую всі його бажання і п'ю чарку за чаркою.

Часом повз двері нашої альтанки, повихуючи бедрами й тоненько наспівуючи, проходять «дівчатка». Деякі зазирають до нас і зупиняються з вичікуючою й роблено-нахабною усмішкою. Але Сосницький махає на них руками і кричить:

— Киш, киш! Гетьте к лихій годині! Без надобності! Правда, Яшуню? Ми вдвох собі! Нікого нам сьогодні не треба. Вип'ємо!

Я п'ю, а він од піднесення забуває й говорить, говорить, говорить.

— А знаєш, Яшуню, ти тепер якийсь інший! — раптом хитро зазирає він мені в лице. — Йй-бо! М'якенький та су-мирненький, як малесеньке ягнятко! Бачив коли-небудь ягнятко? Ні? В мого батька цілі отари. Оттакенькі крихотні родяться! Мордочки в них ніжні, оченята пукаті і плохенькі-плохенькі. Так і здається, що ти от-от зробиш: ме-е-е!

І він жалібно та здивовано показує це «ме-е» і сміється.

— Ні, ні, не удавай Мефістофельську усмішку! Все одно — не повірю. І Соні розкажу. «Гей, нема вже нашого, Сонічко, Мефістофеля, — саме ягнятко зосталось». Хто це тебе так, серденько, спаскудив, га? Чи не та таємна дама, з якою ти в Крим подорожував? Признавайся!

Чи через вино, чи через що інше, розмова ця мені дуже подобається, хвилює, і Сосницький здається милим, сердечним, дотепним. Я навіть ніжність почуваю до нього.

— Вона, вона! — сміюсь я й обіймаю його. — Давай вип'ємо за неї!

— З насолодою! Наливай! Стій! Я! Тримай склянку! Ех, Яшуню!.. А знаєш що? — раптом щось приходить йому на думку, і він навіть пляшку підносить догори. — Приїжджай з нею до нас у Конопате! Га? Яшуню, серце, Мефістофелю! Га? Приїдеш? Приїдеш?

Він жалібно, благаюче, навіть скривившись усім лицем, тягнеться до мене. Через щось ця ідея здається йому дуже гарною й важною для нього.

— Не можу, Дмитре. Не можу, мій любий!

— Та чому? Чому? Що не вінчані? Якове, за кого ти нас маєш? А батько радий буде, запевняю тебе.

— Ах, дурненький, ах, милий; не вінчані!..

— Ні, Дмитрику, ні! Не можна! Ще не можна. Вип'ємо!

— Ех, шкода! А Соня яка рада була б. Я казав їй про... даму. Дуже раділа за тебе. «Ну, слава богу», каже, «тепер він уже знайде себе». Ну, та хай так! Спасибі їй, твоїй дамі, і за це. Вип'ємо за її здоров'я. Бери! Смали!

І знову я п'ю, а він становить свою склянку на стіл, обіймає мене за плечі, зазирає мені майже в рот й говорить:

— Ех, Якове! Та ти ж золота людина. Ти — розумний, красунь, правда, правда. Яша, від широкого серця кажу, ти не смійся! Тебе ж жінки, поганець ти, он як люблять! І варто. І варто. Ти знаменитий оратор, тонкий адвокат, психолог. Хай тобі всячина! Слово честі! А енергія! Скажеш, енергії мало в тебе? Бугай, чистий бугай що до енергії. А ущепливість твоя? Га? Яшуню, дозволь мені поцілувати тебе від усієї душі. Яшуню, ти забудь усе, що було! Все це — наслідок нещасливого непорозуміння. Ти — найблагодородніша людина, яку я знав коли-небудь. Вип'ємо, Яшуню, за тебе, за самого тебе!

Оттака bestія! Адже сам ні однісінькому своєму слову не вірить; сам знає, що ні одної цієї якості я не маю, а бреше і підлещується без усякого сорому. А я bestія вдвоє: знаю це, а все ж таки мені приємно. Знаю, що підлещується з якоюсь метою, а задоволено сміюсь.

Він поважно, серйозно наливає мою склянку, бере свою і цокається. І знов я бачу, що він не п'є, а стежить за мною і свою склянку ставить за пляшку. Я почуваю чудний ляк, але так само сміюсь.

Раптом Сосницький присуває щільно до мене свого стільця й сідає майже спиною до столу, а лицем до мене. Моя голова горить від вина, і мій череп неначе оббито клепками. Я одкидаюся на спинку стільця, засуваю глибоко в кишені руки й витягаю ноги під столом. Побачимо, що з цього вийде!

Сосницький опирається ліктями на стіл і, не зводячи з мене очей, якийсь час сидить мовчки, немов збираючись з думками. Я почуваю, що він зараз заведе розмову про щось важне, і мені стає смішно. Я хляпаю його лівою рукою по коліні й кажу:

— Ну, чого витріщив очі?

Сосницький зідхає й затуляє долонею очі. Потім, не міняючи пози, говорить тихо:

— Якове, можеш ти бути зі мною щирим?

— Можу, Дмитрику.

Він пускає руку й дивиться на мене, чи я кажу це свідомо та з розумом. Я ж не можу не усміхатись. Знаю, що треба б серйозно дивитись йому у вічі, хочу цього, але не можу, — усміхаюсь.

— Ні, Якове, я тебе дуже прошу...

— Та ти не питай! Можу! Кажу тобі. Ну?

— Добре! Я вірю. Буду питати.

Він дуже тре рукою молочно-біле чоло й одразу починає:

— Ну, хай буде! Так-от! Але насамперед май на увазі, що з Сонею у нас усе дуже добре. І знай, що вона мені усе розказала. Розумієш? Усе!

Він з притиском і владно, немов гіпнотизуючи мене, впливається в мене очима.

— Розумію. Ну?

— Ну, так от... Я хочу, щоб і ти мені все розказав. Можеш?

Клепки на черепі заважають мені бути самим собою. Я потискую плечима і з веселим непорозумінням відповідаю:

— По-перше, голубчику, я не знаю, що тобі «у с е» розказала Соня. Себто не те, що я хочу пристосуватись до її слів, а загалом не розумію, про що йде мова. І потім...

Сосницький робить усім тілом нетерплячий рух.

— Покинь, Якове, покинь! Не треба! Не хочеш говорити, так і кажи! А цього не треба!

Він круто одвертається, змахує з абажурчика метеликів і переставляє пляшку на інше місце:

— Та чого ж ти сердишся, чудний ти чоловіче? Та кажу ж тобі, що я не знаю, про віщо ви там балакали. Мало чого тобі Соня могла наговорити.

— Ти знаєш, про що я кажу...

— От маєш! Їй-богу, не знаю.

Сосницький рвучко повертається й дивиться просто у вічі мені. Я спокійно, твердо і ясно усміхаюсь до нього.

— Вона, була твоєю до мене? — раптом тихо, рівно, майже без усякого виразу кидає він.

Мої очі якось самі собою помалу й вражено поширюються. Я сідаю рівніше і якийсь час мовчки дивлюсь на Сосницького.

— Дмитре, ти п'яний чи... Ти здаєш собі справу, про що ти говориш?

Дмитро раптом насмішкувато, різко, одривчасто регоче, неначе гавкає.

— Ач яку невинність зморозив! Не була? Ні? Не була твоєю любовницею? Ні?

Я гупаю кулаком по столі й кажу:

— Сосницький! Ти сказився, чи що?!

Він затихає і з кривою, насмішкуватою гримасою довго дивиться на мене.

— Ні, тепер ти мені відповідай! Звідки ти взяв цю дику, безглузду нісенітницю? Через що, дурний ти, смішний чоловіче?

— Із слів самої Соні! От звідки! Розумієш ти, розумний і не смішний чоловіче?!

Він гатить кулаком по столі; його лице багровіє, чоло стає рожевим. Але в очах, що злісно й гнівно уп'ялись у мене, все ж таки є щось допитливе.

— Соня?! Соня тобі це казала?! Рішуче не розумію нічого. Коли ти не брешеш, то абсолютно не розумію нічогосінько. Навіщо могла тобі Соня казати цю очевидну, дику нісенітницю, цілком одмовляюсь розуміти. Але тепер принаймні я розумію твоє чудне поведження зі мною за останній час. Так от у чім штука! Признаюсь, я гадав, що ти просто ревнуєш, ревнуєш до сучасного.

— І до сучасного. Так, і до сучасного!

— Та-ак? Ти маєш якісь підстави до цього?

— Маю! Заяву Соні, що вона...

Він круто спиняється й понуро дивиться кудись убік. Далі підводиться й починає блукати по альтанці, зачіпаючи за стільці й шелестячи листям. Оркестр грає якийсь старий, ніжний романс. Чийсь жіночий голос підспіває. Хапливо й дрібно хрущать кроки льокаїв по піску стежок.

Сосницький зупиняється біля стінки, притуляється лобом до стовпа і стоїть так без руху.

— Дмитре, покинь! Іди сюди!

Не рухається. Оркестр раптом переходить на щось танцюристе, сповнюючи весь сад грюкотом бубна та літаврів, від яких, здається, пляшки на столі роблять болючі гримаси.

Сосницький одривається від стовпа, прудко підходить до мене, сідає так, що його коліна впираються в мої, бере мене за обидві руки вище ліктів і говорить з мукою:

— Якове! Невже ж ти не розумієш? Невже ти не розумієш?!

Він до болю тисне мої руки й декілька разів струсує їх. Засмалене, схудле лице його дивиться на мене безпорадно, благаючи.

— Дмитре! Я розумію. Вір мені, але...

— Ні, ти не розумієш.

Випускає мої руки і трудно, глибоко зітхнувши, крутить головою.

— Не розумієш, не можеш зрозуміти! Це якесь катування, це щось таке задушливе, що... Я збрехав тобі, що у нас все добре. Нічого доброго нема. Я ні в чім не можу докорити Соні, вона старається, щоб було добре, але... все це ні до чого.

Я хочу щось сказати, але Сосницький знову хапає мене за руки й, не випускаючи їх, схилившись до мене всім важким тілом, говорить:

— Ні, почекай! почекай, Якове! Я знаю, все це вірно. Може бути, нічого цього немає. Соня присягається, що нічого не було й нема. Але, ти зрозумій; я нічого не знаю. Не знаю! От що мучить. Ну, скажи вона мені: «Так, було те та те». Добре! Було, так було! Я ж усе-таки інтелігентна людина, можу зрозуміти. Але скажи ж, скажи! Скажи все! Краще знати найстрашніше, ніж не знати нічого і все підозрювати. Це нестерпно!

— Але, як же вона тобі може казати, коли нічого не було?

— Неправда! От це й неправда. Щось було. Було, хоч ви мене тут ріжете! Це почувається. І от я тебе прошу, благаю: скажи мені, — що було? Скажи, Яша! Що б не було там, даю тобі слово, ніяких історій учиняти не буду... Я хочу тільки позбавитись вічних думок, угадування, докопування, висліджування. Я не маю більше сил. Усі мої дні й ночі заняті тільки цим. Що ж це таке?! Що хочете скажіть, тільки збавте мене від цієї муки! Якове, пожалій, скажи!

Велике, мужеське його лице так по-дитячому жалібно й благаюче дивиться на мене, що на хвилинку в мене з'являється бажання сказати йому все. Але що ж саме сказати? Що Соня один вечір була моєю й що ні вона, ні я не знаємо, чий син Андрійко? Чи це ж дасть йому полегшення?

— Добре, Дмитре, я скажу тобі все. Ти маєш рацію. Краще все по ширості.

Я бачу, як відразу його лице блідне під смагою, ставши сірим, як цукровий папір. Очі заокруглюються злякано. Він випускає мої руки і хрипко говорить:

— Ну, от... Добре!

— Так! Між нами дещо було...

Сосницький немов ковтає щось і так само з переляком, широко дивиться на мене.

— Це було до тебе. Соня мені дуже подобалась. Себто, коли все казати, то я був закоханий у неї. А вона ні. Мене це

мучило і злостило. Ти розумієш? Ну, от! Так. І от раз, коли вона якось зайшла до мене в справі, я... я силоміць почав цілувати її.

Сосницький кашляє одривчасто; навіщось бере корок зі столу і мене його пальцями.

— Вона, звичайно, виривалась, пручалась, протестувала, але я загубив розум... Тоді вона... сильно вдарила мене по щоці. Я випустив її й... заривав. Їй, мабуть, стало шкода мене, вона почала потішати мене й декілька разів поцілувала мене. Потім вона пішла. Незабаром вона вийшла заміж за тебе. Більш ніколи ми про той вечір не балакали. Отце було!

Сосницький довго, мовчки й немов розгублено дивиться на мене.

— Та це й усе? — чи то не ймучи віри, чи розчаровано кидає він.

— Оце усе!

Він знов дивиться довго, допитливо й неначе потрохи впадаючи в задуму. Далі обережно кладе корок на стіл, підводиться й починає блукати по альтанці.

— Чого ж Соня не хотіла мені розказати цього? — з непорозумінням зупиняється він проти мене.

— Не знаю. Мабуть, шкода мене було. Не вважала себе в праві оповідати чужу тайну. Бо це швидше моя тайна, ніж її.

— Ти правду кажеш мені, Михайлюк? — раптом якось дуже серйозно питає він.

— Саму правду, Дмитре.

Він знову важко, помалу, задумливо ходить по альтанці. А я починаю тривожно й усилено думати, як попередити Соню, як переказати їй цю варіацію минулого, щоб і вона могла йому розказати її.

Сосницький знов зупиняється, деякий час мовчить і, на решті, пильно дивлячись на мене, немов наготовившись схопити найменшу зміну в моїм лиці, тихо питає:

— А чого ти так любиш Андрійка?

Я почуваю, що проти моєї волі червонію. В очах Сосницького зараз же щось немов здригується, й вони знов поширюються. Я потискую плечима й усміхаюся.

— Чудне питання! Бо милий, гарний хлопчина. Бо, загалом, діти — то моя симпатія. Василька я теж люблю.

— Але не так! — негативно й переконано він крутить головою.

— Може, через те, що Андрійко Соніна дитина...

— Як це?! Василько також Сонін...

Я починаю почувати чудну тугу і роздратовання.

— Ну так, розуміється. Я сказав дурницю. Ну, їй-богу, не можу тобі сказати, через що саме. Василько ще в такому віці, коли ним більше милуються, ніж люблять. Але що ти хочеш сказати цими питаннями? Кажі просто!

Сосницький якось кисло усміхається, наливає в склянку вина і жадібно випиває. Потім сідає до столу й підпирає рукою голову.

Ми мовчимо довго. Я курю і слухаю музику, позираючи на Сосницького. Він дивиться в сад некліпаючими, скорбними очима. Його вуха здаються одтопірченими від голеної голови. Вуса вигоріли на сонці, стали жовто-білими, як степова трава пізнього літа.

— Все це незрозуміле... — тяжко зітхає він і кладе голову на стіл.

— Що ж тут незрозумілого, Дмитре? Не треба тільки мучити самого себе.

— Ех, легко тобі казати «не треба!» — швидко випростовується він. — А побув би ти в моїй шкурі. «Не треба»...

— Твоя шкура не така-то вже й страшна, друже!

— Не така страшна? Хм! І то не страшно, що я вже декілька разів хотів стратити собі життя?

— Через що?!

— Все через те саме. Звідки я знаю, чиї це діти? Звідки?! — раптом вимагаюче дивиться він просто мені в очі. — Що Соня присягається? Що хоче жити зі мною? А де ж вона з ними подінеться, як я відмовлюсь від них і від неї? Вона знає, що я помагати їй не зможу, бо в мене нема нічого. А цей паршивий маєток тільки дає збитки. Та й з якої речі я буду їй помагати? З якої? Хай помагають ті, від кого в неї діти! Ага, ті падлюки воліють ховатися за спиною ідіота-чоловіка! Розуміється! Та й не в цім річ, не в цім, а в тім, що я ненавиджу цих проклятих дітей! Розумієш? В тому, що я не можу ні ненавидіти, ні любити. Нічого не можу. Чи є в мене родина, чи нема, я не знаю. А в той же час я люблю їх так, як нікого й не любив. От і зрозумій! А як дізнатись, як переконатись? Жінчина, мати ніколи не зрозуміє цих мук. Вона знає, що це її діти. А ми? А ми мусимо задовольняти приємним самообманом.

— Ні, Дмитре, ти не зовсім маєш рацію...

— Не зовсім? Ні, зовсім!

— Ні, не зовсім. Звичайно, коли твоя дитина, твоя кров, то чуття дужче. Сперечатись не можна. Але не все діло в крові. А ще в любові, в духовому батьківстві. Можна не бути рідним батьком і бути все ж таки єдиним і справжнім батьком по тій взаємній любові та...

— Е, солодка-кисла теорія! Та не хочу я бути батьком чийхсь там дітей! Нащо вони мені? З якої речі? Мене питали? Мене обманули, підсунули їх, знасилували мою батьківську любов...

— Чекай, ти так гарячишся, неначе ти віриш, що з тобою так вчинили. Але ж ти сам добре знаєш, що це неправда. Крім хоробливих підозрінь ти не маєш нічого.

— А коли маю?

— Що ж ти маєш?

— Що? Наприклад, подібність Андрійка до тебе...

Він одверто й цинічно усміхається. Я почуваю чудне хвилювання, але кривлюсь з досадою й кажу:

— Ах, Дмитре, ти доходиш до смішного. Ну, що я тобі можу на це відповісти? Що? Ти можеш сказати, що до мене подібна он та дівчина. Ну, що я маю на це казати? Ех, Дмитре, тобі, я бачу, справді, не легко, коли ти дійшов уже до такого. Так не можна! Треба взяти себе до рук. І будь-що одно рішити: так або так. Не віриш мені й Соні? Розходься! Рви усе, виривай із себе, шматуй, топчи! Або ж вирви й пошматуй непотрібні, шкідливі сумніви й не муч ні себе, ні других! Будь мужчиною! Я тобі сказав усю правду. Чи ти маєш ще які-небудь підозріння про Соню? За весь час вашого подружжя чи ти помічав що-небудь за нею?

— Ні, не помічав, але...

— Так отже ніяких «але»! Ніяких! Бо при бажанні можна що хоч вигадати. Ти просто знервувався та й годі. Правда, і мені, і Соні слід би було з самого початку розказати тобі все. А крім того не слід би було ставити одне до одного в такі дружні відносини. Та до того ще Соня не більше, як жінчина. Можливо, що їй часом було досадно, що в мене до неї все вже минуло. Але не через те було їй досадно, що до мене щось почувала, а чисто, по-жіночому, з жіночої амбіції. Та ти й сам, може, трохи винен. Може, ти не досить уважний був до неї, ніжний. Часом ти зраджував її, згадай! Може, вона якось про це довідалась. І через те у вас попсувались трохи відносини. Всі ці причини, голубе, треба брати на увагу...

— Мої зради не могли принести дітей у сім'ю... — похмуро каже Сосницький і знов бере корок зі столу.

— Звичайно! Але я не про дітей говорю, а про те, що ти не вірно обґрунтовуєш свої підозріння. Ти не докопуєшся в них правди, а догоджаєш їм. Я маю нахил думати, що ти навіть відчуваєш якусь хвору насолоду від них, гірку, болючу...

Сосницький зиркає на мене так швидко й без обурення, що я змовкаю й зараз же сміюсь.

— А що? Вгадав? Ти сам ловив себе на цьому?

Він шпурляє корком у куток і підводиться поривчасто, не кажучи нічого.

— Бачиш, Дмитре! Та коли вже ти приводиш такий очевидно-безглуздий доказ, як подібність Андрійка до мене, то тут уже ясно, що ти у всьому намагаєшся знайти що-небудь болюче, навіть там, де абсолютно нема нічого. Ну, сам же подумай, згадай! У чому ця подібність? Та він же викапана мати! Це кожному видно. А надто верхня частина лица. А нижня — губи, підборіддя — твоє. А характер? Увесь твій. Твої манери підводити очі до гори, як сердишся. Це ж у роду у вас, правда? Мені казала Соня.

— Це можна й запозичити...

— Ну, голубе, всього не запозичиш. А манера усміхатись? Оці занадто задерті куточки губ? Це чисто фізична особливість, її не придбаєш запозиченням.

Кажучи це, я сам починаю вірити й почуваю, що мені і боляче, і легко, і здається, що з Сонею, справді, нічого не було ніколи. І Сосницький стає ближчий мені, симпатичніший. Я встаю, ловлю його й обіймаю за плечі.

— Ех, Дмитрику, плюнь ти на всі ці дурні думки! Йй-богу! Вір мені! Ну, навіщо я став би обманювати тебе? Боявся б удержувати Андрійка? Та що ж ти гадаєш собі, коли б він був мій, я б не прийняв його з радістю, з захватом? Хіба б я не любив його ще дужче? Ну, сам же ти подумай, чудний ти чоловіче!

Сосницький стоїть і дивиться в землю. Далі раптом визволяється з-під моєї руки, повертається до мене, дивиться в лице й несподівано усміхається, задравши догори куточки вуст. І тепер мені, виразно видно, що Андрійко дуже подібний до нього.

— Давай вип'ємо! — говорить він збентежено і швидко йде до столу.

Ми цокаємось.

— За Соню, Андрійка й Василька! — підношу я чарку.

— Так! — одривчасто говорить він і випиває одним духом.

Після того ми починаємо говорити з перебільшеним інтересом про різні маловажні речі, сміємось, жартуємо. Нарешті, кличемо льокая, і я хочу розплачуватись.

— Ні, Якове, це ти вже лиши!.. — серйозно й неначе з докором говорить Дмитро. Він же наймає автомобіль і заводить мене до мого дому. Коли ми прощаємось, він міцно, довго тисне мою руку й каже:

— Дякую! Завтра рано виїжджаю.

— Вітай Соню! А Андрійка і Василька міцно цілуй!

— Спасибі! Неодмінно.

Коли я стою й чекаю, щоб мені одчинили, автомобіль, що од'їхав трохи, зупиняється, з'являється силует Дмитра й чується його голос:

— Якове! Прости за все! Так?

Я зі сміхом кричу:

— Так! І ти мені!

— Спасибі! Прощай!

Автомобіль шарпається і, тріпочучись, котиться вниз, а я почуваю не то сором, не то тугу, й сердито надушую гудзика від дзвоника.

— А, нарешті!

«Прости, що так довго я не давала про себе звісток, — була дуже хвора, мало не померла. Операція удалась, хоча це мені коштувало дуже дорого, ще й досі не очутилась, як слід. Тепер ти можеш бути спокійним. В цих днях виїжджаю звідси, більше не пиши мені! Куди їду й де буду, тобі, звичайно, нецікаво. Прощай, будь щасливий!»

Підпис і більше нічого. Це навіть не похоже на її листи. Так може писати тільки дуже втомлена людина, якій усе бай-дуже.

Але ні суму, ні жалю, ні докорів сумління немає в мене. Одно почуття полегкості, визволення, вдячності, широти круг себе, чудного захвату.

І тільки в цю мить я бачу, як дуже турбувало й безпокоїло мене довге мовчання Клавдії Петрівни. В мене зараз такий стан, який був тоді, коли присяжні винесли виправдуючий присуд у справі, яку я боронив невдало, погано. І все ж таки я виграв! Шапочко, я виграв!

Не могу сидіти в хаті. Йду на вулицю.

Початок серпня. Пахне так само, як тоді, коли я вперше приїхав до Києва в новенькому студентському кашкеті. Якийсь теплий, солодкавий запах! Не знаю від чого. Може, від овочів, якими торгують на кожному розі вулиць.

За університетом заходить величезне, розпалене сонце. Каміння тротуарів пече в підшви, асфальт вгинається, неначе він з гуми; листя акацій скрутилось у сухі, спіральні трубочки й кришиться під ногами, як шкаралупка з яйця. Чоловіки йдуть з капелюхами в руках, а пані навіть у холодку тримають розчинені парасольки. Шапочко, я вільний!

Суха спека викликає легкий, забезпечуючий піт. В тілі ніжна лінь. Повітря густе, насичене спекою. Неначе йдеш по дні теплого, прозорого моря. Чудово!

Сідаю на Бібіковським Бульварі, проти університету. Сонце палає й кипить угорі у верхечках тополів. Там справжнє

пекло, а тут — довгі тіні, дух политої вулиці, розпареного каміння.

Біля будочки з зельтерською водою, цигарками та овочами, на синьовато-сірій скринці, забравшись на неї з ногами, сидить парубчак літ п'ятнадцяти й уминає кавуна. Кавун пречудесний, астраханський, кривавого кольору, з маленьким жовтим насінням, похожим на кузочок, і з морозцем в його ямочках. Бестія так смасно їсть, що я почуваю в роті смак кавуна. Цей хлопчина нагадує мені мавпу, яку я десь бачив. Вона сиділа так само з ногами на столі і їла гранат, тримаючи його обома руками й уважно, серйозно та бистро позираючи на публіку, що оточувала її. Хлопець розбиває об коліно великий шматок кавуна і вгризається в його соковите, мокре м'ясо, роблячи ротом «хл-хл-хл», і теж серйозно, бистро поглядає на хлопчаків, що заздрісною купкою стоять тут же. Я завтра розкажу про нього Шапочці.

Біля моїх ніг вовтузиться маленька, крихітна дівчинка в стоптаних черевичках, з голими, пухкими й рудявими від сонця колінками. Вона пихкає й малесенькою лопаткою насипає в бляшаний кухлик пісок. Подорозі пісок розсипається, й це затыгає справу. Але в заклопотано-випнутій губці почувається непохитність.

Так, це добре, що операція удалась... Дуже добре! Чудовий вечір!

Я обережно беру дівчинку за атласисту ручку й усміхаюсь до неї. Вона здивовано закочує до мене чорні оченята й деякий момент дивиться так, не зовсім виразно розуміючи зв'язок між лопаточкою, кухликом і цією великою волосатою рукою, яка спустилась звідкись згори. Потім вона визволяє свою ручку, забирає в оберемок лопатку, кухлик, притуляє їх до грудей і, похитуючись, біжить на другий кінець лави. Там вона спирається спиною на коліно няні і, почувавши себе безпечною, з великою увагою здалека приглядається мені.

Але в цей час я бачу біля будочки Олександрю Михайлівну. Вона щось купує, короткозоро риючись у маленькім гаманці. Коли вона, відходячи, дивиться в мій бік, я здіймаю капелюх і вклоняюсь їй. Але вона не відповідає й похапцем, як мені здається, одходить від будочки. Не помітила чи не схотіла помітити?

Мені хочеться довідатись від неї що-небудь про Панаса Павловича. Але, підвівшись, біля своїх ніг я знаходжу чорнооку крихітку. Вона простягає мені лопаточку й говорить:

— На!

Личко в дівчинки, як раніше, здивоване. Вона кінець кінцем догадалася, чого мені було треба від неї.

— Ах ти дитинча моє!

Я беру її за руку, кажу старенькій няні, яка з усмішкою дивиться на нас, що зараз приведу назад дівчинку, і простую з нею до будочки. Там я купую цукерків, всипаю їх у червоний кухлик, і ми йдемо до няні.

— Подякуй дяді, Нюсю! — каже няня.

Але Нюся висипає цукерки на лаву, бере одного й простягає старенькій.

— На!

Від ручки й серйозного доброго личика у мене в душі таке почування, немов я полежав на весняній, свіжій, атласистій травичці.

Зате я трохи не гублю Олександру Михайлівну. Вона переходить вулицю і простує до Миколаївського скверу. На ній простенький, немодний, солом'яний капелюх, на ногах черевики на низьких підборах, — через це вона ступає так, немов одкидає з-під ніг траву, — в одній руці шкуратяна торбиночка, в другій два пакуночки, один на мотузочку.

Я наганяю її вже в сквері й тільки наміряюся надати ходи, як помічаю, що до неї біжить юрба дітей. Вони оточують її, хапають за руки, приглядаються до пакуночків, штовхають одне одного, стрибають. Інші діти стоять оддалік і, видно, через щось не одважуються підійти.

Олександра Михайлівна іде з дітьми в бічну алейку й сідає на лаву. З того, як вона кілька разів озирається навкруги, я догадуюсь, що їй не хотілось би, щоб її тут хто-небудь бачив. Тому я сідаю на розі цієї алейки, але так, що вона не бачить мене. Часом я зазираю обережно й бачу, як діти, обліпивши її, неначе комашня грудочку цукру, вовтузяться, розгортають папірці від цукерок, показують їх одні одним, простягають до неї руки. Олександра Михайлівна помалу виймає ласощі з торбинки й роздає їх по одній. Часом вона чогось сміється й, узявши голівку якоїсь дитини в обидві руки, гаряче цілує її. Хлопчиків вона гладить по голівці; дівчаткам поправляє бантики, сукенки. Вона щось при тім оповідає їм. І її лице здається мені таким же оживленим і безтурботним, як і в дітей.

Мабуть, ця група її давніх знайомих. Остання дівтора бігає круг пам'ятника, стрибає, бавиться в піску, сповнюючи сквер, як пташки й бджоли в саду, веселим щebetанням, дзвоном, шелестом. Маленькі тільця різного віку вкрили весь плацик. Зараз їм треба йти додому. Від університету через усю вулицю лягає величезна передвечірня тінь. Няні та мамки збирають опуки, обручі, струсяють пісок з сукенок, ловлять непосидливих.

Я встаю й переходжу на інше місце, де Олександра Михайлівна, виходячи, не зможе побачити мене. Сиджу так довго, що аж починаю думати, чи не пішла вона іншим шляхом. Аж ось вона іде. Вже сама й без одного пакуночка. У воротах вона зупиняється й робить комусь прощальний рух рукою. У відповідь чуються веселі дитячі голоси.

Коли я наздоганяю її, вона щиро дивується нашій зустрічі й на її лиці не помітно ніякого замішання. Значить, вона не помітила мене ні біля будочки, ні в сквері.

Тепер нема вже ні оживлення, ні безтурботності в її лиці: воно байдуже, втомлене, з жовтизною біля носа, неначе пригорілий на лампі папір, з буровато-фіолетовими западинами довкола очей; воно здається сухим, нудним. Вона без корсета, і це видно по трохи сутулій й усе ж таки гарній спині та занадто м'якій повноті бедер.

Розмову вона підтримує з серйозною ввічливістю, точно та коротко відповідаючи на питання, але якось дуже байдуже й безбарвно.

— Ну, а як Панас Павлович? Діма?

Вона злегка дивується цьому питанню й спокійно говорить:

— Хіба ви не знаєте? Він живе тепер з жінкою...

Від здивовання та несподіванки я аж зупиняюсь.

— Як-то з жінкою?! З Варварою Федорівною?!

— Атож! Тижнів два вже.

Вона говорить про це так, неначе він перебрався на інше помешкання, та й годі.

Ми стоїмо серед тротуару й перепинюємо проходить людям. Я збентежено дивлюсь на Олександрю Михайлівну, а вона одходить до стіни, щоб уступитись комусь з дороги.

До самого її будинку я не можу очутитись і задаю їй різні питання. Вона відповідає з байдужою, точною чемністю:

— Зайдете? — зупинившись біля ганку, питає вона.

Я приймаю її запитання.

Та сама маленька, сумирненька кімнатка. Я сідаю в низенький, округлий, немов дитячий, фотельчик з короткою спинкою й оглядаю знайому, простеньку обстанову. І тепер мені здається, що я все розумію. Мене проймає ущіплива досада й образа, немов хто вчинив мені кривду.

— Слабохарактерна, паршивенька людина та й годі! — різко кажу я.

— Ні, це не вірно, — спокійно й обдуманно каже Олександра Михайлівна й ретельно змітає довгим віничком порох з полицок етажерки. Я з досадою стежу за нею й думаю: че-

рез що це старі парубки та дівки так хоробливо охайні? От, від неї пішов коханий чоловік, їй зруйновано останню надію на людське життя, а вона, прийшовши додому, насамперед кидається змитати порох, обдмухувати якісь, нікому непотрібні, паршивенькі статуетки. І робить це з таким заклопотаним виглядом та увагою, ніби не знати, яке важне діло.

— Ні, це вірно, Олександро Михайлівно. Безвольна, слабка людина.

— Ні, Якове Васильовичу, він зробив, як сильна людина, мужньо й саможертвенно.

— Е, дайте спокій, їй-богу! Яка тут саможертва? Та, коли хочете, може, й саможертва: принести себе, дитину й вас в жертву злій, ледачій, нікчемній бабі. Це, справді, жертва! Так, це не кожний може зробити, ви маєте рацію. А ви, вибачте мені, виправдуєте його тільки через те, що вже більше нічого не маєте сказати.

Олександра Михайлівна здивовано повертається до мене з віничком у руці й говорить:

— Простіть, Якове Васильовичу, я весь час не похваляла його вчинків і стояла на тому, щоби він вернувся у свою родину.

— Так, і можете бути задоволені: ви туди направили його.

— Коли так, то я задоволена.

Я дивлюся на неї й милуюся нею. Фіолетові западини роблять її очі глибшими, більше строгими. Жовтизна її носа нагадує мені старі ікони. Точність, виточена правильність ліній викликає в мене чуття дивної радості, хвилювання й туги. Коли б зігнати з її обличчя вираз закостенілої незайманості, дати фарби цьому прекрасному обличчю і руху ще молодому тілові, яка ж тоді була б з неї гарна жінка!

— Ех, Олександро Михайлівно, Олександро Михайлівно! Що ви робите?

— Що саме?

— Навіщо ви губите себе? Для чого? Кому це потрібно?

Вона розгортає пакуночок. В ньому трошки шинки, корнішони, булочка. Олександра Михайлівна кладе шинку на одну тарілку, корнішони на другу, а булочку в кошичок, замотаний у серветку. На мої слова вона знову повертає своє непорушно-байдуже лице.

— Я вас не розумію. Чим же я гублю себе?

В мене знову з'являється бажання струснути цю застиглу незайманість, занепокоїти самовпевнену святість, внести нелад у ці точні рухи, слова, мисочки, статуетки.

— Чим себе губите?.. Собою!

— Ви неясно висловлюєтесь.

— Добре! Я висловлюсь ясніше. Ви губите себе тим, що порушуєте закони природи. Наскільки мені відомо, ви робите це во ім'я духовної сторони людини, во ім'я заповідей моралі й ще чогось там. Але хіба ви не бачите, що порушуєте дійсну мораль?

Олександра Михайлівна обережно одсуває набік тарілочки, ніби прохаючи їх почекати, поки вона побалакає зі мною, сідає на стілець і каже:

— Яка ж ця дійсна мораль?

— Така, Олександро Михайлівно, яка не потребує ні заповідей, ні людських законів, ні тюрем, ні панів адвокатів; така, в силу якої мати любить своїх дітей, мужчину тягне до жінки, і навпаки; в силу якої ми живемо громадою, а не поодиноким, в силу якої революціонер іде на смертну кару... Хіба є заповідь: «Мати хай любить свою дитину»? Або: «Забороняється жити поодиноким»? В таких заповідях немає ніякої потреби, бо це є вищі заповіді, яких порушення далеко краще, ніж у людських, передбачено вищим законом природи. Там немає присудів «по снісхожденію». Винен і край!

Я почуваю, що мої слова занадто тхнуть залю і змінюють стиль.

— Іншими словами, Олександро Михайлівно, ви самі робите своє життя трудним, блідим, одноманітним і шкідливим для вас. Простіть мені, але я хочу побалакати з вами одверто. Можна?

— Будь ласка! — вона відповідає чемно, але з тим самим непорозумінням, що раніше, і прикриває від мух тарілочку серветкою.

— Дякую! Я говоритиму без церемоній, тому загодя прохаю вибачення.

— Прошу, прошу!

— Добре!

Я почуваю знайомий холодок хвилювання, як перед промовою. Мені навіть хочеться підвестись і говорити стоячи.

— Так от, Олександро Михайлівно... Насамперед дозвольте вам сказати, що я завжди, як бачу вас, почуваю мені самому незрозуміле чуття якоїсь смутної радості, чи що, зворушення і... бажання бути до вас ближче. Я знаю, що може образити вас тим, що скажу, але ви самі дозволили. Ці почуття, Олександро Михайлівно, ви викликаєте не своїми духовними якостями... Мене хвилює ваша краса...

Олександра Михайлівна робить рух, немов збираючись підвестись; в її лиці з'являється такий вираз, ніби я наступив їй на ногу.

— Ах, господи! — з досадою кривиться вона.

— Простіть, Олександро Михайлівно, але дозвольте мені договорити! Потерпіть!

— Та навіщо це? Ви ж мені все одно нічого не...

— Я знаю, я знаю! Але все-таки дозвольте! Хоч ради Пана Павликовича.

— А він при чім тут? — І вона витягає на колінах руки, худі, з синіми жилками, виточені.

— Він, Олександро Михайлівно, при тім, що тепер його життя пропаще. Так, він людина слабосила, але тим паче слід би було підтримати його, а не відпихати. Ви пишаєтесь тим, що він повернувся у родину. Але через що він повернувся у родину? Але через що він повернувся, Олександро Михайлівно? Гадаєте, переконали його, заразили своєю моральністю? Ні! Він утомився, йому треба було вчасно їсти, вчасно спати, працювати, думати про що-небудь інше, а не тільки про те, щоб якось не вкрали Діму. Та нарешті, Олександро Михайлівно, йому треба було р о д и н и. Будь-якої, аби родини. А до того, він, як і всякий чоловік, має певні потреби й ці потреби він мусив задовольняти...

При цих словах Олександра Михайлівна помітно червоніє.

— Ви не могли, не хотіли нічого цього дати йому і... він був змушений взяти хоч що-небудь. От і повернувся. Але що коштуватиме йому, вам і Дімі це повернення, це інше питання. І от я вас питаю: навіщо, во ім'я чого ці страждання, жертви? В ім'я чого ви, така гарна, розумна, чула, молода, живете так самотньо, так, вибачте, без користі? Навіть моторошно, їй-богу, моторошно, Олександро Михайлівно! Та ви ж стільки могли б дати другим, стільки гарної, теплої, хвилюючої радості, коли б у вас не було цієї проклятої рабської моралі! Уявіть, от уявіть на хвилинку себе такою: от ви одкинули вашу пуританську святість, ви трошечки грішні, так, знаєте, з фарбою на лиці, з мокрим блиском у цих прекрасних очах, одягнені, як личить вашій красі, веселі, схвилювані, — та один оцей ваш вигляд дав би кожному з нас у тисячу раз більше, ніж ваша вперта, жорстока моральність. Скільки чистої радості, Олександро Михайлівно, чистої, естетичної, зворушеної радості дали б ви собою! А ви самі? Та ви б вирости, розквітти б, як чудова квітка, від одної свідомості своєї сили, цінності, краси.

Олександра Михайлівна слухає мене з непорозумілою усмішкою, але рум'янець не сходить їй з лица.

— А потім... материнська любов, наприклад. На якій підставі ви берете на себе право порушення цього великого закону життя? Ради чого? Ради маленьких, дурних, часових

і лицемірних людських законів? Та подумайте ж тільки: якась Варвара, якісь дегенератки мають право родити дітей, мають право давати людськості злих, дрібних кретинів; вони мільйонами плодять їх, засмічують життя, а ви не можете, ви, від якої були б гарні, чесні, непохитні люди? Олександр Михайлівно, чи це морально, справедливо? Подумайте, які хороші, рідкі діти були б від вас і Панаса Павловича, яке чудесне сполучення у вас з ним, як ви доповнюєте одне одного! Га?

Олександра Михайлівна раптом кладе руки на стіл і схиляє на них голову. Її очі, я помічаю, справді, блищать мокро, обличчя горить. Тоді я підводжусь і, не боячись уже деякого пафосу, кажу далі:

— Уявіть: ви мати, ви маєте дітей, частинки вашої істоти, що таємним, дивним способом продовжують ваше життя. Та не тільки ваше, а всього людства. Та це ж непохитний абсолютний закон природи! Хай загинуть усі людські закони, всі правила, заповіді; хай шезне культура, слово, думка, а цей закон існуватиме, поки буде на світі хоч одна пара людей! І боїтесь нарушити цей закон, Олександр Михайлівно? Життя багато прощає, але цього не прощає ніколи. І ви мусите його виконати! Так, мусите, Олександр Михайлівно! Мусите одкинути дурні моралі й сказати собі: я хочу бути матір'ю, хочу передати в будуче переданий мені з минулого тисячеліттями святий вогонь. Чи законний, чи незаконний, свій чи чужий, але в мене мусить бути чоловік, вільно вибраний мною, батько моїх дітей, стародавній, споконвічний приятель і товариш мій. От, як вам треба говорити! І власне вам, бо ви можете вибирати, бо ви гарні, розумні, незалежні. Та не може ж бути, щоб ви ніколи не думали про це, щоб ви не мали цієї плакучої туги матері, щоб ви не любили цією чудовою, незрозумілою, прекрасною любов'ю ці крихотні ручки, голівки, ці здивовано-розплющені на світ оченята. Та не каліка ж ви! Подивіться: що найтісніше, найдужче в'яже людей! Ідеї? Наука? Професія? Ні! Родина, діти, от ця незрозуміла, могутня сила, яка часто ламає всі закони нашої логіки, всі розуміння розумного, цільного, гарного. Боже мій, як ви не розумієте цього?!

Я щиро схвильований. Олександра Михайлівна сидить, не рухаючись. Під рукою частіше й дужче, ніж нормально, здійсмається й опускається м'яка заокругленість грудей. Чи не плаче вона? Це було б не погано!

— Кавуно-о-ов, кавуно-о-ов! — вигукує на вулиці густий чоловічий голос. Таким голосом прикажчики, їдучи по вулиці, викликають на роботу в економію.

— Що ж я маю робити? — раптом чується глухий голос Олександри Михайлівни, і я вчуваю в ньому сльози.

— Що? Покликати Панаса Павловича, стати його жінкою й жити разом?

— Тепер неможливо!

— Через що?

Олександра Михайлівна, не підводячи голови, шукає за поясом хустку, витирає лице й тоді сідає рівно. Очі в неї червоні, вії мокрі. Вона не дивиться на мене.

— Через те, що Варвара не оддасть Діми. А без Діми він не згодиться.

Я закурюю й кидаю сірник за вікно в палісадник, де лаять кури.

— По-перше, Діму можна знов украсти. Але допустимо, що тепер це більше важко й неприємно. Тоді йому треба зовсім відмовитись від Діми й улаштувати нову родину, з новими Дімами. Так, це тяжко, але ще тяжче лишитися в цьому становищі. Треба зібрати всю волю й мужність.

— Ні, він не зможе... — широко, не кліпаючи очима, дивиться вона у вікно й помалу крутить головою.

— Ні, зможе, Олександро Михайлівно. Зможе! Інакше він не винесе зневаги до самого себе. Тільки треба, щоб ви це рішили твердо й так, як ви вмієте рішати.

Олександра Михайлівна мовчить, потім тихо кидає:

— Я сама вже думала так само.

— Так?! В таких разі, Олександро Михайлівно, дозвольте привітати вас з... з незаконним, але гарним, міцним шлюбом. Шукайте квартиру, мостіть гніздечко! Завтра Панас Павлович іде від Варвари. З Дімою чи без нього, але він піде, за це я вам ручаюсь, я, Яків Васильович Михайлюк! Шукайте квартиру! Коли грошей треба, то я... А втім, про це я з ним побалакаю. Заявляйте хазяям, що виїжджаєте! Ні, серйозно!

Олександра Михайлівна якось по-новому, замішано, лагідно дивиться на мене й сміється. Їй, видно, і радісно, і соромно, і страшно те, що вона зрадила себе, і ніяково переді мною, і тисячі переживань хвилюють її. Але я не даю їй замислюватись, — балакаю, жартую, планую, і весь час поводжусь так, ніби з цим питанням покінчено рішуче й навіть ніяких сумнівів не може бути. Олександра Михайлівна часто, як Клавдія Петрівна, прикладає руки до щок, які не перестають палати; трудно, глибоко зідхає, розгублено усміхається і стає такою хвилююче гарною, що я, нарешті, не видержую, беру з комоди дзеркало й підношу до неї:

— Подивіться на себе! Ні, подивіться! Та ви ж божественно гарні! І Панас Павлович посміє вагатись?! Та вам тре-

ба тільки моргнути, й коло вас будуть тисячі Панасів Павловичів! Вибирайте тільки!

Олександра Михайлівна крадькома зиркає в дзеркало, ніяковіє й сміється грудним, тремтячим сміхом.

— Зараз же йду додому, викликаю Панаса Павловича і присилаю його до вас. Ні-ні, ніяких суперечок! Край! Ну, до швидкого, радісного, побачення! Дякую, Олександро Михайлівно, дякую!

Я покидаю її в такому стані, коли людина блукає з непорозумілою, дурноватою, не то щасливою, не то болючою усмішкою по хаті; береться то за те то за се, забуває, що треба; сідає, схоплюється, знову никає по всіх кутках, а очі в неї застигли, блискучі, лице в червоних плямах; в голові карусель з оркестріоном, вогнями, миготливими фігурами.

— Хто біля телефону?

— А вам кого треба?

— Мені треба негайно Панаса Павловича. Хто говорить?

— Галя! А хто питає?

— Яків Васильович. Добридень, Галю! Дуже прошу зараз покликати та підійти до телефону. Дуже важна справа.

— Добре! Зараз!

Голосок холодний, ворожий, — я ж злий геній їхнього дому, Мефістофель, і навіть не Кирпатий.

Панасові Павловичу буде, розуміється, трошки ніяково й тяжко балакати зі мною. Але ж яка слабовольна людина з нього: сховався й гадає, що одкараскався від мене!

— Яків Васильович? — чується в трубці гугнявий, як усі голоси в телефоні, жіночий голос: сама Варвара.

— Так, це я, Варваро Федорівно. Мені треба на одну хвилинку Панаса Павловича.

— Панас Павлович прохає мене переказати вам, що він дуже зайнятий. А я, з свого боку, прохала б вас, добродію Михайлюк, дати Панасові Павловичу й нашому домові спокій. Наші відносини повинні бути перервані раз на все.

— Виконаю ваше бажання неодмінно, Варваро Федорівно. Але все ж таки я прохаю Панаса Павловича підійти до телефону, справа торкається вашої родини й усієї кар'єри вашого чоловіка, добродійко.

Слово «кар'єра» робить відповідне враження.

— Панас Павлович в цю хвилину зайнятий. Чи не можете ви через мене переказати?

— Це ускладнить справу. Треба поспішати. Коли можете, перекажіть йому, хай негайно їде до мене. Негайно.

Мене починає потішати роля, яка випадає на долю Варвари Федорівни. І я хочу, щоб вона сама послала його до мене.

— Але хоч приблизно ж скажіть, у чім річ!

— Варваро Федорівно, кожна хвилина дорога. Я вам сказав, уся його кар'єра залежить від цього. Довідаєтесь сьогодні ж, я думаю. А зараз присилайте його до мене!

Декілька хвилин мовчання.

— Добре! Підждіть хвилинку!

Половину зроблено! Чи сказати йому, навіщо я кличу його, чи теж притягти його кар'єрою?

— Слухаю!

Теж холодний, але трошки занепокоєний голос Панаса Павловича.

— Панасе Павловичу! Негайно приїжджайте до мене! Страшенно важна справа на все ваше життя! Вияснити нічого не можу... Нема часу! Швидше!

— Дозвольте, Якове Васильовичу...

— А, Панасе Павловичу! Справа торкається вас, а не мене. Я рішуче ні при чім тут. Чи їдете, чи ні, — мені треба це знати зараз же. Відповідайте!

— Добре, я поїду, але...

— Чудесно! Чекаю. Беріть автомобіль! До побачення!

Я кладу трубку. Біля нього, розуміється, з величним, розумним і строгим лицем стоїть Варвара. Кар'єра — річ серйозна й дуже близько торкається тепер і її. Засіб перемоги і влади — Діма у неї в руках. Суперницю зломлено й переможено. «Злий геній» лишився в дурнях. Отже, боятись ніби нема чого. І я бачу, як вона інтелігентним, поважним жестом кладе руки на плечі Панаса Павловича й говорить:

— Ти, Панасе, цілком вільний у своїх вчинках. Ради бога, не роби собі з того нічого! Цей Михайлюк, то правда, не до душі мені, але ти не в'яжи себе цим. Моя ж думка, коли вона тебе цікавить, така, що тобі треба поїхати до нього. Михайлюк ставиться до тебе безумовно гарно, хоч не завжди добре розуміє гарне відношення. Але в даному випадкові, я гадаю, варто довідатись у чім річ.

І вона сама подає йому капелюх, палицю, відчиняє двері. Сама!

Через п'ятнадцять-двадцять хвилин входить до мене в кабінет Панас Павлович. Іде незалежною ходою просто до столу, дивиться на мене крізь своє пенсне, злегка задравши голову догори, усміхається звичайною, але тепер трохи силуваною насмішкувато-вибачливою усмішкою, витирає піт з чола, розв'язно здоровкається й загалом, видно, почуває себе поганенько.

— Ну, серденько, що за страхіття у вас? А ви помолодшали, стали гарним, молодцем! Ну, голубе? Що ж загрожує моєму життю? Де ховається моя загибель? Га?

Я не усміхаюсь і сиджу за бюроком, як при прийомі своїх клієнтів.

— Я тільки що бачився з Олександрою Михайлівною, Панасе Павловичу, — з притиском і тихо кажу я.

— А-а? — не без ніяковості, недбало, висловлює він своє здивування й бере зі столу сірничницю. — Як же вона там? Давненько не бачився я з нею. Між іншим, серденько, план наш не здійснився. Як бачите, я знов на лоні сім'ї.

— Так, мені оповідала про це Олександра Михайлівна. І в нас з цього приводу була серйозна розмова. Результат цієї розмови, Панасе Павловичу, той, що...

Я роблю строго, холодну павзу.

— ...що вона згоджується бути вашою жінкою, не вінчаючись, і відмовляється від попередніх своїх поглядів на це питання...

Панас Павлович мовчки, поспішно й розгублено становить сірничницю на стіл.

— Це жарт, Якове Васильовичу!

— Ані трошки! Я розумію, коли й як можна жартувати. З Дімою, чи без нього, вона чекає вас, як ваша жінка.

Він потрохи стає жовто-блідим і так само не зводить з мене переляканих очей.

— Це цілком несподівано... — тихо вимовляє він. — Через що? Яким способом?

Я коротко переказую розмову з Олександрою Михайлівною, а він напружено стежить за нею, машинально покиваючи головою. Потім він підводиться, прудко, дрібно ходить по хаті, вниз похиливши голову.

— Та вона ж Діму не віддасть! — відразу зупинившись проти мене, каже він. — Значить, знову красти? Знову це все? Стерегти, труситись, бути прикутим до нього? Це тяжко. Це, знаєте, так нестерпно-тяжко, так образливо, так гидко й так безпотрібно, що... я не знаю... Я не знаю... Ви перевірили мене всього, Якове Васильовичу, цим повідомленням, у мене трусяться коліна...

Він сідає й починає витирати скла пенсне, близько тримаючи його коло очей. А руки тремтять у нього, як у алкоголіків.

— Ну, що ж!.. — стримано, неголосно кажу я. — Можна лишити Діму Варварі Федорівні, відмовитись од нього, нову родину утворити...

Панас Павлович швиденько зиркає на мене без пенсне; потім, хапаючись, надіває його і злякано застигає.

— Себто, як залишить? Зовсім? Назавжди?

— Ні, навіщо назавжди. Коли Діма підросте, він, нема сумніву, сам перейде до вас...

— Ні, але тепер, тепер?

— А тепер, так звичайно! Я знаю, це важко, але не забувайте, що у вас з Олександрою Михайлівною будуть також діти. І те, що...

— Ні, це неможливо, це неможливо!

— Через що?

— Не можу. Не можу цього. Цього я не можу!..

Він швидко крутить головою й, неначе замовляючи, злякано проказує своє «не можу».

Я, не звертаючи уваги на його страх, починаю доводити йому необхідність пірвати з Варварою й жити з Олександрою Михайлівною.

— Та почекайте, Якове Васильовичу! — пручається він. — Через що раптом у неї таке відношення? Це мене просто... Я не можу вірити, щоб людина від одної розмови могла все змінити. Це було б дуже приємно, для: вашої красномовності, але...

— Маєте цілковиту рацію, Панасе Павловичу, цілковиту рацію. Але річ не в моїй красномовності, а в тім, що Олександра Михайлівна вже давно, очевидячки, змінилась. Вона була вже готова, а тільки, ну... скинув покривало, подібно, як це робить прислуга при відкритті скульптури митця. Тут життя міняло. І ви могли скинути це покривало, але ви, вибачте мені, тютій, боягуз і не психолог. Ви далі свого носа нічого не помічаєте. Але цю красу, якою вона тепер засяла, сподіваюсь, і ви побачите. І коли ви хоч хвилину будете вагаться, я...

— Добре! Позвольте, Якове Васильовичу...

І Панас Павлович, заклавши руки за спину, ходить важко, помалу по кабінеті взад і вперед. Він нагадує мені вчителя, що диктує учням диктант. Нарешті він зупиняється й не то жалібно, не то насмішкувато говорить:

— А всі вже вітали з улаштуванням конфлікту. Навіть ректор прислав листа з села. Тепер, значить, знов розмови, пересуди, дурне становище?..

— Хай трохи почухають язики!

— Так, але я ризкую неприємностями по службі. Коли я помирився з жінкою, мені один мій товариш оповідав, що мені щось таке вже загрожувало. А Шуру теж можуть скинути з посади! Не просто, а причепляться... Але це, звичайно, той... Хм! Потім я саме розпочав тепер роботу. З Варварою

Федорівною у нас вироблено конституцію, і я вже, так би мовити, можу бути гарантований, що... Так, усе це, розуміється... Але знов ці вияснення відносин, лайки, сварки, образи, плач дітей, — ой, усе віддаси, щоб тільки не мати цього! Та й яка рація: все одно всі через яких двадцять-тридцять років будемо гнити в землі.

Так несподівано закінчивши, він махає рукою й сідає в фотель, стомлено звівши голову на груди.

— Ну, Панасе Павловичу, всі ці резони, геть аж до загального гниття мають певну цінність, але не настільки вже, щоб через них губити себе, Олександрю Михайлівну, Діму, та й саму Варвару Федорівну.

— Ні, Якове Васильовичу, куди нам уже про кохання думати та про всякі перебудови. Та й не можу я без Діми.

Що ж це, він хоче посадити мене в дурне, смішне становище перед Олександрю Михайлівною?

— Ну, знаєте, Панасе Павловичу, я не мав вас за дуже сильну людину, але тепер, простіть мені, мені сором за вас. «Та де вже нам, та куди вже нам, усі ми згинемо!» Так на якого ж біса ви морочили голову дівчині на протязі стількох літ?.. Ну й гнийте собі на здоров'я самі! А навіщо ж ви їй псували життя? І головно, дивіться, коли ви всю вимучили її, коли ви перевернули її весь світогляд, коли ви жалем прив'язали її до себе навіки, тоді ви робите собі конституцію? Добре, добре! Та вам Варвара Федорівна покаже таку конституцію, таку чисто російську загилить вам конституцію, таку вам гарантію дасть, що через два роки від вас лишаться тільки гудзики від ваших черевиків! І подумати, що цього чоловіка любить така красуня, така глибока, чесна, прекрасна жінчина! Йому дають рай, а він...

— Позвольте, Якове Васильовичу, ви не маєте, нарешті, ніякого права...

— Е, дайте ви мені спокій з вашими правами! А ви маєте право калічити дівчині життя?

— Та хто калічить?.. Хто калічить?! — раптом схопившись на ноги, пронизливо, трохи не з вереском, тоненьким голоском кричить Панас Павлович, і червоніє так, що аж сльози йому виступають на очах. — Хто калічить?.. Як ви смієте мені це казати? Коли ви, коли я...

— Заспокойтесь, Панасе Павловичу!

— Ви не смієте! Ви не розумієте! Я, може, через це все був на волосинку від смерті! Я не можу більше! Розумієте?.. Я, може, в сто раз більше покалічений, я — мертвяк, я тільки спокою хочу! Тільки спокою! Нічого мені не треба! Ради бога, нічого! Робіть, що хочете!..

Він сідає в фотель і несподівано ридає, поклавши голову на поручень фотеля й одвернувши її в бік. Пенсне падає на підлогу, і я кидаюсь підіймати його. Це трохи утишує його. Він сидить довго, дугою зігнувшись у фотелю і, нарешті, випростовується. Я ходжу по кабінеті.

— Простіть, Якове Васильовичу: страшенно нерви по-псувались у мене за цей час! Я подумаю ще про це... Занадто рішучий крок... Це, дійсно, може змінити все життя...

— Тут думати нема про що, — похмуро відповідаю я. — Так чи ні, от і все! Все вже обдумано, треба рішати. Ні, так ні! Будьте спокійні, Олександра Михайлівна багато на цьому не стратить! Хіба, що тільки виграє. З її красою, розумом, характером вона знайде гідного себе. За це можна не турбуватись! Головне, виразно й точно відповідайте!

Панас Павлович здивовано кліпає очима.

— Вона сама сказала, що знайде... іншого?

— Цього не кажуть, це роблять. І будьте певні, що я перший постараюсь, щоб вона це зробила.

На губах Панаса Павловича закисає розгублена усмішка.

— Я ж не сказав, що не хочу! Це треба обміркувати.

— А я вам кажу, що міркувати нема чого. Так чи ні? Більше од вас нічого не вимагається. Може ще з Варварою Федорівною бажаєте порадитись?

— А з Шурою можна побалакати?

— Прошу дуже! Але негайно.

Панас Павлович дивиться на годинник, потім заклопотано поглядає на телефон, знову на годинник і миттю каже рішуче:

— Ну, їдьмо!

— Оттак би й давно!

Я підвозю його до дому Олександри Михайлівни, прощаюся і пішки вертаюся назад. Без мене вони краще змовляться. Я потираю руки й весело усміхаюся, уявляючи собі величну Варварочку.

Вечір темний, задумливо-тихий, притомлений. Небо, як густо-синій шовк: на ньому хтось розсипав живе срібло й воно розбилось на безліч дрібних, тремтячих крапельок, що одбивають голубим, зеленим і жовтняво-червоним світлом. Затишно й мирно під цим темним покривом.

І чим ближче я підходжу до дому Шапочки, тим тепліше й журніше стає моє почуття зв'язку з небом, будинками, розчиненими вікнами. Мені здається, що я можу ввійти в кожний з цих домів, заговорити з тими людьми, що миготять у вікнах, і вони відповідатимуть мені просто, привітно, трохи сумовито.

От і дім Шапочки. Її вікно темне; темно й у вітальні, — мабуть, усі сидять у їдальні. Он червоне вікно, яке було мені таким близьким та хвилюючим у «ніч стояння». До Шапочки не можна йти сьогодні, — я вже був у неї свої два рази на цьому тижні.

Я сідаю на лаву біля воріт якогось будинку. Паркани палісадників з двох боків утворюють темний коридор з зеленим дахом дерев. По освітленому тротуарі в десяти кроках од мене проходять люди; їм мене не видно, а я стежу за ними, поки вони не ховаються за палісадниками. Брук блищить од світла ліхтарів. Десь грають на басолі, і її звуки подібні до грудного, низького жіночого голосу.

Я думаю про Шуру, Панаса Павловича, Варвару, але вже нема ні зловтіхи, ні задоволення, неначе я виїхав з города кудись далеко й надовго.

По тротуарі цокають чийсь кроки, судячи по згуку, жіночі. Постукують нехапливо, ліниво. З'являється біла сукня, знайома торбинка й, нарешті, вся Шапочка в білому, мережаному капелюсі. Я притьом встаю й мимохіть гукаю голосно:

— Ганно Пилипівно!

Шапочка повертає голову й зупиняється, вдивляючись в мене. Я похапцем підходжу до неї.

— А, це ви? — каже вона протягом. — Знову блукаєте?

В голосі незвична, невластива їй утома й повага.

— Ви там сиділи? Я теж хочу посидіти.

І простує до воріт.

— Сідайте й мовчить! Я не хочу балакати.

Сердиті, тужні нотки; рухи мляві, знеможені, як у п'яної. Торбинку вона кидає на лаву й спиною спирається на стіну. З-під капелюха в п'ятні мені видно тільки шматочок щоки, вуста й підборіддя. Губи заломлені гідко і здаються спухлими. Від неї йде теплий, молочний запах, як од дітей. Я почуваю зворушення, жаль, і мені хочеться всадовити її зручніше, прикрити чим-небудь, погладити по стомлено-кинених на коліна руках і спитати: «Що з моєю Шапочкою? Що з моєю маленькою дитинкою?»

— Розкисла я! — раптом жалібно й сердито говорить вона. — Казала ж, не треба йти на музику!

Я мовчу й обережно беру торбинку, почувуючи до неї рідну ніжність. Срібне плетіння м'яко, податливо гнеться в моїх руках. Намацується щось тверде, мабуть дзеркальце, портмоне і щось м'яке, мабуть, хустка.

— Що ж ви мовчите?

— Ви ж заборонили мені балакати.

— Будь ласка, не робіть з мене панночки! «Заборонила!» Яка слухняність і покора!

Вона мовчить, не рухаючись і безживно тримаючи руки на колінах.

— «Заборонила!» Всі «ухажори» страшенно люблять удавати з себе покірних рабів. «Ах, скажи мені кинутись униз головою!» І бреше ж, дурень, не кинеться! Яка йому користь? Він же жде за це нагороди. А як він її матиме, як уб'ється? І бреше!

Дивно, чого я в присутності цієї дівчини раз у раз почуваю таку несмілість, наче несучи в руках щось дуже тендітне й шохвилини боюсь упустити. Це, кінець кінцем, стає невивідним для мене.

— А прекрасна дама так і тане: от любов! Униз головою готов! Через щось раз у раз униз головою. Як жаба з високого берега.

Шапочка раптом сама сміється, мабуть, виразно уявивши собі постать «ухажора» в образі плигаючої з берега жаби.

— А потім цей лицар хляпає виступцями, бурмоситься за пересмажену курку, пропадає ночами і вважає, що він нещасна жертва і страдник. Що ви мовчите?

— Я слухаю.

— А вниз головою не готові плигнути?

Вона всім тілом помалу повертається до мене. В її очах і губах лінива насмішка.

— Навіщо взяли торбинку?

— Щоби не забули.

— Яка дбайливість! А чому ви не приносите мені в гарненьких коробочках цукерків? Дивно, їй-богу! У мене був один «ухажор», приятель Семена Семеновича — теж служить у банку, — так той раз у раз неодмінно з чим-небудь являвся. Оттакі потім напевне намотують косу на руку й б'ють передками чобіт у живіт. Правда?

— Через що ж такі?

— Так мені здається. Ну, чого ви робите з себе такого тихого та божого? Ну, чого?

— Невже я роблю таке вражіння?

Шапочка довго й чудно вдивляється в мене. Нарешті, вона говорить помалу:

— Коли я читала в газетах про який-небудь судовий процес, у якому фігурує очевидний мерзотник, то я завжди дивувалась: «Що то за адвокати, що боронять його? Як можна боронити очевидного для всіх мерзотника? Ну, як?»

Хм! Чого такий несподіваний вистриб?

— Це питання складне, Ганно Пилипівно. Насамперед, не завжди можна сказати, що це мерзотник.

— Ну, а коли можна? Коли це ясно, як два по два?

— Коли навіть ясно, то адвокат — не суддя; він не судить, а боронить, полегшує силу кари; він по мірі сил виправляє недосконалість наших соціальних відносин. Відомо, що кара не досягає своєї мети й що, коли та кара буде менша, краще буде для всіх. От через що можна боронити й найбільшого мерзотника.

— А чи можна боронити його так, щоби він виграв справу на шкоду другого, невинного?

— Це знову інше питання.

— На яке теж знайдеться відповідь. Знаєте, коли я читала про такі процеси, то я уявляла собі адвокатів, що ведуть грабіжницькі справи, якимись бузувірами — моральними, звичайно — страшенно жорстокими й тупими. Та й яка, власне, різниця між якимсь грабіжником, шахраєм і адвокатом, який старається виграти справу на шкоду тому, кого обшахраєно? Адже він, адвокат, знає, що коли його клієнт виграє справу, то цим він ограбує противника, чоловіка чесного й правого. Так? Знає ж! І все ж таки боронить, помагає грабувати. А коли він помагає грабувати, то й сам, як трапиться добрий випадок, може те саме зробити. Правда? Адже правда!

Ця розмова не проста. В мене таке почування як у людини, в якій одежа не в порядку і якій здається, що всі це бачать.

— Ну знаєте, — кажу я з усмішкою, — це занадто ризикований випадок. Насамперед...

— Ну от, так я й знала! Скажіть, ви ведете справу якоїсь Кубешки?

Я чую, як одразу червонію й по мені розливається тяжке почування сорому.

— Так, я...

— Адже вона шантажистка!

Я мовчу й силкуюсь усміхатись вибачливо та насмішкувато.

— Ну, відповідайте!

— Звідки ви набрались таких відомостей?

— Не ваше діло! Відповідайте!

— Так, шантажистка! — кажу я жорстко й твердо. Стид миттю зникає, замість його з'являється дивна злість.

— І ви це знаєте?

— Так, знаю! Але Суботович, якого вона обманює, одвертий «мерзотник і грабіжник», як ви кажете. Кубешка проти нього все одно, що маленька, злодійкувата собачка проти вовка. Перше, ніж судити, Ганно Пилипівно...

— Я не суджу, а питаю. Не хапайтеся лаятись! Я сама боронила вас і не хотіла вірити. Але ви з цим Суботовичем

були раніше в гарних відносинах. В карти грали раз у раз. Бували в нього. Так?

— Що це, допит, Ганно Пилипівно?

— Чого допит? Хіба тут якась тайна? Мені просто цікаво вяснити. Коли він грабіжник і мерзотник, то чого ж ви приятелювали з ним? Як можна приятелювати з такими? І правда, що ця жінка хоче зідрати з нього сто тисяч?

— Так, правда!

— І ви матимете за те великий гонорар?

— Великий.

Шапочка пильно зиркає на мене, потім мовчки бере в мене з рук торбинку й тихо, немов винувато, каже:

— Ну, мені треба вже йти.

Яка відчуженість, холодність у цій тихості й несмілості!

— Кінець, Ганно Пилипівно? Значить, і я шантажист? Грабіжник?

Вона підводиться і з ніяковістю відповідає:

— Не будемо про це більше балакати. Прощайте! Я поспішаю.

І не подавши мені навіть руки, хитнувши тільки головою, вона відходить. Мені хочеться схопитись, наздогнати її, взяти за плечі й сильно повернути до себе. Як ти смієш так іти?! Як ти смієш?!

Але я не ворущусь і, криво усміхаючись, дивлюсь їй у слід.

Що ж це: кінець? Так несподівано, безглуздо, неможливо? Та ще ж півгодини тому я йшов повз її дім і думав, що завтра прийду, сидітиму в неї в кімнаті, дивитимусь, як збираються бугорками брови, як вона жмурить очі й витягає трубочкою губи, ніяковіючи й сердячись! І ніколи, значить, вона вже не буде сердитись на мене, кидати мені одривчастих наказів підчас співу? «Шантажист і мерзотник!»

Я з усієї сили б'ю палицею по лаві, встаю й швидко йду звідти.

— Віз-ник!..

Мій крик розлягається по вулиці, мабуть, не один здригнувся від нього. Згори з грюкотом наввипередки женуть візники.

— Смали в «Шато»! На весь дух! Карбованця на водку!

Дурна, вузька, простолінійна моралістка! Дівча, яке береться судити про те, чого не розуміє! І плювають, коли так! «Прекрасна дама!» Подумаєш, моральність!

В «Шато» я знаходжу млявого й мовчазного Кригу-Зальотного в товаристві двох шансонетних співачок. Моя поява має на нього такий вплив, як у казках жива вода на мертвого царевича.

— Криго! Треба здорово напитись! Чуєш!
— Напитись? Зробимо! Коли треба, зробимо!
І ми «робимо».

Біль у потилиці, язик шорсткий, неначе обструганий, вишаруваний. Стан такий самий, як після гульні: я не почуваю тіла. Від п'ят до шиї я ніби вкритий важкою, сірою матерією. Живе тільки сама голова; сам головний мозок: холодний, чистий, легкий. Всі емоції й почуття притуплені або зовсім придавлені. Моє довге тіло з волосатими ногами й волохатими грудьми здається мені чимсь стороннім і викликає холодну гидливість.

Неділя, — отже можу лежати в ліжку хоч цілий день. У хаті немає жовтих одсвітів з вулиці, значить, небо хмарне. Дванадцята година дня.

Я підкладаю долоню під потилицю й думаю.

Так, значить — кінець. Добре! Через що? Через мою неморальність. Що ж таке моральність? Моральність це рожевий пудер на законах природи. Шапочка вважає неморальним боронити Кубешку. Але боронити закони сильних і пануючих — річ нормальна й моральна, бо вона санкціонована тисячелітнім шаром пудру, пануючою мораллю. Чоловіка своєї сестри, який служить у банку, де робляться різні шахрайські операції, який годується з цих операцій і, мабуть, сам бере в них участь, — вона й обнімає, й цілує. Сотням шахраїв, паразитів, грабіжників, але припудрених їхнім законом, вона подає руку. А одному через щось висловлює огиду та зневагу.

Через те припудрені так гаряче й боронять пудру, який помагає їм дурнів тримати в руках.

Моральність — це стіна, яку вивели припудрені між основними законами життя й вищим його проявом — розумом. Весь моральний поступ людства є в тому, що люди по камінчику стараються знищити цю свою власну стіну. Але припудрені з свого боку дбайливо бережуть її, при чому їм ретельно допомагають дурні, яких вони доять. В моральному смислі соціалізм є скасування стіни, приведення людини до вищого, природного єдинства, є поєднання законів природи з розумом. Але з яким комічним старанням і трагічним старанням многі сучасні соціалісти підтримують цілість стіни припудрених!

Рука починає щеміти. Я зміню позу, закурюю й думаю далі. Мені приємно, що мозок працює ясно, легко, й немає і сліду вчорашніх тяжких переживань.

Хтось стукає в двері.

— Якове Васильовичу! Прийшла панночка. Просить вас прийняти.

— Ввійди, Миколо! Яка панна?

— Приказали сказати: Ганна Пилипівна. Дуже треба вас бачить.

— Ага, добре! Скажи, зараз! Одягнусь...

З приємністю я відмічаю, що ім'я Шапочки не робить на мене ніякого враження. Тільки через щось у потилиці дужче заболіло. Але це могло бути й від того, що я підвів голову.

Я одягаюсь повільно і стараюсь зрозуміти, через що вона прийшла й за чим? Згадую вчорашні свої міркування в «Шато». Коли вона так цікавилась мною, боронила перед кимсь, коли так гостро осудила мене, значить, я не байдужий їй! Але сьогодні мені вже не досадно, не боляче, й не хочеться перевірити ці міркування всякою ціною, навіть пониженням. Коли б вона вчора прийшла, я, мабуть, наробив би дурниць.

Потилиця болить все дужче. Ноги й руки, як чужі. Голова так горить, що здається, коли б я був у темній хаті, то побачив би в дзеркалі над своєю головою ясне коло, як над головами святих. Але думка, як і перше, чиста, легка, бистра.

Намагаючись не робити різких рухів і несучи голову рівно, я йду в кабінет. Шапочка стоїть біля вікна й дивиться на вулицю. Вона в усьому білому, в капелюсі і з торбинкою. Повільно обертається й, трохи з-під лоба дивлячись, говорить:

— Я прийшла сказати вам, що... щоби ви не брали до серця моєї вчорашньої поведінки...

І чи то з цікавістю, чи з турботою вона приглядається до мене й додає:

— Який ви блідий! Що вам?

— Нічого, Ганно Пилипівно! Прощу сісти!

Я не подаю їй руки й сідаю за стіл, а вона у фотель по другий бік столу, не зводячи з мене очей.

— Ви маєте дуже добре серце, Ганно Пилипівно, але я, запевняю вас, тепер цілком спокійний.

І я холодно, просто дивлюсь на неї. Тепер мені видно, що її скули трохи випнуті, щоки худорляві, губи могли б бути трохи більше свіжими. Вся вона неначе менша тепер, більше звичайна, буденна. Так, очі великі, сірі, але нічого особливого в них немає. На тілі у вирізі грудей — червоненькі цяточки. Вона, видно, трохи спітніла. Це неприємно.

— Мене, власне, послала до вас сестра Маруся, — несподівано й почервонівши говорить вона.

— В таких разі, я беру свої слова про вашу добрість назад і znajdu, що ви дуже слухняні.

— А ви невеликодушні. Коли б мені не було жаль вас, я б не прийшла.

— Я знову мушу змінити думку про вас: ви жалісливі, а крім того й непослідовні.

Шапочка з деяким дивуванням поглядає на мене.

— В чому ж я непослідовна?

— Коли ви маєте мене за мерзотника...

Шапочка з досадою морщить ніс, але я кажу далі:

— ...а мати за такого ви мене повинні, бо це так і є. Жаліти вам мене не варт.

— Значить, ви самі маєте себе за мерзотника?

— За кого я сам себе маю, це інше питання. Але на ваш погляд я безумовний мерзотник.

— Мій погляд якийсь особливий?

— Ні, звичайнісінький, загально прийнятий. Крім того... Дозвольте й мені задати вам декілька питань.

— Прошу!

— Тільки не думайте, що я задаю їх з якогось поганого почуття до вас. Ніяких почувань у мене нема. Я просто хочу показати вам на вашу неконсеквентність. Скажіть, з яких засобів ви живете?

— З власних.

— Ви добули їх працею?

— Ні, вони мені дістались, як спадщина, від батька.

— Батько був дідич?

— Так.

— От бачите!

— Я нічого не бачу. Що ж я повинна бачити?

Потилицю починає крутити біль, схоплюючи, як кліщами, виски. Хочеться лягти й заплющити очі. Я помалу й бай- дуже кажу:

— Коли сам я не заробив, значить, або вкрав, або вишахраїв, або відняв силою закону. Але це все по суті те саме.

— Так, я це знаю. Але я все це верну тому народові, який дав мені.

Я мимоволі усміхаюсь.

— Коли віддасте? Тоді, як зробитеся відомою співачкою? Тоді про народ не думають. Поки ви дійдете до своєї мети, ви розгубите свої добрі наміри. Це в будучині. Я теж, може, в будучині хочу віддати народові всі здобуті не власною працею гроші. Звідки ви це знаєте?

Шапочка помалу червоніє і стає дуже гарною зі своїми стисненими бровами.

— Але ж є якась різниця між чесними й нечесними людьми, — нелогічно перестрибує вона.

— А що таке «чесність», «нечесність»? Плід людської глупоти, лицемірства й поганого соціального ладу, Ганно Пили-

півно. Закони життя — це інша річ... Але, вибачте, я мушу лягти, голова дуже болить.

Я обережно підводжусь і простую до канапи. Шапочка теж устає й навіть, здається, хоче підтримати мене. Коли я лягаю, вона зараз же прощається й іде собі, не хочачи турбувати мене.

Я не стримую її. Мені все одно. Голова палає, її всю лопить біль. Думати важко. Лежу непорушно, горілиць. Думки мляві, втомлені, розрізнені. Все дурниця: і мораль, і кохання, і життя — є тільки один біль. Та ще хіба смерть. Через кілька десятків літ і я, і Шапочка, і мільйони чесних і нечесних, розумних і дурних, рабів і панів, усі будемо лежати в землі й гнити. Чи варто ж ради такої коротенької хвилини хвилюватись, стидатись, виправдуватись? Рятуйся, хто можеш! От єдиний справедливий закон! Навіщо мені якісь Шапочки з їхньою чесністю? Навіщо якісь там гармонії? Бути мерзотником з дужими пазурами теж не кожний зможе. Та й к чорту, і це не важно. Тільки б не було цього болю. Ладен навіть моральним стати, аби спинилась ця мука. Чого ж і моляться Богу і слухаються всяких припудрених?

Біль стає нестерпним. Я посилаю Миколу в аптеку за бромом, мігренином, за всім, що тільки знайдеться. Приймаю дві ложки броду, два порошки фенацетину, й біль потроху стихає. Непомітно я засинаю.

Прокидаюсь... В кімнаті на долівці лежать смуги сонця. Болю немає. Я весь у поту, в тілі приємна слабкість і тепло. Заплющивши очі, я знов лежу й пригадую: та ж у мене була сьогодні Шапочка!

Солодкий холодок проходить по мені. Несподівана ніжність, тепло, припливає до серця, і зразу стає стидно, жаль і боляче. Я хапливо, з страхом пригадую, що виробляв учора в «Шато», що говорив там. Господи, я, здається, плакав перед Кригою! Потім, пригадується мені, я стукав кулаками по столі, шпурляв у когось пляшками; хтось в'язав мені руки й віз додому. Як це погано, паршивенько, шаблонно: коли мужчину образить кохана жінка, він починає пити й виробляти бешкети; коли жінка ображена, вона зараз же спішить зрадити його з іншим мужчиною. А сьогодні, — вона сама прийшла до мене, вона, самолюбива, стидлива, а я читаю їй дурну нотацію й мало не виганяю. І то через те, що трохи голова боліла. А я ж міг скористуватись цим, поговорити з нею більше й інтимніше, ніж звичайно, стати ближче до неї.

Я зітхаю і з досадою кручу головою, як справжній п'яниця. І раптом я чую тихий жіночий голос:

— Може подати чого-небудь, Якове Васильовичу?

Я злякано розплюшую очі і швидко підводжусь. Позаду канапи сидить Шапочка з книжкою на колінах, без капелюха, як у себе дома.

Я похапцем проводжу рукою по голові, розправляю вуса, зім'яту бороду і встаю.

— Ви давно тут? — питаю хрипким голосом.

— Зо дві години.

Вона усміхається несміло, не знаючи, як тримати себе зі мною, як зі здоровим, чи слабим. Я сідаю знову на канапу, кладу голову в руки й сиджу так, зігнувшись. Я ще не зовсім прочуняв і не можу опанувати своїм хвилюванням. Що їй сказати, коли спитає, що зі мною було? П'яний був та й годі. І це вся моя хвороба, ради якої вона вдруге прийшла до мене. Вона, як милосердна сестра, сиділа оттут біля звичайнісінького п'яного, паршивенького чоловічка.

— Знову болить? — тихо чується співчутливий і трохи суворий голос Шапочки.

Я кручу головою й потім випростовуюсь.

— Мені просто стидно. Дуже стидно.

— За віщо? — щиро не розуміє Шапочка.

— За все, Ганно Пилипівно. За многе. Від стиду я навіть не можу почувати, як слід, радості від того, що ви в мене.

Шапочка придивляється до мене й, нарешті говорить:

— Ви якийсь чудний. Тепер знову ніби інший чоловік. Ну, я вже мушу йти додому. На мене чекають і турбуються. Я зранку не була дома. А тепер хутко п'ята.

Я не смію стримувати її, дякую, ніяковію, почувую себе смішним, дурним і несподівано для самого себе випаляю:

— А від справи Кубешки я, між іншим, Ганно Пилипівно, відмовляюсь. Я це рішив і дуже радий, що... що ви мені... загалом... Словом, і за це спасибі вам!

Шапочка з непорозумінням слухає мене, збирає на очі брови й сердито каже:

— Дуже дивно.

Опісля вона йде в передпокій. Там скупчено одягає капелюха, бере торбинку й з усиленою недбалістю кидає:

— Заходьте сьогодні ввечері, як маєте охоту!.. Бувайте!

— Дякую! Неодмінно! Неодмінно!

Потім я довго ходжу по кабінеті.

Через що раптом така постанова що до Кубешки? Але ні невдоволення, ні каяття нема; я почувую навіть чудну сатисфакцію: ніби свідомо, ціною довгих зусиль я розв'язав якесь питання.

Перебиває дзвінок телефону.

— Слухаю!

— Це ви, Якове Васильовичу?

— Я!

— З вами говорить Олександра Михайлівна.

— А-а, добридень, Олександро Михайлівно!

Вона хвильку мовчить, ніби наміряючись сказати щось дуже важне, і нарешті говорить:

— Як ся маєте?

— Та нічого, дякую! А у вас що добренького?

— Доброго мало!

— Як то?.. Невже нічого не вийшло?

— Нічого!

— Та не може ж бути!.. Що ж він каже?

— Та воно, знаєте... Він має рацію: тепер уже не можливо.

Дуже був схвилюваний, прохав вибачення, навіть плакав.

— Але ж яка ганчірка!

Ми мовчимо. В трубці чути дихання Олександри Михайлівни. Вона, певно, хвилюється.

Але мені вже нудно від цієї історії й нема ніякого бажання знову розводити її. Я зробив усе, що міг, хай самі собі дають тепер раду, як знають.

А вона, мабуть, хоче, щоб я знов насів на цього маруду.

— Він казав, що має намір ще раз з вами побалакати.

— Ага! З охотою, з охотою.

Певно він і не думав мати такого наміру, а це їй хочеться, щоб я побалакав.

Знову павза. Дихання чутніше.

— Я теж гадаю, що, коли б ви з ним ще раз поговорили, то він перестав би вагатись. Я не могла, як слід...

— Так-так, я розумію. Розуміється, вам незручно. Так, я з ним неодмінно поговорю!

— Будь паска, Якове Васильовичу! І треба б швидше, поки...

— Так-так, я з ним сьогодні поговорю. Навіть зараз.

— Простіть, Якове Васильовичу, що турбую вас! Але треба вже остаточно в'яснити. Мені це просто потрібно...

— Неодмінно, неодмінно.

— Ви до сьомої дзвонить мені в бібліотеку по № 25—74.

— Добре, запишу... 25—74. Чудесно!

Вона дякує мені і прощається.

Я лаю себе. Ну, що ж я скажу цьому йолопові? І яке мені діло, власне кажучи? Що я, нянька їм, чи що?

— Миколо! Ванну! Швидше!

Вже шоста, — треба поспішати. Я голюсь, беру ванну, думаю про Шапочку, про справу Кубешки, про багато інших речей і зовсім забуваю про Олександру Михайлівну.

Шапочка приймає мене так само, як і перше. Тільки Марія Пилипівна підсуває більше привітно й сердечно фур-делики та рожеве варення.

— От несподіваний гість!

— Ти звідки? Та хоч капелюха скинь, чудна ти жінко!

— Ні-ні, я на десять хвилин, не більше. Не можна. Ху, душно, — бігла я по сходах. Ну, кажи швидше, що ти там нагородив Дмитрові! Це з твого боку негарно. Ти повинен був, принаймні, написати мені, що саме казав йому...

Соня обвіває хусткою розпалене, засмалене лице, цікаво озирає кімнату й часом зиркає на мене своїм іронічно ласкавим поглядом.

Я оповідаю. Мені ніяково й досадно. Соня слухає мене суворо й уважно. Їй лупиться ніс і волосся наче побіліло, вигоріло.

— Так! Добре! Шкода, що не написав! Я мовчала, бо не знала, що саме ти розказав йому. Спочатку він був дуже привітний, задоволений, а потім хотів, щоб я все розказала йому. А я не знала, що саме треба розказати... Багато було з цього приводу... Тепер він фотографує мене, Андрійка й себе. Накладає фотографії одна на одну, щось мудрує, рівняє. Нудьга та й годі! Ну, добре! Треба поспішати. Я з його сестрою приїхала. Саму не хотів пустити, боявся, що бачитимусь з тобою. Всі мої листи він перехоплює. Сестрі, мабуть, наказав не відходити від мене ні на крок. Тепер вона в корсетниці, тут біля твого будинку. А я ніби пішла в магазин. Ну, як живеш? Покоряєш серця, раюєш? Вона з тобою живе?

— Хто?

— Ну, хто? Твоя дама!

Я сміюсь. Соня теж усміхається іронічно й натягнуто.

— Ніякої дами я не маю, Соню.

— Ну, не бреш! І не стидайся! Я не нарушу твого... родинного щастя.

— Та запевняю тебе, нема ніякої дами. Це було просто маленьке непорозуміння, ніби пластир, чи що; хотілось як-небудь одвернути увагу від... вас. Забув давно про це.

— Правда?

— Даю слово! Дмитрові я збрехав, щоби заспокоїти його.

— Ох, треба бігти. А ти немов помолодшав, — несподівано додає вона з милою насмішкою й поривчасто встає, не дивлячись на мене, навіть ніби уникаючи мого погляду.

— Ну, а до нас приходитимеш? — раптом питає вона. — Ми ж, мабуть, знову переїдемо в город.

— Та що ти?... А фізична ж праця?

— А, все це теревені. Яка там праця в біса! Просто від себе втекти хоче. Не життя, а... катування. Не знаю, чим це все скінчиться. Та й біс його бери, все одно! Я одуріла, отупіла, спаскудилась від брехні, вигадок, жалю, злості, стиду. Все одно!

— Розійтись вам треба, Соню.

— Мерсі за пораду! А що я робитиму з двома дітьми? Бо як розійдемося, то через те, що він рішить, що не його діти. А як так, то не буде ж він оддавати мені останнє. Легко казати! Погано все і... смішно! Ну, прощай! Приходитимеш? Не бійся, нічого такого не буде! Навіть треба, щоби ти часом бував. Це його більш заспокоїть. Де тут поблизу фотографічний магазин? Знаю, знаю, тільки що бачила. Ну, прощай! Боюсь, що мене вже шукає мій дозорець. А коли б був написав мені відразу, багато б... Ну, та все одно. А що, граєш, як і перше?

— Так, потрошки.

— Ну!

Соня простягає руку й не то насмішкувато, не то жалібно заглядає мені в лице. Я потискую її руку і другою погладжую її. Соня зненацька рвучким рухом пригортається обличчям до мого плеча і зараз же, відірвавшись, похапцем, не дивлячись на мене, виходить.

Рівне, чудне, дивно-притихле життя! Акуратно два рази на тиждень ходжу до Шапочки. Там до мене звикли, як до якогось далекого родича. Ходжу по всіх кімнатах, сам собі чай наливаю; навіть при мені сваряться.

Вечори довші. Деревя золотяться осіннім листям; шумлять вони попід віконням не м'яко та густо, не по-літньому, а з холодним свистом і шипінням, як померзлі.

В їдальні горить лампа під великим абажуром. Стюпа й Михалко лежать на канапі, високо задравши ноги, й учать «грецький». Марія Пилипівна з метром на шиї, що гадючкою повився довкола її величезного стану, схвильовано та заклопотано ходить довкола столу. Її рот напівроззявлений; вона дихає часто, астматично. На столі розташовано матерію з чудними рогами, з напів округлими вирізами, яких законів я ніяк не збагну. Тут же викройки, тарілочка з шпильками. Долі одною з викройок грається кіт Мурза, улюбленець Шапочки. Сама Шапочка сидить боком, держить у губах шпильку і, похмурившись, уважно стежить за маніпуляціями Марії Пилипівни.

— Якове Васильовичу, як буде по-грецьки аорист од дієслова «передчувати»? — лукаво пускає шпильку Михалко.

Він подібний до батька не тільки своїм горбатим носом та пухкими губами, але й удачею.

— Михасю, не чіпляйся! — неуважно, машинально заважає Марія Пилипівна. Потім вона бере ножиці і з виразом людини, що покінчила з сумнівами, рішуче відрізає... малесенький шматочок матерії.

— Ну, Якове Васильовичу, як буде аорист?

— Не знаю, Михасю!

— А ви що-будь знаєте? — слідкуючи за Марією Пилипівною, кидає Шапочка.

Дійсно, я страшенний неук у всьому. Найелементарніші фізичні явища я не можу пояснити; не пам'ятаю ніяких історичних дат; не знаю на пам'ять майже ні одного вірша; який-небудь біном Ньютона для мене те саме, що для Мурзи рахунки кухарки Мотрі. Коли б мене примусили тримати іспити, я не попав би, мабуть, і в першу класу. Це служить приводом сміху з мене для Стьопи й Михалка. Моє нецтво підіймає їх, вони почувають себе в чомусь дужчими за мене. З Шапочкою вони не можуть цього почувати, бо вона все знає, про що вони не питають її. Хіба що латинської та грецької мови не знає, але тільки через те, що тих мов у них «не проходили».

Я рідко пропускаю свої дні. Коли на другий день маю в суді справу, я беру з собою папери і працюю в кімнаті Шапочки. Часом і вона тут сидить, читаючи зі словарем по-іспанськи. Вона вчить іспанську мову. Навіщо вона їй? Невідомо нікому. Хай би італійська, французька (які вона знає), це зрозуміло, — співачка! А для чого іспанська?

— Треба! — коротко відповідає Шапочка, коли питають її.

Вікна тепер зачинені. В зеленій тіні від абажура енергійно та впевнено дивиться зі стіни Бетховен. На чолі й на скулах Шапочки, як цвіль на стовбурах дерев, зеленкувата тінь. А підборіддя й ніжна заокругленість щоки яскраво освітлені. Губи беззгучно й серйозно ворухаться, вона про себе вимовляє іспанські слова.

Я не можу сказати, щоби ті справи, які я беру з собою в кімнату Шапочки, найкраще я провів. Занадто мені тут спокійно, занадто тепло та затишно, часто я дивлюсь на миле, прекрасне обличчя.

Іноді Шапочка повернеться до мене нагло і з суворим дивуванням питає:

— Слухайте! А вас тут уже, здається, трохи не в женихи наставили. Та ви й самі, мабуть, не від того. Хутко ви зовсім сюди переберетесь. Виступців чому не принесете? А халат маєте?

Так, вона моя наречена, але наречена, яка сидить у тюрмі, в маленькій, біленькій, одиночній камері. Я не можу ні доторкнутись до неї, ні поговорити, як слід.

Але я спокійний: вона має довкола себе стіни й ніхто не може її відняти у мене. Коли саме вона вийде на волю, я того не знаю, але я певний, що колись вийде й прийде до мене, стидлива, мило-сердита, стримано-ясна від любові та радості.

Семен Семенович рідко буває дома. Він на вечірніх заняттях, то в клубі, то грає в карти у приятелів. Коли ж дома, то багато й гарно він співає у вітальні, сам собі акомпануючи, або читає для чогось каталоги сільськогосподарських приладдів з малюнками віялок, сіялок, плугів і т. п. Зі мною він поводить зовсім, як із женихом, і часто перехоплює до «двадцятого» більш-менш поважні суми. При цьому він підморгує в бік тієї кімнати, де в той час Марія Пилипівна, і перебільшено чемно потискує руку, далеко одтопирчуючи зад. А цапине, похитливе його обличчя хитро й задоволено усміхається.

Буває й так, що, коли я приходжу, мене зустрічають неухважно, похмуро. Діти у себе в кімнаті, «зубрять». У Стьопа очі заплакані. Голова Марії Пилипівни зав'язана мокрою хустинкою; вона без перестанку нюхає щось з пляшечки зі скляною затичкою; очі в неї червоні.

Тоді Шапочка веде мене до себе, тикає в руку яку-небудь книжку, а сама береться за іспанщину або анатомію. (Вона студіює також анатомію й теж невідомо навіщо. В неї атласи, мапи й підручники по анатомії, як у студентів-медиків.)

Я вже знаю: була сварка в Марії Пилипівни з Семеном Семеновичем. І мені раз у раз пригадуються слова Шапочки про «ухажорів», що намотують косу на руку й б'ють передками чобіт у живіт.

Я користуюсь такими випадками й обережно веду свою лінію.

Але раз стається така розмова:

— Як чудно! — кажу я таким тоном, ніби щойно багато міркував про те, що наміряюся сказати. — От розумні, інтелігентні люди свідомо ставляться до всього у житті. Але невже ні інтелігентність, ні свідомість нічого не варті?

Шапочка, чекаючи, коситься у мій бік. Між іншим, вона дуже скупа на слова й завжди вимагає від мене, щоб я говорив коротше, не по-адвокатськи, а просто по-людськи. Я закурюю й кажу далі:

— Через що інтелігентні люди не вживають розуму на що-небудь інше, як принципіальні суперечки та голі теорії?

Наприклад, така річ, як шлюб. Як шаблонно, без розуму і, по суті, жажливо складають інтелігенти своє родинне життя! Ну, хай селяни, робітники, купці або наші прадіди так склали — це зрозуміло! Страх перед традицією, відсутність критики, аналізу, інші завдання шлюбу!

— Ближче, ближче до справи! — хмуриться Шапочка.

— Я кажу, Ганно Пилипівно, про те, що ми, інтелігенти, вміємо тільки теоретизувати, а проводити в життя, в діло наших теорій ми не любимо й не можемо. Ми знаємо й бачимо, що дідівський спосіб утворення шлюбу постарівся, що ми переросли його, що він шкідливий для нас, що він нас тисне й калічить, як пляшка, в якій хто-небудь захотів би викохати диню...

— Ніхто в пляшках динь не викохує. Приклад невдалий!

— Згоджуюсь! Отже, знаємо ми це, маємо навіть теорії, як поліпшити; а як прийде до діла, ми звертаємось до старого, до шаблону, до бабки та дідуна. Закохуємось, вінчаємось, себто обплутуємо себе законами, далі родимо дітей і ними премічно приковуємо себе одне до одного. І тільки згодом ми починаємо приглядатись з ким це звела нас доля. І, розуміється, в більшості випадків знайомство виходить не з приємних. Часом випаде щаслива комбінація, але переважно подружжя — каторжники, прикуті до тачки. От, навмисне переберіть у пам'яті всіх ваших знайомих, чи в багатьох родинах є щастя?

Шапочка не перебирає, але зате чудно-пильно зупиняється на мені поглядом.

— У чому ж причина на вашу думку? — неуважно, хмуро кидає вона.

Мене трохи ніяковить її чудний погляд. Він не відповідає образіві, який малювався в казці. Вона не так повинна б слухати мене.

— Треба творити шлюб, Ганно Пилипівно. От у чім вся причина. Творити свою любов. Закоханість не є любов. Любиш те, що знаєш, чого прагнеш, про що мрієш. А любов приходить тоді, як одходить закоханість. І приходить не сама, а з нами, з нашим хотінням, волею, упертістю, гордістю. От ви закохані в кого-небудь. Вас тягне до тієї людини, ваше тіло співзвучне з нею. Хіба це є підстава для шлюбу, для народження нових людей? Ні, ви пізнайте людину в цім тілі, полюбіть її! Пізнайте в дрібничках, в звичках, в найменших і найбільших проявах її, сплетіть себе з нею неподільно. І тільки тоді, як це буде, ви матимете маленьке право сказати, що ви дещо зробили для утворення шлюбу справжнього, гідного теперішньої людини.

— А ви вже робили такі... експерименти? — чудно питає Шапочка, дивлячись на мене з-під лоба, притулившись спиною до ширми й заклавши руки за спину.

— Та-ак!.. Власне, так! Як треба, — ні! Бувала закоханість, близькість, але жити разом, пізнавати в житті, творити це життя ще не довелось.

— Розуміється! А теорію маєте? Чого ж ви не проводили її в житті?

— Не завжди це можна. І не зо всіма.

— Ага, не зо всіма! З деякими можна інакше... Можна, наприклад, звести з розуму, погратися й покинути. Так?

Її очі дивно блищать і, як мені здається, косять; усмішка поламана, тонка, негарна. Тут щось непевне. Не так, не так я говорю, не так вона приймає мої слова. Мені вже неприємно, що я зачепив цю тему. Неприємно образливо, жаль чогось хорошого, чистого.

— Через що ж ви з такою ворожістю приймаєте мої слова, Ганно Пилипівно? Що в них злого?

— Через що? Добре! Я дала собі слово не втручатись у ваше життя. Ходите до нас, ну й ходіть собі, мені це байдуже! Але я не хочу, щоби мені говорили хороші слова в той час, як... Скажіть, ви на весні цього року були в Криму?

«Клавдія Петрівна!»

— Так, був!..

— Ви почервоніли. Це добре! Ну, словом, я сама вам розкажу. Ви були там з одною... жінкою якогось архітекта. Ви її звели з розуму, викрали з дитиною від чоловіка, завезли, а коли вона надокучила вам, ви покинули її саму там, без усяких засобів, хвору, з дитиною від вас. Вона хотіла стратити собі життя, але ви не зволили навіть відповісти на телеграми, які посилала вам її сестра. Так?

Мабуть, мені на лиці занадто широко виявляється здивовання, бо Шапочка зупиняється і трохи іншим тоном додає:

— Скажете, це неправда?

Я кудовчу від радості волосся, мну руками лице і, нарешті, голосно, з полегшенням сміюсь.

— Ні, ця народна творчість мені рішуче подобається. Так от у чім штука! Ну добре! Дозвольте ж мені розказати, як воно було в прозаїчній дійсності. Я не кажу, що я зробив, добре, але... Ну, та судіть самі!

Шапочка слухає моє оповідання суворо, не перебиваючи, але, видно, даючи віру всьому, що я кажу.

Коли я кінчаю, вона довго, задумливо мовчить.

— Так, це трохи інакше! Але все одно погано. Ну, годі про це! Колись іншим разом.

Потім ми довго й мирно балакаємо про інше. Шапочка не сердиться, не дратується; в її голосі чути втому й сум.

— Мені хочеться співати... — каже вона й іде у вітальню.

І цього вечора вона співає з репертуару Семена Семеновича старі народні українські пісні, подібні до серенад. Я заражаюсь сумом її голосу й гарною, лагідною тугою простих, як інстинкт, мелодій. За вікном з шипучим шелестом хитаються вершечки дерев; порипує педаль під ногою Шапочки; долі на килимі перекидається кіт Мурза, лапками дряпаючи його китиці. Шапочка дивиться вгору, ніби молиться, розтуливши злегка вуста й випнувши наперед нижню щелепу. Її голос мені видається сьогодні м'ягшим, матовим; перше згук був, як згук від удару ножем по металу, тепер ніж чимсь обмотано.

Раптом кіт Мурза вигинає спину, задирає хвостика, вигнувши його крючком, і чудними бічними вистрибами біжить до Шапочки. Скочивши їй на коліна, він прудко дряпається на плече й уможується там. Шапочка кінчає фразу, бурно хапає kota Мурзу і з такою жадністю й жагою цілує його, що бідна мала істотка починає жалібно м'явчати.

Цього вечора я вертаюсь додому в невиразному стані туги та радості.

— Панночка прохають вас вибачити їм; вони сьогодні трохи хворі.

Я деякий час мовчу, потім кажу:

— Панночка серйозно хвора?

— Ні, так!.. Голова, здається, болить.

Після того я довго блукаю по вулицях. Справді нездужує чи просто не хотіла прийняти?

Сухе листя на тротуарах приємно хрущить під ногами, я стараюсь наступати на нього. Вечір свіжий, чистий, в повітрі легка осіння прозорість. Зорі буйні, променясті. Фасади будинків полисіли, і крізь поріділе листя, що літом щільно закривало їх, видно по-осінньому освітлені вікна. Нема таємних перешіптувань і тихих викриків у палісадниках — балалайки й мандоліни замовкли.

Поперед мене йде парочка: пані в осіннім пальті та великім, моднім капелюсі і панок у шинелі. З приємних і чемних рухів панка, що ступає якимось боком і пошаркує ніжкою, я виводжу, що це не чоловік і жінка. Пані часом сміється грудним, стриманим сміхом, і щоразу мені вчувається в ньому щось знайоме. Я наганяю їх і, йдучи позаду, намагаюсь зазирнути пані в лице. Аж ось вона повертається до мене в профіль. Господи! Та це ж Олександра Михайлівна!

Це мене до того вражає, що я зупиняюсь злякано й потім помалу оддалік іду за ними. І тільки тепер, як слід, пригадую собі, що я не балакав з Панасом Павловичем і не подзвонив їй тоді, як вона прохала мене. Згадав другого дня в суді, знов забув, а коли наткнувся якось іще раз на це, вилаявся й махнув рукою, — хай самі собі дають раду.

І от вона, очевидячки, дала собі раду. Модний капелюх, незвичайний сміх, нова походка, черевики на високих підборах. Мені дуже хочеться підійти ближче й послухати їхню розмову, але боюсь, що вона озирнеться й пізнає мене.

Замість того я силкуюсь з їхніх рухів і згуків голосів вгадати їхні відносини і степень близькості.

Панок тримається дуже напружено, нервово й надзвичайно ввічливо. Значить, ще тільки робить перші зусилля. Йдуть помалу, — знак, що його зусилля дамі не неприємні. Часом вона сміється — їй не нудно. Між їхніми ліктями весь час є деякий відступ, — він ще не відважується навіть випадково торкатись до неї. Вона в корсеті, спина не сутулиться, як перше, й на бедрах почувається зтягнутість і твердість.

Я чую, як у мені ворухиться щось, ніби задріть до цього панка. І невтримно мені хочеться подивитись на Олександр Михайлівну й послухати її.

Але ж як швидко й уміло послухалась моєї ради! Який вигляд, які манери; яка грація, певність гарно одягненої жінки! От тобі й чеснота!

Вона щось упускає. Добродій, як опечений, трохи не підстрибує; потім кидається підіймати... А вона важно, царственно стоїть і милостиво приймає подану річ.

«А потім намотає на руку косу й гатить передками чобіт у живіт», — згадуються мені слова Шапочки. Шапочка має, мабуть, рацію: оттакі саме, що кидаються униз головою, і здатні на це.

Коли ми підходимо до її дому, я зупиняюсь кроків за десять від ганку, біля якого вони стоять, і пильно стежу за кожним їхнім рухом. Мене їм не видко: я стою в тіні дерев, спершись на паркан палісадника. Але я бачу їх до пояса, а надто її, освітлену ліхтарем.

Стоять досить довго. Голоси чуються погано. Обличчя Олександри Михайлівни блідою плямою рухається під капелюхом.

Тут я помічаю в палісаднику темну постать, що прокрадається попід стіною. Кущі та стовбури дерев заважають мені роздивитись її, але я добре бачу, що постать старається підійти до парочки непомітно. Це мужчина в пальті і в м'якім капелюсі. Невже ще один претендент, що ревнує й піджидає

її тут? Ще чого доброго доведеться бути свідком «потрясаючої драми».

Таємничий невідомий зникає за кущами. Парочка, ні про що не підозріваючи, стоїть собі далі, не швидко, мабуть, маючи розстатись. Мені добре відомі ці прощальні стояння, які часом тягнуться до світання. Невже й я стоятиму отут до ранку? Дякую красно! А втім, вони ще не в такій стадії, та й невідомий, що підкрадається, стане мені в пригоді, — йому в кожному разі не вистачить терпіння стояти там за кущами до ранку.

Я закурюю й умошуюсь зручніше, як глядач у театрі на стоячих місцях. Але саме в цей момент парочка починає прощатись... Олександра Михайлівна декілька разів хитає головою й іде в дім, ще раз озирнувшись на ганку. Панок з непокритою головою все вклоняється, потім одягає свого кашкета, обома руками поправляє його на голові й веселим бадьорим кроком іде назад. В палісаднику тихо. Заснув він там, чи якогось біса, цей лютий Отелло? Чи це просто злодюжка собі?

Я помалу йду назустріч франтові. Обличчя досить нахабне, з еспаньолкою й чорними вусиками. Вираз лица такий самозадоволений і певний себе, що хочеться скинути його з тротуару. Насвистуючи й не помічаючи мене, він проходить повз мене. А я простую далі, до парадного, — мені все ж таки цікаво, що то за фігура затаїлась там у палісаднику і чи має вона якесь відношення до парочки?

Коли я підходжу до проходу між парканами, що веде до будинку, в хвіртці з'являється таємна постать і обережно йде до парадного. Знову несподіванка: це Панас Павлович!

Я швидко відходжу на кілька кроків назад. Він здійсмає капелюха й рукавом чистить його; мабуть, у павутиння вбрался. Він робить це помалу, мляво. Потім він довго стоїть біля ганку в задумі. От виходить по східцях, немов наміряючись увійти в дім. Але зупиняється, деякий час стоїть журно й повільно сходить униз, простуючи до тротуару. В його руці замість револьвера чи кінжала — парасоль. Бідний Отелло!

Я переходжу на другий бік вулиці. Іноді він стає, постукує кінчиком парасоля по паркані і про щось довго думає. Скла пенсне поблискують проти світла ліхтарів, до плеча щось прилипло, мабуть сухий лист.

Нарешті, на розі він бере візника і йде собі.

Хлопчата більш за все люблять той час, коли тата нема дома. Тоді вони всадовлюють мене на канапу, самі вмошуються по обидва боки й витягують з мене різні тюремні історії. Мама вони не бояться, хоча вона завжди не похваляє таких бесід.

— Ай, мамуню, не приставляйся, ти сама підеш на барикади. Знаємо тебе.

Марія Пилипівна з жахом сплескує коротенькими руками й наказує «зараз же сідати за лекції». Але до неї підбігає її мазунчик — Стьопа і вживає свого звичайного засобу: треться своєю щогою об її щоку й це моментально заспокоює її.

— Недобре казати дітям про такі речі, — м'яко пояснює вона мені.

А Шапочка гріється з Мурзою й ніби нічого не чує.

Я оповідаю про арешти, як уночі, десь у темряві, оточують дім темні постаті, що балакають пошепки: на сходах брязкотять шпори, такі зловісні, такі голосні серед глибокої тиші. Ось дзвінок спочатку обережний, хитрий, наївний такий. Як мертво-тихо тоді у помешканні, як широко дивляться очі зблідлих облич.

Хлопці, затаївши дух, дивляться мені в рот поширеними очима. Шапочка тихенько одним пальцем лоскоче Мурзу за вухом, щоб лежав непорушно й не перешкоджав слухати. Марія Пилипівна, напнувши на якусь округлу штуку, подібну до сита, сіру матерію, вишиває великою голкою подушку на канапу. Я потрохи сам захоплююсь і оповідаю вже без припрохувань.

Стьопа слухає з палаючими щоками й машинально шепоче: «Ой, прокляті!» Або схоплюється і, ставши в войовничу позу, грозиться комусь кулаком. Товстенський, з повними, як у дівчини, грудьми й жіночим станом, він трохи смішний. Михалко прискає від сміху, дивлячись на нього. Михалко ставиться інакше: насамперед, він думає, чи не можна б утекти, обдурить, підвезти «їм» москаля. І тільки, як нічого вдіяти не можна, прижмується, замовкає і щось про себе думає.

— Якове Васильовичу! А ви й тепер займаєтесь революцією? — питається Стьопа й ніяковіє.

Михалко поважно й непохваляюче зупиняє його:

— Дурне й неконспіративне питання, Стьопо!

Але я бачу, що Шапочка чекає на мою відповідь, і кажу:

— Ні, Стьопо, я стомився бути нічним метеликом.

— Через що «метеликом»?

— Через те, Степанчику, що революціонери подібні до нічних метеликів. Бачили ви, як часом улітку ввечері уперто лізе до світла лампи який-небудь метелик? Його піймають і кинуть у темноту. Трішки згодом він знову летить. Знову піймають і ще далі шпурнуть. Він спочине, збере останні сили і, хоч дуже таки пом'ятій бруталною рукою, знову летить. Бува, що його, нарешті, просто пристукнуть держальцем ножа або схоплять, зломлять крильця і так шпурнуть у темряву, що він уже не може прилетіти. Оттак, Степанець, і революціоне-

ри. Багато їх з пом'ятими, поломаними крильцями лежить десь у темноті й безсило прагне до світла.

Я усміхаюсь, а Стьопа серйозно дивиться на мої плечі, ніби сподіваючись побачити мої поламані крила.

— А вас багато раз... шпурляли? — питає Михалко.

— Та в кожному разі буде з мене.

— А ви тікали коли-небудь?

— Ой, розкажіть, як ви тікали! — хапає мене за руку Стьопа.

Я розказую про втікання, потім про темні карцери, про голодовки, нарешті — про «веселого дядю Матвія». Про дядю Матвія всі люблять слухати, навіть Марія Пилипівна. Я теж люблю згадувати цю опецькувату постать з великою, лисою, розумною головою і веселими оченятами, які навіть в участках, серед пацюків, поліцаїв, параш і тому подібного, уміли так мило сміятись.

— А я б таки летів, до світла! — несподівано заявляє Стьопа. — Хай стукають держальцем ножа!

— Я тебе полечу! — каже Марія Пилипівна. — Ти таки цим і кінчиш! Шкідливо розказувати дітям такі історії! Марш спати!

— Ну от ще, спати! Якове Васильовичу! А хіба тепер уже нема революціонерів?

Шапочка з-під лоба зиркає на мене й нахилиється до Мурзи. І я їй відповідаю:

— Ні, Степанчику, є й тепер. Революціонери завжди були, є й будуть. Кожна молода, здорова, жива людина є революціонер. От ви підроснете й займете наше місце. Вам помнуть крила, ви ослабнете, й ваше місце займуть молодші та дужчі за вас.

— Ну, діти, годі! Час спати. Спати, спати!

— Ай, мамо, почекай ти зі своїм сном!

— Якове Васильовичу, годі! Рано ще їм це знати. Хай молоко на губах обсохне!

— Давно вже обсохло, не турбуйся, будь ласка! У мене вже вуса ростуть.

Шапочка сміється, підбігає з Мурзою на руках до Стьопи й обнімає його одною рукою.

— Ану бо покажи!

Стьопа надуває щоки й щипає себе за верхню губу.

— Мамо, він карасином маже під носом, щоб швидше росло! — оповіщає Михалко.

— Краще б витирав там хусткою гарненько, — усміхається Марія Пилипівна.

Ми сміємось, а Стьопа, червоний і засоромлений, лягає на канапу лицем униз. Шапочка раптом верещить і високо

догори здіймає враженого Мурзу. Потім вона цілує його й хижо кусає за шию. Хлопці регочуть і теж верещать.

— Сказались! — сміється Марія Пилипівна. — Ти, стара дівко, не бери в рот оту погань! Зовсім постародівилась, завела кошенят, цуценят, поросят!

— Неправда, поросят нема! — витягає до неї губи Шапочка й біжить з Мурзою у кухню за цуценям Байдою.

Байда — круглолове, товстопале, з вилискуватою шкурою й сонно-добрими очима створіннячко. У нього «оксамитні», як каже Стьопа, вуха, біла зірочка на пукатім лобі й вираз поважності та лагідності в славній мордочці. Мурза приятелює з ним, але через те, що Байда раз у раз спить і не вміє чемно поводитись у покоях, то вони бачаться тільки на кухні за їжею.

— Подивіться, який чудесний! — підносить мені Шапочка під самий ніс Байду. — Страшенно хочеться кусати його. Він такий м'який, теплий. Ух, ти, ти!

Байда, коли його кусають, цілують і щипають, він тільки заплющує очі з філософічно-добрим виглядом. А коли пускають його додолу, він сідає на задні лапи й по черзі дивиться на всіх.

— Заміж тобі треба, от що! — несподівано каже Марія Пилипівна. — Стьопо, віднеси Байду в кухню, він знову поліз під канапу!

Шапочка від поради сестри червоніє якось по-дитячому з досадою, морщить ніс і йде у вітальню. А Марія Пилипівна усміхається добродушно й зиркає на мене.

«Дорогий Якове! Пишу тобі через те, що по телефону балакать не зручно. Ми живемо в місті вже другий місяць. Не дивуйся: Дмитро взяв з мене слово, що я про себе не дам тобі звістки ані згуком. Тепер порушую своє слово тому, що мій терпець уривається.

Дмитро, з усіх ознак, хоче зустрітись з тобою і, загалом, дати тобі про себе знати. Навіщо йому це, — я не розумію. Але тебе не можна тепер ніде побачить. Кажуть, що ти тепер абсолютно ніде не буваєш, навіть у своєму милому клубі, став таким добродушним, що над головою часом сяйво видно, і весь час сидиш у своїй дами. Це дуже зворушливо, але чи не міг би ти один вечір одірватись од неї й прийти до нас. (Ми мешкаємо на тій самій квартирі.)

Як прийдеш, — удай, що ти випадково від кого-небудь довідався, що ми в городі, й поспішив завітати. Я гадаю, що твоя візита трохи розпорозить нашу густу атмосферу.

Він, здається, підозріває, що ми з тобою потай бачимось. Правда, мені нічого не каже, але я знаю кожну його думку.

Тепер він вдарився в кооперацію. Коли буде налізати на суперечки з тобою, то не смійся з нього і з кооперації і пам'ятай, що вона для нього (та й для мене) є одпочинок.

У нас часто буває Нечипоренко. Ти, здається, знаєш його. Я йому вдячна за кооперацію й за те, що Дмитро, принаймі тепер, не п'є й не грає.

Приходь до нас у той же день, як одержиш цього листа! А в дами своєї попрохай за мене вибачення і скажи, що для неї ніякої небезпеки немає! А проте, ти й сам постарайся заспокоїти її.

Андрійко дуже скучив за тобою й навіть ображений на «дядю Яшу» за те, що той досі не приходить. Дивно, як він з кожним днем стає подібним до Дмитра.

Прийдеш? Дуже т р е б а, аби ти часом бував у нас, хоч це тобі й нудно буде, я знаю. Ну, чекаю. Соня».

Після цього листа я іноді заходжу до Сосницьких. У них ще й досі засмалені обличчя і через те вони роблять вражіння провінціалів.

Андрійко у перший же вечір прощає мені й довго сидить у мене на колінах. Справді, він надзвичайно стає подібним до Дмитра. Симпатичний, недурний хлопчина. Він виріс за це літо, набрався сил і сільських привичок та слів. Тепер він «перший силач у класі» і стоїть на чолі «шайки краснокожих індіців». На цей випадок у нього є вироблена своя власна мова, на якій зносяться він і його прибічники. На великому аркуші паперу міститься значна частина його словника. Андрійко показує його мені. Дуже чепурно, ретельно та з параграфами, переписаний на пишучій машинці батька, складений цей словник; у його заголовку поставлено: «Мова Андрія Сосницького і його солдатів». А потім за цим на двох довгих стовпцях сама мова. Слова дуже короткі, стислі, в двох-трьох згуках висловлюють найскладніші вчинки. Наприклад: «Ле-про!» Це значить: «А чи хочеш дістати по пиці?» «Сі рам-па» є: «Рад старатися, ваше високоблагородіє!» Коли треба сказати: «Лізь у печеру або в фортецю», то Андрій Сосницький і його солдати вимовляють тільки «Ар-ша!» і цього досить з них.

Милий хлопчина! Але як сміється він подібно до Дмитра!

Уперше бачу, як п а л а ю т ь щоки у Шапочки! І мені чи то сумно, чи то боляче від того.

Вона нишпорить по хаті, щось хапливо шукає, шарудить чорною, шовковою сукнею, яка робить її по-новому, по-чужому гарною, і майже не помічає мене. Шапочка їде на концерт, уряджений кооперативним товариством. Їде не як слухачка, а як співачка. Я сам подбав про цей її перший виступ.

Сам познайомив її з Нечипоренком, Сосницьким, сам разом з ними умовляв її виступити, висував всякі докази аж до «громадської народної користі», — а тепер мені сумно.

Тут же сидить Нечипоренко в незграбному піджачку і, підбгавши ноги під стілець, читає якусь книжку. Він має одвезти Шапочку на концерт. Я відмовився від цієї честі. Я не ревную до Нечипоренка, — це було б таки досить смішно, — але, коли Шапочка почуває себе з ним і з Сосницьким легше, ближче, то хай вони провожають її, їй буде з ними зручніше.

Нечипоренко через щось пересердився і ставиться тепер до мене уважно, приязно, аж смішно; навіть, часом, по старій звичці, «товаришем Антоном» називає. Я не думаю, щоб це було через те, що я за мізерний гонорар згодився вести справи їхнього товариства. І через щось страшенно розхвалює мене перед Шапочкою... А Шапочка дивується з такого розхвалювання й, оповідаючи мені, питає, що це значить. А звідки ж мені те знати?

Коли ми виходимо, нарешті, на вулицю, Шапочка й Нечипоренко сідають на візника, а я пішки йду в другий бік.

— Та невже ж ви не будете на концерті?! — трохи не в десяте дивується Нечипоренко. — І Ганну Пилипівну не почуєте?

— На превеликий мій жаль — не можу: маю дуже важну справу.

Шапочка мовчить, вона не йме віри моїй важній справі. Та мені й не треба, щоб вірила.

Вони їдуть угору, а я помалу сходжу вниз до трамваю, щучись від морозу. Тихо-тихо на вулицях. Гольчасто блискають купи снігу по обидва боки тротуарів. Вчора нападав великий сніг, і дерева густо обліплені ним. Здається, їх умочили в сметану й поставили сушитись. Візників не чути, тільки побрязкують десь у темі їхні брязкітки. Проходжі рухаються безшумно, як злодії. Зірок не видно, вгорі важка, ледве освітлена сьайвом міста, темрява. Часом падають запізнілі сніжинки й лоскочуть ніс. На будинках білі, насунені на чоло, шапки, на стовпах також чепурні шапочки, дріт замотано у вату.

Я не знаю, куди мені йти: додому чи до Соні. Мені хочеться до Соні: тоді Шапочка напевне знатиме, що ніякої справи в мене цього вечора не було. Але Соня буде знов грубувати, невдало підсміюватись, натякати на Шапочку, або розказувати про те, що Дмитро знову щось вигадав.

А чи не зайти до Олександри Михайлівни?

Там я застану Панаса Павловича, інженера Кучеренка і Трубачевського. Панас Павлович весь вечір гратиме з Трубачевським у шахмати, а Кучеренко стримано, з ввічливою усмі-

шечкою, розмовлятиме з Олександрою Михайлівною. Вони всі троє бувають у неї майже щовечора і здаються сердечними приятелями, бо не можна побачити Олександрю Михайлівну з одним із них, щоб там не було й останніх.

Але мене дратує вже сама думка про Панаса Павловича і я рішаю йти додому. Роблю над собою зусилля, уявляю собі свій кабінет, темну стелю і ясно освітлений стіл, тишу, нову почату книжку і мені стає затишно, тепло й хочеться швидше бути дома.

Беру візника, загортаюсь щільніше в кожух й уможуюсь у маленьких санчатах. Згадується, як позавчора ми їздили з Шапочкою на рисаку кататись за місто, який був у неї чудно-серйозний вираз лица весь час, яка мовчазна була вона і як відразу оживилась, розцвіла, коли ми приїхали додому й застали у вітальні Сосницького та Нечипоренка. Сосницький на диво був мило-веселий, дотепно жартував і все хляпав мене рукою по плечі. Вони балакали про кооперацію, марксизм, літературу; очі Шапочки блищали, й вона майже ні разу ні з чим не звернулася до мене.

Санки на заворотах м'яко забігають і стукаються об тумби. Я щільніше загортаюсь у кожух, поправляю шапку і знову думаю під тупання конячинки. І що більше думаю, то виразніше бачу, що я не здолав і не здолаю розбудити в Шапочці інтересу до себе, того інтересу, від якого, — от як сьогодні, — блищать очі й палає лице. Їй часом, мабуть, нудно зі мною. Та й справді, я просто нудний став. Не що давно Шапочка із захованим непорозумінням, несподівано (як це тільки вона вміє робити) спитала:

— Слухайте, а чого вас називають Мефістофелем?

Їй це незрозуміло. А чи сказали їй, що я — Кирпатий Мефістофель? Розуміється, Сосницький сказав їй це, з насолодою, з мстивою зловтіхою сказав. Ще б пак! І їй, очевидно, хотілось спитати, через що мене називають Кирпатим Мефістофелем. А це зовсім інше питання!

Я прислухаюсь до себе й з усміхом ловлю ниюче каяття й досаду: навіщо я звів її з ними? Нащо було це робити? В теорії, як і в багатьох теоріях, думка була правильна: треба дати місце всяким впливам і у вільній боротьбі з ними завоювати Шапочку.

Але на ділі...

Хм! А що ж на ділі? Що? Чорт його бери! Я уступлю кому-будь Шапочку, мою Шапочку, мою казку, моє нове життя?! Хотів би я подивитись на того, хто примусив би мене це зробити! Ану!

— Візник, ворушись там, чорт забирай! Не молоко везеш!

Ми ще поборемось, Шапочко, і з Сосницькими, і з тобою, і з собою, і з ким хоч!

Знову санки забігають, я хапаюсь за їх боки й перехилиюсь у другий бік. Ми вже недалеко від мого дому. Я з приємністю дивлюсь на сніг, що блискотить фіолетовими від електрики іскрами; на санки, що летять мені на зустріч і обгоняють; на повільний потік людей на тротуарі.

Платячи візникові, я помічаю біля свого ганку панну в чорній шубці й маленькій шапочці. Мені чомусь хочеться ближче подивитись на неї. Вона помалу, перерізуючи лаву прохожих, наближається до мене. І раптом я бачу, що це Клавдія Петрівна! Під густим вуалем — пенсне; шапочка робить її вищою, стрункішою. Вона дивиться на мене й розгублено, схвильовано усміхається. Хтось штовхає її, вона того не помічає й виходить на брук, до коня мого візника.

— Клавдіє Петрівно! Звідки? Яким способом?

Від хвилювання вона говорить так тихо, що я не чую нічого. І лице через вуаль не добре бачу, тільки знайомий нахил голови та блиск скла пенсне.

Нарешті, я довідаюсь, що вона приїхала до Києва вже з місяць і що зовсім-зовсім випадково зустріла мене тепер. Бідна, вона боїться, щоб я не подумав, що вона переслідує мене.

— Та що ж ми стоїмо тут на вулиці? Заходьте до мене! Чайку вип'ємо, побалакаємо...

Клавдія Петрівна чогось лякається.

— Ні-ні, я не можу! Мені треба йти і, загалом, не подумайте, ради бога!..

— А, Клавдіє Петрівно! Та я не думаю нічого, бійтеся бога! Просто радий, що бачу вас. І що... простили мені. Адже простили? Га?

Клавдія Петрівна не дивиться мені в очі й похапцем прощається.

— Мені дуже треба. На мене чекають, Прощайте!

— А-а, чекають... Ну, це інша річ. Та хіба «він» такий уже ревнивий? Га?

Вона зиркає на мене й, потупившись, іде на тротуар. Там, озирнувшись, вона хитає мені головою й пірнає в юрбу, часом виринаючи з неї шапочкою серед голів.

Чудно! Признаюсь, мені промиготіла було думка, що Клавдія Петрівна таки не випадково зустрілась мені тут, але тепер я бачу, що помилився, — їй навіть ця зустріч була неприємна.

А цікаво було б все ж таки довідатись, що вона тепер і як. Може, мені слід було б тепліше привітатись з нею? Сердечніше запросити зайти?

І весь вечір нема-нема — та й випірне неприємна думка про якусь вину перед нею; чи стару, чи нову, стараюсь уже не досліджувати, — все одно зустрічатись не доведеться.

По обіді я запалюю лампу й сідаю до роботи. Переглядаючи пошту, я знаходжу серед купи кореспонденції сіреньку коверту зі знайомим почерком, — од Клавдії Петрівни. Вчорашнє (і забуте вже сьогоднішнє) почування ніяковости перед нею знову тяжко ворухиться у мені. Швидше розриваю конверт й читаю:

«Не знаю, як писати «ви» чи «ти». Думаю, що все ж таки краще «ти». Це ширіше. Мабуть, сама доля хоче, щоб наші відносини не переривались. Я хвилююсь і писатиму плутано. Я знаю, що цей лист буде для тебе страшним ударом. Коли я вчора зустріла тебе, трохи не впала від схвильовання. Але все одно, я мушу писати до тебе»...

Слова «буде страшним ударом» дивують мене й лякають, хоча я не уявляю собі, що такого страшного вона може сказати мені.

«...Може, й не написала б до тебе ніколи, коли б не зустріла тебе вчора й коли б ти не був зі мною такий приятний та привітний, як тільки в деякі хвилини нашого короткого життя. Це мене примушує писати. Я почуваю, що не маю права довше мовчати. Хай ти відвернешся від мене, проклянеш, хай обіллеш справедливим гнівом і обуренням...»

А, чорт, як вона довго розводиться!

«...але я вважаю за обов'язок сказати тобі все. Слухай: я обдурила тебе, я не зробила аборту і вродила дитину...»

— Що-о?! — вголос скрикую я. Хвилинку я сиджу задубіло, потім хочу схопитись, але почуваю, що ноги в мене страшенно важкі й по них помалу-помалу, як болото в трубах, униз сунеться щось густе, в'язке.

«...я не зробила аборту й родила дитину. Я не могла зробити інакше, бо це погрожувало мені смертю. І не могла тобі написати, знаючи, як ти поставишся до цього. Я рішила сховатися від тебе, назавсідги виїхати куди-небудь далеко й ніколи не зустрічатись з тобою. Присягаюсь тобі життям нашого сина...»

«Нашого сина!» О, господи! Нашого сина!..

Я схоплююсь, хочу кудись бігти, щось рятувати, гвалтувати. І знову кидаюсь до листа: може, це неправда, може, потім що-небудь змінилось і все лишилось так, як і перше.

«...присягаюсь тобі життям нашого сина, я хотіла зробити все, що було в моїй силі. Але ми пропустили термін, і потім було вже пізно. Ради бога, ради нашого сина, прости мені. Я нічого від тебе не вимагаю, ніяких прав не заявляю, нічого

не хочу від тебе, живи так, як ти жив досі, й коли хочеш, то забудь про нас! Коли ж захочеш коли-небудь побачити свого сина, то завжди можеш це зробити.

Я перебралась у Київ через те, що мені не було з чого жити в Криму, — я нікуди звідти не виїжджала. Чоловік довідався про те, що я маю другу дитину, й перестав висилати мені гроші. Я лишилась без копійки. Караїмка за довги забрала в мене всі сукні й білизну. Коли б не сестра, я б убила себе! Вона приїхала до мене, допомогла мені природиві й перевезла сюди, бо вона тут на курсах. Мені ніде було подітись і я мусіла перебратися сюди. Я з дітьми живу тепер у неї, але ми всі голодуємо й нас незабаром виженуть з квартири, бо нічим платити; ми всі живемо на гроші, які заробляє сестра лекціями. Мені ні себе, ні Кості не жаль, але серце крається за маленького. — Ми не можемо навіть ванночку купити для нього й купаємо його в тазі. Він надзвичайно тихий, плохенький і весь подібний до тебе: волосячко чорне, густе, й велике чоло. Плаче дуже рідко й дивиться розумно, а йому ж усього один місяць! Ми живемо в квартирі з двох кімнат та кухні й не можемо взяти навіть прислугу. Але якось проживемо! Ти не турбуйся, я робитиму й утворю для нашої дитини добрі умовини. Прости мені за нього й не вини! Я не могла інакше, так склалось! Коли захочеш написати, то адреса така...»

Я підводжусь і важко плентаюсь до канапи. Там лягаю лицем униз і лежу без сил. Почуття таке, яке буває, коли, після раптового наскоку поліції й арешту, знесилений, розчавчений, знищений лежиш у смердючій, брудній, огидній камері участку. Всьому кінець! Між минулим твоїм життям і теперішнім упала важка, залізна стіна, зразу брутално перерізавши всі нерви, що в'язали тебе зі світом минулого. І якими ж бажаними, зворушливо-дорогими здаються всі минулі страждання, скорботи, і якими болючими радощі, покинуті там, на волі, болючими до того, що нема сил думати про них!

Вмить на мене налітає задушливий, дикий вихор люті. Я з усеї сили хапаю себе за волосся, рву його, викручую, б'юся головою об спину канапи, кусаю руки, реву й вию так, що сам холону від жаху. Але від цього жаху, від болю в голові та в покусаних руках лють тільки побільшується. Я почуваю, як мої очі горять і сліпнуть. Мені хочеться бити, руйнувати, трошити. Я хапаю маленький чорний столик і з захватом сказу гатю ним з усієї сили об підлогу. Тріскання ніжок, грохіт по всій квартирі п'янять мене. Недоламками столика я б'ю стільці, столи, пишучу машинку, стіни, кидаю цурупалком у шафу з книжками, шматую на собі ковнірчик, краватку. На руках у мене кров. На підлозі теж.

В кабінеті з'являються якісь люди з блідими, покривленими жахом обличчями, щось кажуть до мене. Я кричу на них, і вони через щось утікають. В ухах густий термін, дзвін, серце гупає з болем, ноги дрижать дрібно-дрібно, підгинаються.

Знову я падаю на канапу й, важко дихаючи, весь у поту, знесилений, лежу нерухомо. Часом я мляво проводжу оком по хаті. Долі перекинені стільці, білі тріски від столика, розкидані папери, черепки скла від розбитих гравюр, зідрані шпалери на стінах і сліди від ударів столиком.

Думок ніяких, безмежне знесилля і тупість та біль од кування й ударів об край канапи лобом. Мабуть, лоб розсічений до крові, бо щось мокре весь час стікає по правій щоці.

Не знаю, як довго лежу так. Аж ось у передпокою я чую голосне шепотіння, голоси. Двері обережно, без стуку, відчиняються, і в кімнату ввіходить Шапочка, в своїй оксамитній чорній шубці з білим ковніром, в білій шапочці, з білою муфтою. Її очі широко розплющені.

Ага, покликали, прибігла рятувать!

Я навіть радий, як буває радий опльований, покінчений чоловік, коли до його барлогу заходить хто-небудь з того життя, де ясно, легко, й куди йому вже не попасти.

— Якове Васильовичу! — тихо гукає Шапочка, дивлячись то на мене, то на хаос у хаті. Вона навіть не відважується підійти ближче й зупиняється коло розбитих дверей шафи.

— Що треба, Ганно Пилипівно? — байдуже й не рухаючись відповідаю.

— Що з вами?!

— Абсолютно нічого. Що скажете?

Вона не зводить з мене округлих очей, і я бачу, що їх особливо притягає до себе щось на моїм чолі.

— Що сталось, Якове Васильовичу?!

— А вам, власне, яке діло? — зі злістю, брутально кажу я й підводжусь.

Шапочка вражено мовчить. На ковнірі й муфті весело грають краплини розталих сніжинок.

— Я п'яний. От і все! Ви ще щось маєте спитати?

Вона мовчить. Не вірить. Нарешті, незвично несміло каже:

— Коли вам неприємно, що я тут, то я піду собі. Ити мені?

Від її тону й слів мене стискує страшенна, задушлива туга. Я хапаю голову в руки й хочу спертися ліктями на коліна, але пальці влучають на розсічене місце, й гострий біль примушує мене швидко зійняти руки. Тоді Шапочка підбігає до мене, кидає муфту на канапу, виймає хустку й закло-

потано, з сердитими нотками, хоч і з тремтінням у голосі, каже:

— Сидіть, сидіть! Треба промити. У вас тут ранка. Колонську воду або перекинь водороду маєте? Сидіть, сидіть, я сама!..

Вона швидко виходить у передпокій. І зараз же в квартирі чути жваве тупотіння ніг, шамотню, рух.

Через якийсь час з'являється Шапочка з рушниками, колонською водою, ватою. Обережно притримуючи мою голову, вона ніжно промиває ранку, змиває кров з лиця й зав'язує мені голову. Оксамит її шубки часто торкається мого лиця й дорогий, знайомий, дитячий, свіжий запах сповнює мене болючою ніжністю. Мені хочеться заридати, обхопити її коліна й жалітися їй, прохати помочі.

— Ну от! Тепер добре! Ранка зовсім невеличка. Треба потім англійського пластиру купити. Є такий для порізів. Може хочете лягти?

Я бачу на грудях у себе зірвану краватку, яка бовтається, й шукаю руками на шиї ковнірчика.

— Дайте спокій! Ковнірчика там нема. І не треба його. Лягайте! Коли хочете — я посиджу з вами, коли не хочете — я піду. Іти мені чи лишитись?

Я мовчу і, знов обхопивши обв'язану голову руками, спираю лікті на коліна. Раптом я чую, як рука Шапочки обережно й ніжно торкається моєї голови й помалу гладить її. Я ввесь, у середині, здригаюсь, і мені хочеться завити від одчаю. Я схоплююсь так раптово, що Шапочка аж лякається, й іду до столу. Находжу Клавдіного листа і шпурляю його під ноги Шапочки. А сам сідаю в фотель, закинувши голову назад.

Шапочка підіймає листа і, стоячи, починає читати. А я, як із-за ґрат тюрми, слідкую за нею жадними, провозаючими очима.

Раптом лист якось догори скидається їй у руках, а від цього мені в грудях теж щось холодно скидається. Шапочка швидко зиркає на мене й потім сідає на канапу. Далі вона вже читає, не відриваючись, а скінчивши, сидить без руху, згорбившись і дивлячись повз лист у підлогу. Я теж не рухаюсь і дивлюсь на неї. Так ми сидимо довго серед перекинутих стільців, трісок, розкиданих паперів. У квартирі насторожена тиша. З вулиці час від часу глухо долітають дзвінки трамваїв.

Раптом Шапочка схоплюється, з огидою шпурляє листа додолу і, не дивлячись на мене, питає одривисто:

— Що ж ви тепер?

Я мовчу. Що я можу їй сказати?

— Ну, що ж ви гадаєте робити? Відповідайте?

— Не знаю! Нічого не думав!

Шапочка робить декілька кроків по хаті, зачиняє двері шафи з книжками, підіймає стілець і сідає на нього. Потім вона рвучко встає, простує до мене, але вже біля самого столу повертає вбік і зупиняється біля стіни, поклавши на неї руку й притулившись до руки чолом.

Я з дивуванням слідкую за нею. Я не смію, не можу вірити догадкам, що миготять у мені.

— Ганно Пилипівно!

Вона різко відривається від стіни, йде до канапи й сердито питає:

— Ну, що?

Тепер я вже не можу сказати того, що сказав би, коли б вона стояла там далі. Мое хвилювання згасає, і знову млосна слабкість і тупість обгортають, як брудним, товстим павутинням, мозок.

Шапочка бере муфту й, повісивши її на одну руку, підходить до мене.

— Ну, що? Погравись? — тихо й злісно-насмішкувато каже вона. — Бачите?

Мене навіть не дивує ця несподівана злість, така чужа їй.

— Так, погрався!.. — машинально кажу я.

Мене хилить лягти, — сидіти трудно. Я переходжу на канапу і, забувши попрохати вибачення, лягаю. Звідти бачу, як Шапочка стоїть довго спиною до мене, похиливши голову й пустивши руки вздовж тіла. Я заплющую очі й з якимсь блаженним безволлям отдаюся теплій знеможі.

Коли я прокидаюсь, Шапочки нема в хаті. Так само валяються долі клаптики паперу, скло, недоломки столика. На столі горить лампа затишно і ясно. Я хутко сідаю й одразу все пригадую.

Але нема вже ні люті, ні апатії — мій стан нагадує мені знову тюрму, але вже по арешті: холодна, покірна, безнадійна туга і свідомість цілковитої відірваності від минулого.

Дивлюсь на годинник: за чверть восьма. Це мене дивує, — всього години зо три минуло від того часу, як я одержав листа.

Але зате до Клавдії ще сьогодні можна встигнути.

Я нахожу долі її листа, читаю адресу, потім напружено пригадую, що ще треба зробити. Весь час здається, що я вже думав про це, знав та забув. Ага, так, — грошей!

Недалеко від дому Клавдії Петрівни я раптом злякано здригаюсь у середині: адже я зараз побачу мого сина! І теж, неначе я вже й про це думав, виразно уявляю собі голе,

оранжево-червоне тільце з фіолетовими зігнутими пальчиками. Воно чогось вигинається, немов вириваючись із чийхсь рук. Мій ляк переходить у напружене замішання, з якого я вже не виходжу до самого порогу Клавдіної квартири.

Ось вона, нарешті! Двері оббиті полупленою чорною цераю й повстиною. На сходах солонкувато-кислий запах газу, вогкості, бідноти. Дзвінок дротяний із обмотаним папером держальцем. На саморобній картці, пришпиленій кнопками до церати, написано рукою: «Ольга Петрівна Любченко». Я з дивуванням думаю, що й Клавдія Петрівна теж колись звалася Любченко.

Обережно дзвоню. І коли чується згук дзвоника, подібний до дзвінкого, заливчастого гавкоту крихотної собачки, мені раптом приходить на думку: що ж я скажу їм, як триматимусь з ними?

Клацає замок і двері відчиняються. На мене шугає спертим, теплим, парним повітрям, як із пральні. В півтемнім, мініатюрнім передпокої стоїть Клавдія Петрівна, рівно, злякано наставивши на мене скла пенсне. За її спиною на стіні висить лампочка, і здається, що це від неї таке повітря.

Нічого не кажучи, не вітаючись, я входжу в передпокій з таким виглядом, ніби виходив на часинку. Це не передпокій, а вузенький, довгий коридорчик, у який виходить кілька дверей кімнат. З одних дверей падає на півтемну підлогу й стіну прямокутна смуга світла. Звідти, мабуть, і вийшла Клавдія Петрівна. Я роздягаюсь, і мене вражає тиша в кімнаті. Я сподівався чогось іншого.

— Сюди!.. — пошепки каже Клавдія Петрівна, показуючи на перші двері.

Я мовчки відчиняю їх і входжу. Тут темно, тільки з коридора та трохи з сусідньої хати падає блідою смугою світло. Але двері туди зараз же кимсь щільно зачиняються.

Клавдія Петрівна, хвилюючись і хапаючись, шукає сірників на столі, водячи, як сліпа, руками. Я мовчки запалюю свого сірника й подаю їй. Вона, так само хапаючись, бере і, щось про себе шепочучий, шукає лампу, що стоїть на комоді.

Кімнатка маленька, убогенька, з синювато-сірими шпалерами в рожевих, буйних квітках. Меблі простенькі, хисткі. І все покрито плахтами: і стіл, і канапка, і стіна, і підлога перед канапою та під столом. Ще дужче тхне пральнею.

Щоки Клавдії Петрівни знайомо палають цегляно-червоним рум'янцем. Вона, своїм звичаєм, уся в чорному; струнка й гнучка; ні трішки не змінилась, наче ми ніколи й не розлучались. На її шиї довгий ланцюжок з чорних баньок, подібних до чоток.

— Сідайте, будь ласка! — так само пошепки говорить вона й одходить до столу.

Я сідаю на канапі, яка пищить і зараз же впивається в мене чимсь гострим. Клавдія Петрівна стоїть, неначе не на-смілюючись сісти в моїй присутності, й міцно стискує руки.

Я схоплюю за дверима сусідньої кімнати шепотіння. Значить, там є ще багато людей. Та може, ніякої дитини зовсім немає?

— Він спить? — голосно питаю я. І мій голос чудно вивирається з шелестячої, шепочучої тиші.

Клавдія Петрівна лякається і в ту ж мить хапливо, вину-вато каже:

— Так, спить!.. Але, коли ви хочете...

— Ні, потім! Там хто? — киваю я на сусідні двері.

— Нікого! Сестра та Костя. Вони можуть піти в кухню.

— Ні, почекайте!

Але в цю хвилину чути в тій кімнаті тихі кроки, що ніби прокрадаються, й потім рипучий обережний голос з коридору:

— Клаво! Ми будемо в кухні!

Так само обережно й несміло риплять двері в кухню, й на-стає цілковита тиша. Клавдія Петрівна машинально прикладає долоні до щок і, як видно, робить усилля щось сказати.

— Я... не... винна! — нарешті шепоче вона, жалібно й роз-гублено усміхаючись.

— Присягаюсь життям нашої дитини, я все хотіла...

— Я не обвинувачую, залишіть! Нічого не допоможе!

Річ тепер не в її вині. Мене лякає та кімната, в яку я мушу зараз увійти. Як тільки я переступлю за її поріг, трапиться щось таке, чого я повинен уникати всіма силами.

І тут же мене щось зразу підводить з канапи.

— Покажіть! — брутально, тоном наказу кажу я.

Клавдія Петрівна кидається в сусідню кімнату, обережно, безшумно відчиняє двері й озирається на мене. Ми маємо вигляд злодіїв, що прокрадаються в чуже помешкання. Крізь напіврозчинені двері мені видно крочок дитячого ліжка.

Рожевий, ніжний сутінок, тиша, злодійкуваті кроки, по-божні рухи Клавдії Петрівни, загадкова непорушність білої закутаної колиски.

Я мимохить теж ступаю навшпиньках. І те, що я так іду, та ще, може, щось у моїй постаті чи в лиці, надає тепер рукам Клавдії Петрівни більш певності, строгості. Вона робить мені знак підійти ближче і злегка підіймає покривало над ліжеч-ком.

Підходжу й зазираю. Серед чогось білого невеличка, роже-ва, в долоню завбільшки, пляма. На плямі невиразно вирисо-

вується ротик і ніздрі. Більш нічого. Очей і брів непомітно. Пляма лежить зовсім непорушно, тихо. Я довго дивлюсь на неї, і, дивна річ, моя напруженість і підняття падають помітно. Нічого таємного, особливого, хвилюючого, — звичайне личко звичайної дитини. Я відходжу й сідаю на стілець біля стіни. Клавдія Петрівна спускає покривало й теж сідає.

Тепер я бачу, що рожеве світло йде від лампи, обмотаної прозорим, рожевим папером. Але воно не в силі прикрасити бідності хатинки. Тут шпалери, навпаки, рожеві з синіми квітками. Подекуди папір одстав од стіни, роблячи міхури, як на тілі від попечення. В кутку підозрілі, темні плями — вогкість, мабуть. Занадто тепле, вогке, густе повітря. Весь час настирливо пахне білизною, милом і ще чимсь солодкавим, неприємним.

Я встаю — мені більш нема чого тут робити. Клавдія Петрівна теж підводиться, наводить на мене скла пенсне й не сміло питає:

— Ідете?

— Так, треба! От, Клавдіє Петрівно, тут поки що на перші видатки... Треба б іншу квартиру і взагалі...

Я кладу коверту з грішми на стіл і виходжу в першу кімнату. Ступаю вже не навшпиньках. Клавдія Петрівна простує за мною й так само обережно та безшумно зачиняє двері. Зупинившись біля порогу, вона притуляє голову до одвірка й починає стиха плакати.

— Ну от, це вже зайве! — з досадою кажу я. — Бувайте здорові, Клавдіє Петрівно, я не маю часу!..

Вона не бачить моєї простягненої руки і плаче ще дужче.

— Та в чому річ? Через що сльози? Плакати треба було раніше. Ну, до побачення, мені треба...

Плач переходить уже в тихі ридання. По кожній моїй репліці він побільшується. Клавдія Петрівна виймає звідкись із-за ковніра хустку і притуляє її до лица, весь час здригаючи плечима й головою.

— Це незрозуміло й нудно, Клавдіє Петрівно! В чому річ, скажіть, принаймні!

Новий вибух ридань і тільки один згук: «О-о!..»

— Ну, я йду!

Повертаюсь і рішуче простую до дверей.

— Почекай! — мокро, схлипуючим шепотом говорить Клавдія Петрівна й похапцем, обома руками, як діти, витирає хусткою лице.

— Тільки, будь ласка, без сліз і загадкового мовчання на мої слова! Коли ви хочете щось сказати, то на це є людська мова. Я вас слухаю.

Клавдія Петрівна довго й помалу крутить головою, не кажучи ні слова. Потім гугнявим од сліз голосом говорить:

— Як це жорстоко! За віщо?

— Що «жорстоко»?

Вона крутить знову головою. Мене цей рух невідомо через що страшенно дратує.

— Та що ж «жорстоко»? Кажіть же, нарешті!

— Хіба... хіба необхідно почувати таку ворожість, ненависть, огиду? Ну, хай до мене. А до нього ж за віщо?

— Огида? Ненависть? Звідки ви це взяли? Ніякої ненависті нема, навіщо вигадувать, не розумію!

— О, я вигадую! Я вигадую! — гірко усміхається вона.

— Клавдіє Петрівно! Ви писали, що нічого не хочете від мене, нічого не вимагаєте. Навіщо ж ці претензії?

Клавдія робить здивоване лице.

— Претензії?.. Я претензії?.. Я смію мати якісь претензії? Які? Коли?.. Я — претензії? Випадкова любовниця, хвилева примха, викинена, як ганчірка! Я — претензії?!

— А через що ж сльози?

— О, не через що! Так! Від радості, від щастя! Чого ж мені? Мені дали грошей, прийшли подивитись. Чого ж більше?

— А ви ж чого сподівалися? — раптом почувавучи вибух жагучої люті, роблю я до неї кілька кроків. — Чого? Що я завию від захоплення, що ви обманули мене? Та-ак?!

— Я обманула? — з жахом, театралью, як мені здається, одкидається вона до стіни.

— Так, ви обманули мене, тепер я це бачу ясно! Ясно, чортяка бери! Яке ти мала право родити дитину, коли ти знала, що я не хочу мати з тобою дітей? Яке?.. Утіх хотіла?.. Так і відповідай же за них!

— Я несвідомо, я...

— Мені все одно! Хто тебе знає! Ти взяла на себе... Ти повинна була все зробити... Все!..

— Навіть умерти?

— А, дай спокій! Дев'яносто відсотків жінок роблять це і не вмирають, а ти неодмінно померла б. Ти не хотіла робити, ти обманювала і себе, і мене! Ти сподівалась прив'язати мене до себе цією дитиною. Так, так! Але, вибач, це тобі не вдасться! І от у чому твої претензії! Розумієш? От, через що ти плачеш! Через те, що я не впав у твої обійми й не признав, що тепер уже нікуди й ніколи не піду від тебе. Ні, ти помилилася! Дитина ця тільки твоя, я не винен за її існування. Я не хотів її. Мене обдурено, обікрадено, знасилувано в ній, і я не хочу, чуєш ти, не хочу признавати цього насильства! І то вже слабоволість, що я дав тобі грошей. Навіть цього...

— А-а!!! — несамовито скрикує Клавдія і, шаснувши чорним подолом сукні, вихорем повертається до дверей, шарпає їх до себе, вривається в спальню й миттю вилітає звітти з конвертом в руці. Станувши на порозі й невдало розмахнувшись, вона з усієї сили кидає ним в мене. Конверт б'є мене в груди й падає під ноги. Я повертаюсь, виходжу в коридорчик, здіймаю з кілка кожух та шапку й виходжу з ними на сходи. За собою я чую галас, ридання, тупотіння ніг у кухні і ще ледве чутний, жалібний і ніжний згук, від якого мені тривожно б'ється серце.

Я одягаюсь на сходах і сходжу вниз. Калоші я забув.

В кабінеті прибрано. Лампа горить. У фотелі сидить Шапочка, без шуби, в темній сукні, гладенько зачісана, так, що навіть волосся не в'ється круг лица. Коли я входжу, знаючи вже від Миколи, що прийшла Шапочка, вона помалу підводиться назустріч і пильно з-під лоба дивиться на мене. Я твердо підходжу до неї, беру одну її руку, потім другу, міцно сти скаю їх і кажу:

— Ну!

Шапочка не розуміє, чого я хочу від неї, й нерішуче, боязко усміхається. Рівна, сіра блідість робить її очі великими й темними. Вони дивляться вже не по-дитячому, не з-під лоба, а одверто, широко, з хвилюванням і зляканим чеканням.

— Що? — з легким непорозумінням каже вона.

— Ви не знаєте що? Ні? Вам треба казати, пояснити? Га?

Десь усередині себе я сам дивуюсь, як владно, упевнено говорю тепер з нею. Через що?

Шапочка теж, мабуть, дивується, але кориться цій владі, не однімає рук і дивиться, підвівши до мене очі, так само широко, несміло, прохаючи, її руки холодні, безвольні, вгинаються від моїх потисків. Я кладу їх собі на плечі й низько нахиляю лице до Шапочки.

— Пояснити? Га? — з погрозою, пошепки кажу я.

Шапочка мовчить, її очі близько-близько від моїх. Я бачу зеленкувато-сірий ірис з крапками, трикутничками, вогку баньку; бачу під нижньою повікою зворушливі, синяві, злегка випнуті скули, де трохи ластовиння, — все таке знайоме, рідне, хвилююче.

— Моя Шапочко!

І ці слова вириваються в мене з такими нотками ніжності й болю, що я сам здригаюсь од них. В її очах миготить здивовання, — вона ж не знає, що її ім'я, найближче мені, найдорожче.

— Яка Шапочка? — ледве чутно питає вона, а її очі вже розуміють і потуплюються, бо вже щось бачать на моїм лиці.

Тоді я, весь холодіючи, обвиваю руками її спину й тихо пригортаю її до себе. На мить скидаються на мене повні страху очі, і я почуваю під своїми губами її шорсткі, дуже гарячі й м'якоуступливі губи. Від цієї шорсткості в мою голову кидається кров з гудінням і дзвоном. Її зуби торкаються моїх.

Я відриваюся від неї і, почувачи, як мною хитає, йду до канапи. На грудях я ще чую слід од її рук, що безживно зсуваються з моїх плечей, а на губах гарячу шкоринку губ.

Шапочка стоїть на тому самому місці зі спущеними руками, як засуджена, з гладенько, сумирно зачісаним волоссям, непорушна, застигла. Потім помалу всім тілом вона повертається в мій бік і рівно, ледве посуваючись, простує до мене. Очі в неї спущені додолу, немов у дівчинки, що йде до батька, який зараз має сварити її. Вона зупиняється проти мене і, злегка похиливши голову, підводить очі. Милий, знайомий, дитячий погляд! Дивиться і жде чогось. Мене невтримно тягне схопити її, зім'яти всю в малесеньку грудочку і пригорнути, як дитину, до грудей.

Раптом вона стає навколішки переді мною, бере мою руку й, обнявши її обома своїми руками, притуляє до своїх грудей майже біля горла. Сама мовчки крутить головою, коли я хочу підвести її, й уважно вдивляється в мене. Її лице за світлом; тільки очі, підняті догори, поблискують у тіні одбитим світлом лампи.

— Розкажіть! — коротко, відривчасто й ледве чутно говорить вона. Вона знає, де я був.

Не хвилюючись, майже спокійно я оповідаю. В деяких місцях оповідання її руки потискують мою, й від цього я забуваю, про що кажу, й почувачу тільки її руки на своїй та на її грудях, що рівно здійсмаються; з'являється зараз почування гарячої шкоринки, і я пам'ятаю тільки те, що переді мною стоїть на колінах Шапочка, близька до мене, рідна. Вона вже входить у моє життя, поділяє його.

І коли я оповідаю далі, нема в мене ні гніву, ні роздратування на Клавдію Петрівну. Мені сумно за неї, жаль до болю й хочеться зробити все, щоб їй було краще. Ці напухлі перисті шпалери, тепле вогке повітря крихотних кімнаток, наївні бідні плахти, листівні картки на стінах! І вона самотня, з двома дітьми, безпорадна, непристосована до життя, на шії в сестри, такої ж десь чудачки, як і сама Клавдія, без надій і перспектив у будучність! Що тут дивного, що вона, може проти своєї волі, хотіла втримати мене цією дитиною?

Шапочка дужче притискує мою руку до грудей, немов показуючи, що нікому не віддасть мене. І зараз же, пустивши очі додолу, тихо каже:

— А... з ним як?

— Так, як я сказав. Звичайно, матеріально допомагатиму. Але не через те, що почуваю себе обов'язаним. Коли б я в цьому вважав себе обов'язаним, тоді й усе інше інакше було б. Просто з особистого чуття, співчуття до неї. Це найвірніше рішення питання.

Шапочка мовчить і дивиться мені на коліна. Я чую, що вона ще про щось хоче спитати.

— І ви... І невже ви зможете?

— Що саме?

— Віддати їй зовсім...

— А що ж я маю робити? Власне, я міг би ще пропозицію їй оддати його мені.

Я раптом помічаю, що ми обоє весь час уникаємо слова «дитина», «син». Це мене хвилює неприємно.

— Але ж я знаю, вона сина нізачо не віддасть. Одняти я не можу, я не законний батько, віднімуть і ще засудять за крадіж чужої дитини. Що ж ще? Жити з нею, як з жінкою?

Я усміхаюсь. Усміхаюсь так, як усміхнувся б, коли б мені запропонували стягти мою голову й жити далі в такому стані.

— Та ще тепер... — кажу я, нахилиючись до її голови. Шапочка довгим, міцним потиском стискає мені руку і пригортається до неї шокою.

Я підводжу її й хочу притягти до себе, але Шапочка напівзаплющує очі й крутить головою.

— Ні! — неголосно каже вона і встає. — Не треба!

— Через що?

— Через те...

Я, не випускаючи її рук, дивлюсь угору на ледве схилене до мене серйозне, притихле й немов злякане лице, й нове, тривожне хвилювання закрадається в мене.

— Шапочко, а коли... почнем наше життя?

Шапочка, ніби сподіваючись цього питання, тихо, рівно каже:

— Коли ви улаштуєте й перевірите з... тою.

— Що ж улаштовувати й перевіряти? Все перевірено.

— Ну, остаточно й зовсім.

— Добре! Значить, це питання кількох днів. Тоді почнемо? Так?

— Так! — дуже серйозно й ледве чутно відповідає Шапочка й помалу визволяє мою руку. — А тепер я піду додому. Ви не проводжайте мене! Я хочу побути сама. Добре?

Я проводжаю її тільки до виходних дверей. Вона майже не відповідає на мій довгий потиск, тихо та привітно усміхається і сходить униз.

Я довго стою й дивлюсь, як спускається все нижче та нижче біла, дорога, тепер близька-близька Шапочка.

Просто з суду я йду до Клавдії Петрівни.

Дерева в матово-срібному пуху інею. Днина імлиста, але сонячна, через те на небі, на місці сонця, стоїть величезне жовте коло. Мороз не мороз, а холод пронизуватий, уїдли-вий, вогкий. Я мерзну в шубі, але мені до вподоби ця погода. От потягає димком багаття, десь за рогом вулиці гріються. Брязкітки бренькають на візничих конях глухо, меланхолічно; постаті й обриси предметів тануть у тумані.

А в Шапочки в кімнаті тепло, затишно. Вона сидить і вчить милі іспанські слова, часом прислухаючись до передпокою, чи не дзвонять.

Шапочко, дівчинко моя!

От двоє карапузиків, вимахуючи руками, біжать на коньках по тротуарі, зі страхом дивлячись на прохожих, боячись в'їхати їм у живіт. Треба з Шапочкою піти на ковзанку, тепер можна. Тепер все можна!

Тополі білі, струнки, як розмальовані морозом узор на шибках, в далині зливаються з туманом. Тепер друга година, на вечір імла розійдеться, небо стане червоним, як кавун. Обідати не буду; від Клавдії просто піду до Шапочки, а там Марія Пилипівна погодує мене. Отто роззявлять вони роти, як повезу від них Шапочку!

А головно, треба з Клавдією по-доброму. І взагалі все тепер добре! Не розумію — що я такого страшного знайшов у цьому всьому? Звичайнісінька ж собі історія!

Сходи сьогодні не видаються мені такими страшними. Пахне поганенько — то правда, але в цьому є щось студентське. І квартира суто студентська, трішки вогкувата, брудненька й без претензій.

Одчиняє якась панна з дуже грубими, червоними губами й вузенькими, як бритвою прорізними, чорними оченятами. Вона в коротенькій шубці.

— Клавдія Петрівна дома?

— Дома, дома, прошу! Кла-аво, до тебе! Роздягайтесь, будь ласка! Ви, здається, вчора забули свої калоші? Я — сестра Клавдії Петрівни. Дуже рада познайомитись. От сюди!.. Клаво!

На порозі першої кімнати з'являється Клава з розгубленою, змішаною усмішкою, яка нагадує мені той час, коли я приходив до неї ще до нашого зближення. Вона так само розгублювалась, хоч і чекала з самого ранку.

І тепер, очевидно, вона чекала, не сама, а з сестрою, яка метушиться схвильовано, смішно тупкається навколо ме-

не й наївно-пильно вдивляється в моє лице своїми вузькими очима. Руки й ноги в неї великі, чоловічі, голос грубуватий, сама смуглява, як циганка. Правда, її грубі, випнуті губи швидко нагадують мурилку. Дуже до лиця їй було б кільце в ці губи.

— Ну, посидьте ви без мене, мені на лекцію треба... — раптом заявляє вона і простягає мені руку. Я потискую її руку й бачу, що в неї надзвичайно гарна, добра, промениста усмішка.

— Мила у вас сестра... — кажу я, коли Клавдія, замкнувши двері, вертається до мене.

— Правда? — зрадівши, здивовано, але так само з замішанням говорить вона і, відразу міняючи тон, потупившись, починає:

— Якове Васильовичу, я дуже винна перед вами за вчорашнє. Я не повинна була...

— Ну-ну-ну, не треба! — поспішно встаю я і, наблизившись до неї, дружньо торкаюсь руками до її плечей. — Не ви винні, а я. Це по-перше. А по-друге — що було, то було. Говорімо про те, що є й що має бути! Я дуже радий, що ви не маєте на мене серця, і тому давайте поговоримо мирно, ладібно! Правда?

Клавдія Петрівна уважно придивляється до мене; щось на моїм лиці збиває її з пантелику.

— От ваші гроші... — винувато, з ніяковістю простягає вона мені коверту, яку бере зі столу.

— Добре, давайте! Це питання все одно треба ґрунтовніше обміркувати. Ну, от!..

В сусідній хаті чується легенький писк дитини. Клавдія Петрівна робить злякане лице й кидається в ту хату.

— Костю! Ти що робиш?

Я бачу в розчинені двері біля білої колиски Костю. Він також злякано й винувато округлими очима дивиться вгору до матері й швидко, виправдуючись, говорить:

— Я нічого, мамо, не роблю. Я стою й дивлюсь. Міка сам зачепився ручкою за простиральце, їй-богу, мамуню, сам.

Тривожна, чудна цікавість тягне мене до тієї кімнати. Я голосно питаю:

— Клавдіє Петрівно, мені можна туди?

— Можна, можна! — кричить Костя, захоплено й привітно зустрічаючи мене.

Від колиски біжить до мене Клавдія й тихо, з несмілим докором каже:

— Що значить? Звичайно, можна!

І знов мені згадуються перші дні нашого знайомства, коли я ніяк не міг звикнути до цього її «що значить», яке вона любила вживати в самих різних випадках.

— Добридень, Якове Васильовичу! — ніби щось знаючи, каже Костя, відступивши і схиливши голову на плече.

— Здоров, здоров, Костю! Ач, як ти виріс! Молодцем став.

Костя усміхається попсованими зубками й засоромлюється, а я, не хапаючись, іду до ліжечка, над яким, перехилившись, стоїть Клавдія. Костя забігає з другого боку, береться руками за бильця колиски й собі заглядає, сміючись та все лукаво позираючи на мене.

— Костю, іди в хату! — строго говорить Клавдія Петрівна.

— Не хочу!

— Костю!

Знайомий, грізно-замкнений, категоричний вираз лица, якого ніколи не боявся Костя.

— Та нехай, нехай, не женіть його! — м'яко кажу я.

— Яків Васильович дозволяє. А що? — побідно хитає головою Костя. — Бо він тато! Коли б мій тато був...

— Костю! Даю тобі чесне слово!..

Костя кривиться й удає, що боїться, й ховається за колиску. Слово «тато» з тривогою й ляком одгукується в мені. Я підходжу ближче й заглядаю. В глибині колиски з високими бильцями, як у білому, чотирикутному гніздечку, лежить крихітне буровато-рожеве тільце в коротенькій сорочинці. Голі ноженята, округлі, без мускулів, ворущаються, гойдаються без мети то туди, то сюди. Ручки з зігнутими червоними пальцями рвучко шарпаються, часом хапають простирadlo й тягнуть його цупко. А личко його байдуже-спокійне, мовчазне, з розкидливими, блукаючими оченятами.

— А правда, він страшенно подібний по вас, Якове Васильовичу? — з усмішечкою голосно питає Костя, який видряпався на стілець і звідти зазирає в ліжко.

— Костю! Коли ти не перестанеш... Злізь з стільця! Впадеш на Міку!

«Невже є якась подібність?» — думаю я, вдивляючись у малесеньке личко. Так, волосячко густе, чорне й велике чільце.

І мені здається, що це личко от-от свідомо повернеться до мене, очі пізнають мене й воно усміхнеться або скаже що-небудь до мене. І чудно, що воно таке розкидливе, байдуже. Я мимохіть клацаю пальцями й пробую усміхнутись до нього.

— Він ще не усміхається, — тихо зауважує Клавдія Петрівна.

— А, ще ні? Он як!.. Так, так, це пізніше.

Але мені хочеться, щоби він хоч поглянув на мене, зупинив на мені увагу. Я знову клацаю пальцями, але це не робить на нього ніякісінького вражіння.

Тоді Клавдія Петрівна, ніби зрозумівши моє бажання, нахиляється до дитини, закутує їй ніжки ковдрою й виймає з коліски. Її лице, коли вона підводиться, червоне від натуги й сяє внутрішнім, м'яким, стримано-гордим світлом. Рожеве тільце сидить хистко і страшно, щоби воно не перекинулось назад. Тепер, проти світла з вікна, личко здається дуже негарним, зморщеним, малолюдським. Оченята каламутні, нетямуші, блукають без уваги.

— Міка! Подивись на тата! — кричить Костя.

— Міка — це Михайло?

— Так, Михайло! — відповідає Клавдія, дивлячись не на мене, а на Міку.

І в цю хвилину вона видається вищою на зріст, вибачливо-спокійною, навіть поважною. Я обережно беру одну з рученьят і зі здивуванням почуваю, як крихітні, холоднуваті пальчики цупко присмоктуються до ребра моєї долоні. Але личко так само байдуже й очі безживно нишпорять по хаті. Я пробую відняти руку, але пальчики не пускають. Я знаю, що це чисто інстинктивне, останок здатності наших предків лазити по деревах і хапатись за віти, але чуття таке, ніби ця ручка свідомо втримує мене.

«А це ж моя дитина, це — я!» — але в мене нема ні того болю, ні ніжності та ослабленості в душі, що бували, як я казав собі ці слова, дивлячись на Андрійка. Тепер це щось тривожне, невиразне, трохи важке, жалісливе, навіть трохи гидке. Ну, що з ним робити?

Я пальцем другої руки ледве торкаюсь до щічки Міки. Червонувата і в плямочках, вона здавалась мені шорсткою, й через те атласиста її ніжність приємно дивує мене. Міка безпричасно похитує в різні боки голівкою, не помічаючи мого пальця. І раптом він застигає, повертається до матері й не відриває від неї очей.

— Що йому?

— Пенсне... — усміхається Клавдія. — Блищить... Він по пенсне почав пізнавати мене.

Костя плигає з стільця й біжить у куток. Я почуваю, як пальчики розтулюються й випускають мою руку. Костя вибігає з кутка з шматочком дзеркала й пробує пускати зайчиків. Але на дворі імла, в хаті мало світла, й зайчики не виходять. Одначе Міка помічає дзеркало й мовчки, серйозно, каламутно дивиться на нього.

— Там у тій кімнаті покурити можна?

— Що значить? Звичайно, можна!

Я виходжу й закурюю. В день обстановка й самі кімнатки роблять ще мізерніше враження. Сьогодні запах пральні не так чути, мабуть, через те, що не так натоплено, як учора. Стілець, на який я сідаю, хибко ходить піді мною, і я пере-сідаю на канапку. На ній, десь, спить сестра Клавдії, бо в тій кімнаті тільки одно велике ліжко.

Клавдія Петрівна виходить з Мікою й сідає біля столу. Міка й одна половина грудей покриті голубим серпанком, крізь який мені видно шматочок оголеного тіла й личко Міки, що присмокталось до Клавдії.

— Це час його обіду, — немов прохаючи вибачення, каже Клавдія Петрівна й щільно прикриває груди. Її лице жовтяве, стомлене, помітно немолоде.

— Він тихий? — щоби сказати що-небудь, питаю я.

В ту ж мить лице Клавдії міняється, загорівшись радісною, ясною усмішкою.

— О, тихий! На диво тихий, терплячий. Такий спокійний, лагідний. Оттакий раз у раз. Сестра навіть боїться, що він не кричить, не плаче. Діти повинні кричати. А чого йому кричати, коли він здоровий і добре йому? Правда? Та й характер, видно, такий. Костя завжди кричав, удень і вночі.

— Ну, який може бути характер у місячної дитини?

— Що значить? Звичайно є. А ти хіба... А ви хіба...

Вона ніяковіє від цієї помилки й, забувши, що мала сказати, замовкає. Чути поцмокування Міки. Часом він штовхає голівкою в її груди, подібно, як сосунці-телята корову.

— Ти, ти! — ніжно морщачись од болю, говорить Клавдія, ледве-ледве торкаючись рукою до його голівки.

— Кусається... — соромливо й тихо-радісно поясняє вона.

Ні, де там! І думати нема чого, щоби вона віддала його!

Ми мовчимо. Мені не хочеться йти, — так утішно дивитись, як ритмічно рухається серпанок над маленькою голівкою, як з одної істоти переливаються соки в другу. І це друге, — частина тебе самого. Я чую невиразну подяку до Клавдії. Неодмінно треба їм якомога швидше змінити помешкання, взяти прислугу і, загалом, жити краще.

Я чекаю, поки вона скінчить годувати, щоби рішуче й докладно побалакати.

— Засипає! — пошепки каже Клавдія. Але затихлий Міка, почувши рух у матері від шепотіння, знову починає ссати. Ми мовчки слідкуємо за ним. Тепер, коли личко прикрите й мені видно тільки чорність його волосся, в мене нема стис-

неності й гидливості, а чудний жаль і тривога побільшуються. Часом, як голівка буцає в груди, хочеться зворушливо погладити її чи поцілувати, — а раніше я цього бажання не почував.

Нарешті, серпанок лежить зовсім непорушно. Клавдія Петрівна навмисне ворушиться, але Міка спить міцно. Тоді вона обережно віднімає його від грудей, застібається і скидає серпанок. Оченята спокійно заплющені, брівок майже немає, уста затиснені строго й важно. Тепер є і вираз, і немов свідомість у цих крихотних, зворушливо-негарних і чистеньких рисах.

— Подивіться на підборіддя! — пошепки каже Клавдія.

Я дивлюсь і зразу пізнаю себе. Щось моторошне й несхопиме на мить пробігає по мені, немов я на хвилинку подвоївся й побачив себе, лежачого на руках у цієї жінки.

— Так, ніби нагадує моє підборіддя... — кажу я з сипуваним усміхом.

Підборіддя подовжене, з такою ж ямочкою на кінці, як і в мене.

— А от... Подивіться!

І Клавдія Петрівна, обережно відкотивши укривальце з грудей Міки, показує на маленьку, завбільшки з горошинку, родинку трохи вище пупка. Знову те саме почування моторошності, як від чогось надприродного. Ця родинка там само, що й у мене, і так само нагадує жука, тільки моя великого хруща, а ця крихітне сонечко.

Міка робить губами так, наче хапає щось, і Клавдія Петрівна, злякавшись, швиденько закриває його й несе в спальню. А я поспішно закурюю й чудно-схвильований ходжу по кімнатці, роблячи три кроки й повертаючи назад. Як усе це чудно й... не добре!

Вернувшись Клавдія присаджується боком до столу й мовчки чекає. Я не знаю, як почати, й питаю:

— Ваша сестра перший рік у Києві?

— Так, перший. Вона була за народну вчительку. Вона склала трохи грошей і вступила на курси. Тільки неудачно склала... — тихіше додає Клавдія.

Я розумію, в чім ця неудача.

— Ну, нічого! Це справа поправима. Так от, Клавдіє Петрівно, по-приятельськи, по-доброму обміркуємо деякі питання. Га?

Клавдія Петрівна кидає на мене коротким поглядом і, хвилюючись, потупившись, неголосно відповідає:

— Хіба ви тепер говорите зі мною по-приятельськи?

— А як же? Що ж ви можете закинути мені?

Вона деяку хвилину мовчить, немов борючись, з собою, й нарешті кидає:

— Через що ви мені кажете «ви»?

І зараз же, не даючи відповіді мені, гаряче каже далі:

— Хіба це щиро? По-приятельськи? Ви боїтесь, що я не так зрозумію. Але це неправда, ви знаєте, що я... зрозумію так, як треба. Але вам просто не хочеться! Чужість! І як же тут по-приятельськи? Навіщо?

— Хм! Але ж ви самі весь час кажете мені «ви»!

— Що значить?.. Я мушу так говорити, коли вам неприємно інакше. Але я... Але мені ніяково й соромно казати «ви»!

— Ну, добре, давай на «ти»!

— Ні, я примусом не хочу!

— Та чого ж примусом? Я тільки... Ну, як тобі сказати? Я тільки думав, що так більше підходить. Але я згоджуюсь, що це неправильно. І коли хочеш знати, то мені й самому якось ніяково. Ну, край! Так! Давай руку!

Я усміхаюсь і простягаю руку. Клавдія Петрівна сидить непорушно, дивлячись униз, потім помалу й соромливо подає свою.

— От і чудесно! А тепер давай балакати! Насамперед квартиру треба змінити негайно. Далі, взяти прислугу, купити меблі й добре годуватися. Хазяйнує сестра?

— Сестра. Тільки...

— Значить, ми з нею підрахуємо ваш бюджет. Це перше.

— Так, але ми вчора заплатили за помешкання. І Оля каже, що не можна кидати грошей, треба добути...

— Дурниці! Здоров'я дорожче за гроші. Ну, це ми з нею обміркуємо. Так! Тепер, значить, далі... Ти хочеш жити в Києві?

— Так, поки...

— Чудово! Тим краще! Значить, мені можна буде відвідувати вас?

Клавдія Петрівна мовчить.

— Можна, Клавдіє Петрівно?

— Що значить? — майже пошепки каже вона. — Ти ж сам знаєш, що... Навіщо ці питання?

— Ну-от! Так!

Я думаю, про що б ще умовитись, і не знаходжу нічого. Мені чогось ніяково.

В цей час у спальні чується раптовий голосний плач Міки. Клавдія Петрівна, як опечена, схоплюється зі стільця й біжить туди. Я теж з тривогою спішу за нею.

Біля колиски, на приставленому до неї стільці, стоїть Костя і знову винуватими, округлими очима дивиться на Клавдію.

— Що ти зробив йому?! Що ти зробив?.. — з жахом кричить Клавдія Петрівна.

Костя ще більше лякається й белькоче:

— Я нічого не зробив... Я тільки хотів поправити укривальце...

— Брешеш, поганий хлопче! Кажи, що ти зробив? Кажи, бо я тебе!..

Костя затуляє руками голову, як від ударів, і присідає на стільці. Клавдія Петрівна кидається до Міки, який між іншим уже спить і не чує нічого.

Вона ще деякий час стоїть, нахилившись над ним, потім запинає колиску білим запиналом і, повернувшись до Кості, що скорчився на своєму стільці, грізним шепотом говорить:

— Як ти ще коли-небудь посмієш тільки підійти до нього, тільки підійти... я тобі не знаю, що зроблю. Забирайся на кухню, там сиди! Геть!

Костя скоса, понуро й коротко, як наїжене звірятко, поглядає на матір, зсувається зі стільця й помалу йде до дверей. Біля порогу він вибухає риданням і вибігає, злісно й дуже грюкнувши дверима. Його ридання викликає в мені жаль, а грюкання дверима роздратування й тривогу. Хто його знає, що він почуває до Міки, цей хлопчина? Мабуть, ревнує до нього матір і ненавидить за те, що той одняв у нього її любов. А Клавдія ж не вміє добре ні пояснити, ні керувати його почуваннями, тільки й знає, що кричати на нього або цілувати безглуздо.

Роздратування з Кості переходить на Клавдію, а тривога стає важкою, застиглою.

— Ах, паскудний хлопець! Це страх що за дитина! Скільки разів казала я йому: не смій підходити до колиски! Просто, хоч бить починай...

Я втримую себе, щоби не сказати їй чого-небудь гострого.

Ми переходимо знов у першу кімнату й деякий час мовчимо. Клавдія, видно, вже забула про цей маленький інцидент і думає про інше, знову хвилюючись. Але її хвилювання й весь притихлий, боязкий, трохи не понижений вигляд гидкі мені. От, вона вже й забула, вже заспокоїлась, питання вичерпане, вона думає тільки про себе. Скрізь і завжди тільки за себе, її все хвилює, сердить, радує настільки, наскільки торкається її. Як тільки відсунено причину, що зачіпає її безпосередньо, вона вже не думає, не реагує, заспокоюється. Передбачення аналізу, здатності до висновків — ані крихти немає в неї.

Адже ясно, що між дітьми заводяться тяжкі, ненормальні, погрозливі відносини. Ясно, що треба зараз же, негайно по-

ставитись до того уважно, розумно; треба щось робити, робити систематично, любовно, спокійно, не випускаючи ні на мить з уваги й не заспокоюючись. А вона вигнала Костю в кухню, аби Міка не плакав і не баламутив її сліпого, бурхливого, материного чуття, й на тім скінчила. Ну, на якого біса був цей жах? Що тут такого жахливого сталось?

— Можна задати тобі одно питання, Якове? — раптом боязким, насиченим хвилюванням голосом говорить Клавдія.

І ця її манера підходити здалека, не просто до мети, а неспіло й ніби підповзаючи, теж дратує.

— Будь ласка, питай!

З усієї сили я намагаюсь говорити спокійно.

Вона мовчить. От мовчить і мовчатиме ще довго, потім трошки підповзе і знову замовкне.

— Ти не розсердишся? І не буде гидко?

— Чудна ти, Клавдіє! Звідки ж я знаю, про що ти будеш питати? Питай!

— Але ти не думай, що я... От ти вже розсердився.

— І не думаю! Ну, даю тобі слово, що не буду сердитись, питай що хоч! Тільки швидше!

Вона довго, мовчки хвилюється й, нарешті, тихо, убито кидає:

— Ти любиш кого-небудь?

Так я й знав, що вона про це питає. Це зветься дружбою. Вона, мовляв, ніяких надій не має.

На хвилю одначе мені стає шкода її: її вигляд такий напружено-притихлий, наготований до всього і все ж таки з якимсь сподіванням. Але момент дуже слушний, щоб у самім початку в'яснити наші відносини. Власне, це те, що я повинен був сказати під час обговорення «умови». І я серйозно, твердо відповідаю:

— Так, люблю.

Клавдія не робить ні одного руху, й ніщо в ній не міняється. Тільки її мовчання та непорушність тягнуться занадто довго.

— Вона дівчина? — хрипким шепотом каже вона вниз.

— Дівчина.

Знову велика павза.

— Ти женишся з нею?

— Женюся.

Вона кусає нижню губу, кусає довго, важко; голова поамалу схиляється, немов ховаючи від мене лице.

— Швидко? — шепотом питає вона.

Тут мені не вистачає духу сказати: «на цім тижні», і я легкодужно, своїм звичаєм, зриваюсь зі своєї твердості й кажу:

— Місяців через два.

Клавдія важко встає і, не кажучи ні слова, виходить у спальню, відвернувши від мене лице.

Я закурюю і, покашлюючи від важкого й досадливого почування, ходжу по кімнаті, натикаючись на стільці. За вікном без руху сизим димом стоїть туман, крізь який невиразно проступають обриси будинків і вікон.

Я не можу довше лишатись у цих тужно-вбогих, подібних до камер, кімнатках.

— Клавдіє Петрівно!.. Я йду. Завтра прийду о шостій годині побалакати з сестрою. До побачення!

За дверима не чути нічого. Я відчиняю їх і бачу Клавдію: вона сидить на тому стільці, на якому стояв Костя, поклавши голову на бильце колиски.

— До побачення, Клаво! Мені треба йти. Завтра я прийду о шостій.

Вона не ворухиться. Я, постоявши трохи, стараючись не стукати, прокрадаюсь тихо до своєї шуби.

На вулиці я довго, помалу йду пішки. Там, у тих кімнатках мені здавалось, що, як тільки я вийду з того дому, мені відразу стане легко і спокійно. Але неспокійне, тяжке чуття висить у мені, як цей туман. І я не можу схопити, що саме в ньому: незадоволення з себе, з Клавдії, — чи жаль, свідомість якоїсь вини, турбота за Міку.

Беру візника і їду до Шапочки. Але й вона, як це сонце, заткана туманом, і я шулюсь змерзло.

Після тих кімнаток, після писклявої канапки, напухлих од вогкості міщанських шпалерів здається мені кімната Шапочки розкішною й надзвичайно затишною.

Шапочка, намагаючись сховати замішання, хвилювання від чекання та інші почуття, хмуриться й одривчасто говорить:

— Ну, сідайте! Змерзли? Руки у вас, як лідячки. Чаю хочете?

І гостро, допитливо вона зиркає на мене, щось переносаючи з одного місця на інше, й удаючи, що дуже занята.

Коли вона проходить повз мене, я ловлю її за руку й долонею притуляю до лица собі. І від цього відразу стає спокійно та тихо на душі. Тепла рука лежить на щоці.

— Моя Шапочко!

— Ну? — ніжно відповідає вона, стоячи наді мною й дивлячись мені в очі довгим, розуміючим поглядом. Потім другою рукою вона підіймає пасмо волосся, що впало мені на око, й обережно пригладжує. Це зворушує мене.

- Я був у Клавдії Петрівни. Просто звідти.
- Рука на моїй щоці робить рух, немов бажаючи погладити.
- Тяжко все це, Шапочко. Негарно. Погано.
- Тепер мені хочеться жалітись і обвинувачувати когось.
- Через що?
- Не знаю... Так якось...

Я оповідаю про мої сьогоднішні відвідини, а Шапочка стоїть дуже непорушно і слухає. Чомусь мені не хочеться говорити їй багато про Міку та про свої почуття, і я про це згадую коротко й мимохить.

— Бідна!.. — похмуро каже Шапочка й, визволивши руку, відходить від мене. На тому місці, де лежала рука, я відчуваю холодок. Шапочка сідає в фотель і скупчено хмурить брови.

Мене раптом охоплює обурення і злість. Я встаю й починаю швидко ходити по кімнаті, силкуючись опанувати собою. Але роздратованість і злість ростуть. Клавдія, здається мені, присмокталась до мене, й мені хочеться струсити її, з огидою одшпурнути від себе.

— З якої речі? — зупиняючись проти Шапочки, кажу я з непорозумінням. — З якої речі?..

— Що «з якої речі»?

Я боюсь, що скажу щось зайве і, не відповівши, ходжу знову. Але від цього тільки з більшою силою роздратовання рветься з мене:

— З якої речі я мушу про щось там думати, турбуватись, почувати себе до чогось зобов'язаним? Хай сама відповідає за свої вчинки!

Шапочка мовчить і думає вперто.

— А ви не хочете відповідати за свої? — раптом тихо каже вона.

— Хочу! Готов відповідати. Але ж не за ті, які накинено мені, які обманом мене примушено зробити.

— А коли обману нема й вона сама жертва випадку? Через що ж вона повинна бути тою жертвою?

Я в душі визнаю рацію цього аргументу. Але від того, що визнаю, почуття зв'язку з Клавдією стає гострішим і мені хочеться увільнитись від нього. І через те я кажу:

— Вона взяла на себе відповідальність.

— Я не розумію, власне, що вас так хвилює в цьому всьому? Вона ж нічого не вимагає від вас!

Я й сам добре не знаю, в чому річ. Знаю тільки, що щось непокоїть мене.

— Так, вона не вимагає. Але мене бере злість, хоча б за те, що я мушу брехати їй. А я не хочу брехати...

— Не брешіть!

— Значить, бути жорстоким без потреби. Від жалю ж я брехав. А ніякого жалю не хочу. Не хочу, щоби це каламутило, псувало наші з вами відносини.

Шапочка здивовано підводить брови.

— Чим же наші відносини можуть бути попсовані? Хіба я подала вам який-небудь привід до цього? Чи ви в собі помічаєте яку-небудь зміну?

— Хоча б уже тим псуються, що ми мусимо відкладати наше спільне життя, поки якимось там не улаштується з нею. Я розумію, це треба. Але мене це злостить.

Кажучи це, я почуваю, що брешу, що не в цьому річ, а в чому саме, я все ж таки не розумію.

— Ну, добре... — якимось несміло каже Шапочка й широко, по-дитячому розплющує очі. — Коли вам це тяжко, я згоджуюсь і так...

— Ні-ні, я не хочу! Це буде не те. Я мушу спочатку покінчити з тим. Я так не можу... Простіть, Галю, все це дурниці! Нічого, власне, страшного нема, я просто трохи знервувався і... голодний. Я зранку нічого не їв. Причина дуже проста й поважна.

— Правда? Ви не їли? — заклопотано підводиться Шапочка. — Ну, ходіть! Я погодую вас.

— Зараз! Тільки ви не звертайте уваги на мої слова! Добре? І скажіть мені, тільки широко скажіть, одверто: ваше відношення до мене не попсувалось цією історією? Скажіть тепер же, в самому початку, сама собі й мені.

Шапочка дивиться в землю й мовчить. Я чекаю з тривогою.

— Мені було боляче... — нарешті тихо й рівно промовляє Шапочка.

— Через що саме?

— Не знаю. Так, загалом. Це бруднить... І ще якимось... Не знаю. Але тепер менше. Я багато думала і...

Вона зупиняється.

— І?..

— І тепер легше. Але все це треба вяснити добре, — раптом сердито додає вона й дивиться мені в очі.

— Що ж, власне, вясняти, Шапочко?

— Не знаю, але я так не можу. Ну, ходім! Я погодую вас.

В їдальні нема нікого. Всі пішли з дому. Шапочка сама приносить мені з кухні поїсти, опікується мною із зворушливою дитячою серйозністю, заклопотанням і чогось часто червоніє. Я здогадуюсь чого: мабуть, їй, як і мені, уявляється, що вона вже моя жона, що вже живе зі мною.

Нам стає весело. Але ми занадто охоче й поспішно віддаємось цьому настроєві. Як тільки Шапочка простягає руку, щоби взяти від мене тарілку, я вимагаю викупу: цілую цю руку, а потім шепочу тихо-тихо:

— Моя? Моя?..

Шапочка витягає трубочкою губи і прижмурює очі.

Декілька разів чути дзвінки то Марії Пилипівни, то хлопців, але ми не виходимо до них.

— Потім от що, — несподівано, відразу міняючи тему, говорить Шапочка: — Ви не женіть Клавдію Петрівну! І не брешіть! Скажіть, що через... ну, через скільки?

Я догадуюсь, про що вона каже, але все ж таки питаю:

— Що «через скільки»?

— Ну, через скільки ми будемо жити разом?

— Я сказав їй, що через два місяці. Але ж це неможливо. Я скажу через... два тижні. Цього досить! Правда?

— Добре! Але тільки не брешіть!

— Ні, Шапочко, не буду. Я буду хорошим. А ви мені допоможіть! Так?

Шапочка задумливо гладить мою руку.

Цієї ночі довго, без сну я лежу в постелі й думаю. Нарешті, легка дрімота, як Клавдин голубий серпанок, потрохи обвиває мій мозок. От несподівано й виразно, зовсім-зовсім так, як у дитинстві, пахне старою половою між скирдами, нагрітими сонцем. Я хочу схопити і придержати це почуття, але замість його я зсуваюсь кудись помалу й не можу зупинитись. І вмить я бачу рожеве, маленьке тільце, важно, серйозно стиснені вустоньки й нижню губку, що зайшла під верхню. Спалахує гаряче вдячна ніжність, і потім все гасне.

Шапочка ходить до мене майже щодня. Моя дівчинка ласкава й сердита, з пустотливими губами. Вона тепер буває часом серйозна, мовчазна.

Від Клавдії я простую додому. Там уже сидить у фотелі Шапочка з іспанським підручником. Бідний іспанський підручник! Вона мене ні про що не питає, але я сам розповідаю їй про Клавдію, її сестру, про Костю і трошки про Міку. Менш усього про Міку. Що можна розказати про нього? Він похитує собі голівкою з темним волоссячком, коли сидить на руках, або коливає ніжками, ручками в усі боки, лежачи в колисці. Клавдія й Ольга запевняють, що він уже почав усміхатись, але я цього ще не бачив ні разу.

Я не хочу казати Шапочці про те, що Костя не перестає виявляти велику й перебільшено ніжну увагу до малого і як це дратує мене. Це дрібне чуття, й мені не хочеться бути

смішним в очах Шапочки. Та хай собі, це Клавдина справа, а не моя! От вони переберуться на іншу квартиру. Костя й Ольга матимуть свою кімнату, і він не буде цілими днями сидіти біля Міки.

Ольга Петрівна подобається Шапочці. Особливо її вабить у ній те, що Ольга так любить маленького й уважає його трохи не за свого сина. І мені це подобається, але часом дратує так само, як і ніжність Кості.

І чогось я раз у раз іду від них у якомусь невиразному, незадоволеному й роздратованому настрою. Вони мені більше ніяких сцен не учиняють, та й сиджу я в них не більше години, а коли приходжу додому, то почуваю чудну втому, досаду, неспокійну порожнечу. Чи я забув щось десь, чи зробив комусь паскудство, чи мені зроблено паскудство?

І тільки з Шапочкою зникає цей настрій, але часто хочеться жалітись їй на щось. І я жаліюся на те, що дурна ощадність Ольги примушує нас одкладати переїзд Шапочки до мене, — Ольга нізащо не хоче покинути гроші за квартиру й на превелику силу згодилась уступити один тиждень. Хочеться навіть на жалість Шапочки жалітись. Що, справді, за сентиментальність така?! Через що треба спочатку улаштувати якось там Клавдію, а потім уже себе? І через що я мушу давати Клавдії звідомлення, як живу: сам чи з ким-небудь?

А тут ще унадився ходити Панас Павлович. Дома він не може працювати, бо Варвара Федорівна не перестає «вияснити відносини». Перше він міг ходити вечорами працювати до Шури. Але з Шурою тепер у них натягнені, непевні і, видно, досить болючі відносини. Він докладно мені не розповідає, але з деяких його іронічно-сумних уваг я виводжу, що Шура твердо іде по взятому напрямку. Хоча дивує мене, через що вона так довго марудиться з тими своїми прихильниками й чому, нарешті, не вибере якогось.

Ще два тижні до переїзду Клавдії. Квартиру вже майже нанято. Ольга щодня їздить на Поділ і купує там уживані меблі, що мають украшати нове помешкання. Куплені речі лишаються у торговців, потім усе в один день перевезеться на місце.

Вразливість і чесність у цієї африканки зворушливі й дратуючі. Вона не вважає за можливе брати від мене більше того, що, на її думку, потрібне для Клавдії й для Міки. На її думку...

Власне, ця муринка займає що до Клавдії й дитини мое місце, місце голови родини. Я ж почуваю себе якимсь дур-

ним, непотрібним додатком, позбавленим усякого голосу в їхньому житті.

Шапочка, здається, розуміє моє становище й почасти мучиться за мене. Часом вона ніби хоче спитати мене: «Навіщо ти ходиш туди? Хіба це необхідно?» І не питає тільки через те, щоб не образити Клавдію й не робити на мене ніякої пресії. Але коли б і спитала, то я не знав би, що відповісти їй. Через що ходжу? Не через те ж, що вважаю себе зобов'язаним ходити! І не для Клавдії ж!

Нарешті, Шапочка питає:

— Вас утомлюють ці відвідини?

— Втомлюють трохи... Не то втомлюють, а якось... пригнічують, чи що. Я хочу, щоби це скінчилось швидше.

— Хіба ваші відвідини помагають цьому?

— Мені так здається, принаймні. І потім я хочу вяснити, нарешті, в яких, відносинах ми будемо. Мені дуже не подобається це замовчування ними... А втім, я не знаю нічого. Яке мені діло? Я знаю тільки, що дитині буде погано, от і все. Вони хороші жінки, але вони зроблять з дитини яке-небудь дрантя себелюбне й нікчемне.

— Через що?

— Через те, що крім звірячих почувань у них нема нічого. Вони дрижать над нею, лижуть її, цілий день вовтузяться, а в дійсності вовтузяться для себе, а не для неї. Вона так само вовтузилась і трусила над Костею, а тепер він занехаяний, якийсь парій. З'явиться нова дитина, вона цю закине й буде над новою труситись. І тільки труситись, лизати, обнюхувати, стогнати, ричати, чорт би її взяв! Сама ця та й годі! І ще ця мурилка. Нічого їй не зробиться, мовляв, як вона поживе ще з тиждень у цій квартирі!

Мене вже пече роздратовання. Я чую, що щось не так у моїх словах, але від цього я дратуюсь ще дужче й кажу знову про це саме, намагаючись переконати самого себе.

— Наприклад, Костя. Вчора приходжу до них: там плач, вереск, ойкання, жах на лицах; дитина захлистується від плачу; Костя сидить у кутку за стільцем і злісно блискотить очима. В чому річ? виявляється, Костя взяв фотографічну картку свого батька й почав тикати її в лице Міці. І якось вдряпнув його тією рамкою. Ну, розуміється, жах, стогін гніву, обурення. «Геть, поганий хлопче! Присягаюсь тобі» і т. д. А через що, навіщо він тикав ту картку в лице дитині, — ніякісінького інтересу. «Пустощі, шибеник, попсованість паскудного хлопця». От традиційне, найлегше, заспокоююче пояснення. І тільки, коли я настояв, удалось вяснити, що Костя хотів дати Міці поцілувати свого тата. І знову ніякого

аналізу, ніякого розуміння й ніякого бажання зрозуміти. Ага, поцілувати, — дурощі! І заспокоїлась. А тут же, може, ціла трагедія дитячої душі? Може, підносячи цю картку для цілування, Костя хотів примиритися з існуванням Міки, хотів зв'язати себе і його в одно ціле; може, тут була довга боротьба з собою, великодушність, бажання щось зрозуміти, рішення? І раптом за це шарпають його, лають, шпурляють у куток, стогнуть, ойкають. Що повинен почувати Костя до Міки? Що?

Шапочка мовчить і з-під лоба, суворо, загадково дивиться на мене. А я вже не можу втримати себе, мені хочеться говорити, говорити — так мені немов легше трохи.

— Або ж така річ. Костя дуже зайнятий тепер питанням про свого тата. Раз у раз цілує його фотографію, пристає з розпитуванням, — силкується, очевидячки, зайняти якусь позицію в світі, визначити себе. Що ж на це Клавдія? Лає його батька при Кості, дратується від чіплянь Кості, плаче, жаліється на його тата і клопочеться тільки про те, щоби швидше відсунути те, що турбує її. Тикає йому в руку шоколадку або п'ятака й заспокоюється. Але хіба Костя заспокоїться від шоколадки? Йому треба знати, де його тато, через що у всіх є тато, навіть у такого малого, як Міка, а в нього немає. Через що мама лає його тата? Як можна лаяти ту істоту, до якої він відчуває таку побожність? Усі ці питання мучать його. І через що якийсь там Міка? Чого для Міки все, а він занедбаний? А підросте Міка, й буде та сама історія. Так само той буде питати, і замість відповіді будуть образи і йому, і його татові, і всьому найдорожчому для нього. А їй байдуже. Як дерево, що випускає з себе листя й більш нічого не хоче знати про те листя.

Шапочка сидить з тим самим виглядом. Потім, коли я вже мовчу, підводиться, пильно-пильно дивиться на мене, далі зразу закидає руки за голову й каже:

— Ттак-так!

І весь той вечір в її очах уперта задума.

А другого дня знову сцена з Костею. Він десь добув (у сусідської дівчинки, каже) маленького, мідного хрестика, весь час цілує його, хреститься перед ним і щось шепоче.

Клавдія вражено, широко дивиться на мене й швидко-швидко оповідає про це, перестрибуючи з одної думки на другу.

В колиці лежить Міка і, задравши ніжки, робить ручками поривчасті рухи. Костя усміхається й удає, що він цілував хрестика в жарт.

— Господи! Та я ж не вчила його молитись! — жахається Клавдія, немов виправдуючись переді мною.

І мимоволі мені жаль їх усіх. А найбільше мені жаль цього крихітного тільця в колісці, яке ще не чує нічого й не розуміє.

Клавдія, нарешті, бере Костю за руку й веде його в кухню мити йому рота й лице, — мотузочок, на якому висів хрестик, весь був у гнидах. Я лишаюсь сам з Мікою. Він лежить мовчки і, немов виконуючи якусь роботу, ретельно вимахує ручками. У мене дурнують чуття, що тепер, коли ми на одинці, він уважно подивиться на мене й пізнає. Але Міка водить очима, не помічаючи мене. Рухи безпомічні — ні волі в них, ні думки, як листя на дереві гоїдається від вітру.

І раптом я чую, що ніколи не зможу піти від нього, що він мій до самої моєї смерті, що де б і з ким би я не жив, він завжди буде в мене. І Клавдія буде моєю, і Костя, і Ольга, і все їхнє життя. Хочу я цього чи не хочу, але ніколи вони вже не можуть бути чужими, байдужими мені.

Від цієї раптової свідомості мені стає моторошно, страшно, як людині, що симулюючи божевілля, відчуває, що дійсно божеволіє й що ніколи його не випустять із лікарні.

Я хутко прощаюсь і виходжу поспішно.

На дворі мороз. Зеленими кристальними іскрами блищить сніг. Сухо риплять і вищать санки. Ліхтарі світять яскраво, легко.

Мені хочеться руху, швидкої їзди, свисту вітру в ухах. Я беру «ліхача» й велю якомога швидше їхати в напрямі Лаври. Вуха горять, мороз і вітер, як бритвою, шкрябають щоки, зривом миготять стрічні санки. Але моторошне, гнітюче чуття не проходить. І мені здається, що воно стоїть позаду мене в санках і холодно дихає мені в ший.

— Назад, візник! На Хрещатик! Швидше! На весь дух!

Серед світла, дзвінків трамваїв, чорної, рухливої маси тіл на тротуарах мені легше.

Зрештою, все це дурниця. З якої речі? Моє сумління чисте. Я робив і роблю все, що можу. Навіть Шапочка не може осудити мене. Найбільш вибагливий мораліст не може вимагати від мене більше. Чого ж мені?

Але, як тільки я починаю думати про це, так зараз же, невідомо через що, я відчуваю знову страх і відчай. І що більше думаю, що більше справедливих аргументів привожу, то виразніше я відчуваю, що я брешу й що я не маю рації. Не логікою, не сумлінням не маю рації, а чимсь іншим, що не потребує, очевидно, ні логіки, ні сумління, ні моєї волі. І я знаю, що не зважаючи на всю чистоту, і логіку, і сумління,

я ніколи не буду чужий до цієї маленької, нетямущої істоти з хисткими ручками. І коли так, то звідси йде вже інша логіка, йде розвиток її в мені самому, неодхильний, неминучий, як неминуче мусить текти вода з високого місця на низьке. І через те ніколи Клавдія не може бути мені чужою; до самої смерті я буду зв'язаний з нею. От що!

І вона сама це, здається, відчуває, відчуває якимсь іншим способом, ніж звичайні почуття. Тим-то й ця животна, пришикла, хитра покірність, це вичікування чогось, це купання при мені Міки, ця відсутність найменшого дивування з моїх безцільних одвідин. От воно, справжнє розуміння! О, вона знає, до чого воно йде!

В мені потроху, як у воді, що починає кипіти, з'являються бульбашки гніву. Гей, Клавдіє, бережись! Погану гру граєш! — Візник! До вокзалу!

Ми женемо в гору по Бібіковському Бульвару. Широкий, у витких складках, зад лихача-візника сидить твердо й упевнено. Мені чогось приємно дивитись на нього.

«Та що ж це таке?»... — раптом з непорозумінням я питаю сам себе. — «Та не хочу я цього! Не приймаю, не скорюсь! От не скорюсь та й годі!».

— Візник! Назад! Так-так, назад!

У мене, мабуть, сидить Шапочка. Сидить і чекає. Вона теж угадує. Вона теж розуміє. Ні, сліпим силам я не скорюсь! Тепер це вияснено. Тепер мені нема чого ходити туди. Я вільний, я чистий.

Шапочка в мене. Я підходжу до неї, обіймаю її міцно, радісно цілую її. Ніколи після першого поцілунку я цього не робив. Шапочка, вся зашарівшись, вся спалахнувши назустріч моїй радості, не протестує, не противиться, але й не відповідає. Вона тільки спішить угадати, зрозуміти мою радість.

Я, як можу, пояснюю їй. І їй, і самому собі. Вона слухає уважно, наївно розплющивши очі. Коли її щось дуже захоплює, цей наївний вираз раз у раз спливає на її лиці. Милій, гарний такий вираз!

— Так, Шапочко: так от у чому вся річ! Треба було привести себе «до одного знаменателя», як каже Панас Павлович...

Але не встигає Шапочка щось сказати мені, як у кабінет увіходить сам Панас Павлович, у шубі, шапці, з бурульками на вусах, у калосах. Він простує до канапи, сідає і якимсь змерзлим, тоненьким голосом говорить:

— Я вбив мою жінку...

І скидає спітніле пенсне, яке починає зараз же розглядати, крутячи його тремтячими пальцями. Шапочка сильно ха-

пає мене за руку й тисне так, що мені стає боляче, а сама поширеними очима, які малюють у кінематографічних героїнь, дивиться на Панаса Павловича.

— Яку жінку? Що вам таке, Панасе Павловичу?

— Я вбив мою жінку...

Він, мабуть, весь час повторює про себе цю фразу й більш нічого не може вимовити тепер. Потім він встає й іде до передпокою. Тоді Шапочка наганяє його, повертає назад і всадовлює його на канапу.

— Не треба, Панасе Павловичу! Сядьте сюди!

— Та як це трапилось? — через щось пошепки питаю я.

— Ні, пустіть! — жалібно, напівбожевільно скрикує він і знову рветься до дверей. Ми злякано тримаємо його.

Добитись чого-небудь од Панаса Павловича нема ніякої можливості: він не чує, не розуміє питань, усе рветься кудись. У нього лице мокре, жалюгідне; на блідому переніссі фіолетова смужка від пенсне; очі блукаючі, слізливі.

— Їдьте туди! — шепоче мені Шапочка. — Нічого, їдьте! Я не пущу його. Скажіть Миколі, щоби замкнув за вами двері на сходи!

Хвилин через двадцять я під'їжджаю до дому Панаса Павловича. Ні юрби, ні поліцаїв нема. Значить, це трапилось уже давно й він десь блукав. На сходах теж нікого. На мій дзвінок двері відчиняються майже моментально, ніби хтось стояв у сніях і чекав на мене.

Переді мною — Галя. Вона дивиться на мене вгору, здивовано. Ми обоє мовчимо.

— Вам кого? — питає вона нарешті.

— Тут... що-небудь трапилось?

В цей час з'являється Варвара Федорівна, випростована, з довгим, величним обличчям. Я непорозуміло витріщаюсь на неї, забувши навіть привітатись.

— Що тут, Галю? — рівним тихим голосом звертається вона до дочки, немов не помічаючи мене.

— Я не знаю... — розгублено каже Галя.

— Простіть, Варваро Федорівно! Тут, очевидячки, якесь непорозуміння. Я боюсь, що Панас Павлович хворий. Він тільки що прийшов до мене й заявив, що...

Я зупиняюсь, не відважуючись далі говорити при Галі. Але Варвара Федорівна спокійно й незвично для неї стомлено каже:

— Так, він стріляв у мене. Він, мабуть, подумав, що вбив мене, бо я, відсахнувшись, спіткнулась на стілець і впала. Він у вас?

— У мене.

— Скажіть йому, що я навіть не ранена. Окрім того, коли ваша ласка, попрохайте його прийти додому, мені треба побалакати з ним. Скажіть, що я постараюсь не хвилювати його цією розмовою й що ця розмова буде останньою. Він давно у вас?

— Ні, тільки що.

— Він не був у поліції?

— Здається, ні. Так — звичайно, ні. Інакше його б задержали там. Хіба це сталося тільки що?

— Це було біля дванадцятої. Ви скажете йому?

— Неодмінно! Неодмінно скажу!

Варвара Федорівна має такий вигляд, що я вклоняюсь їй низько, поштиво й виходжу.

Коли Панас Павлович, нарешті, розуміє, що ми з Шапочкою силкуємося пояснити йому ситуацію, він страшенно, болюче червоніє і, не слухаючи нас далі, вибігає в передпокій. Йому так соромно, що я вже мовчу, відмикаю двері й випускаю його.

— От так дурна й тяжка історія! — кажу я, вертаючись у кабінет.

— Наче якийсь кошмар приснився... — сердито говорить Шапочка. — Але ж він усе ж таки хотів убити її, Якове?

— Так, як видно...

— І дурний: не радіє, що так вийшло, а соромиться.

— Тепер, може, вже й радіє.

— Їй-богу, як кошмар. Приснилось, і вже немає. От тепер я почуваю, як трусяться ноги. Ну-ну!

Вона стомлено сідає, потім лягає на канапу й заплює очі.

А я ходжу по хаті, стараючись ступати тільки по килиму, й хочу вернути ту радість, яку так нагло перервав Панас Павлович. Але радості немає. Я удаю, що дуже збентежений історією з Панасом Павловичем, і Шапочка не дивується моїй мовчазності.

Вранці Варвара Федорівна по телефону запрошує мене прийти до неї о четвертій годині пополудні в дуже важній справі, яка торкається Панаса Павловича, її і їхніх дітей. В її голосі вчуваються ті самі нотки втоми й чудного спокою, що й учора. Я обіцяю.

Очевидячки, вияснення при свідках, установа нової конституції. Я — свідок з боку чоловіка, а з її боку буде хто-небудь з її приятелів.

Бажаючи бути офіційно точним, я входжу рівно о четвертій у їхній передпокій. На порозі вітальні зустрічає мене Вар-

вара Федорівна. Вона в чорній, глухій сукні, з довгим золотим ланцюжком на всі груди. Вітаючись з нею, я помічаю, що її губи сьогодні не нафарбовані та що колір її лица недужий, у жовтявих плямках. Одначе вона тримається так само рівно, велично і її великі, пукаті очі дивляться на мене спокійно та холодно.

З великим здивуванням я застаю в вітальні Олександрю Михайлівну. Вона стоїть біля роялю й удає, що уважно розглядає якусь фотографію, тримаючи її обома руками близько коло самого лица. Зачіска в неї нова, дуже молодить її. Вона одягнена, як в останній час, модно й підкреслено чепурно. Мені це кидається в очі, не зважаючи на надзвичайність ситуації. Кидається в очі також (особливо після обличчя Варвари Федорівни) її краса, благородна та строга.

Тут же й Панас Павлович, серйозний, внутрішньо схвилюваний, у сюртуці, з гладенько зачісаною шапочкою волосся, знову з ніжним рум'янцем на чисто виголених щоках. Він, не дивлячись мені в очі, мовчки й урочисто потискує мені руку. Так само без усмішки вітається й Олександра Михайлівна. Я мимохіть заражаюсь їхнім настроєм, і мені навіть ніяково, що я не в сюртуці. Враження таке, ніби ми зійшлись на читання заповіту.

Їм усім, видно, відомо, що має статись. Варвара Федорівна запрошує всіх сідати й перша сідає в фотель біля круглого столу. Я з цього роблю висновок, що вони більш не ждуть нікого.

По деякім, досить тяжкім, мовчанні Варвара Федорівна починає безстрашим, тихим голосом:

— Я прохала б, панове, не дивитись на це зібрання як на комедію. Я признаю, що все можна було б улаштувати простіше. Але, на мою гадку, шлюб є настільки поважний акт у житті людей, що утворення чи розв'язання його має робитися з повною серйозністю.

Вона бере в руку біля самої шиї ланцюжок і помалу провводить його вниз до самого пояса. Ми мовчимо. Варвара Федорівна приплющує очі, потім знову розплющує їх і тим же тоном каже далі:

— Вам усім відомо, що сталось учора між мною й моїм... чоловіком, Панасом Павловичем. Я вірю, що в його вчинкові не було обдуманності наміру; це було зроблено в стані крайнього піднесення. І все ж таки це примусило мене подивитись на деякі речі з такого погляду, з якого я не дивилась раніше. І це примусило... і я побачила, що ми повинні розв'язати наш шлюб. Я запросила вас сюди, щоби поставити умовини, чи-то пак, разом виробити умовини, на яких ми

можемо... як личить порядним людям, розійтись. Коли дозволите, я висловлю свої бажання.

Панас Павлович щось бурмотить і неспокійно ворухиться. Олександра Михайлівна сидить рівно, потупивши очі, щипаючи пальцями кінчик хустки.

— Я насамперед хотіла б, щоби та влада, яка нас поєднала колись, щоби вона ж і санкціонувала наше розставання. Себто, щоби був формальний, законний розвід. Згоджуючись віддати нашого сина Дмитрія батькові, я хотіла б, щоби він жив у законній родині. Себто, щоби мій колишній чоловік, Панас Павлович, не вступав ні з ким ні в яке незаконне співжиття.

Ні Панас Павлович, ні Олександра Михайлівна ні одним рухом не виявляють своїх почувань. Значить, їм і це відомо.

— Далі. Вину за розвід повинен узяти на себе Панас Павлович і нести всі наслідки її, установлені законом. Мені має бути дано право бачити мого сина в кожний час і брати його до себе на три місяці щороку. І, нарешті, з матеріального боку покинута родина повинна бути забезпечена половиною засобів, що має колишній голова сім'ї до свого розпорядження. Отце мої бажання...

Вона замовкає й дивиться просто перед себе.

Олександра Михайлівна перестає щипати хустку й сидить зовсім непорушно, не підводячи очей. Я зиркаю на Панаса Павловича. Він якось одразу скидується, зміркувавши, мабуть, що за ним слово, й похапцем мимрить:

— Я приймаю всі умови. Себто, я цілком згоджуюся й охоче... приєднуюсь... І думаю, що... Коли хто-небудь бажає внести на розгляд, то... Що до мене, то я приймаю всі... бажання й обіцяю виконати їх.

Після цього Варвара Федорівна підводиться і, стоячи, каже:

— З цієї хвилини я вважаю і прошу всіх вважати наш шлюб розв'язаним. Ви, Панасе Павловичу, будьте ласкаві сповістити мене по змозі швидше про ваші найближчі наміри. Особисто чи через довірену особу — мені байдуже.

Вона мовчки вклоняється всім нам і, не хапаючись, рівно й строго виходить з кімнати.

Лице Панаса Павловича горить, і очі, як звичайно, дуже кліпають. Олександра Михайлівна стоїть, тримаючись за спинку свого стільця, і так само дивиться вниз.

— Якове Васильовичу, — звертається до мене тим же офіційним голосом Панас Павлович — сподіваюсь, що ви не відмовитесь узяти на себе ведення цієї справи.

— Я до ваших послуг, Панасе Павловичу! — відповідаю в тон йому.

Далі, почувавши, що з пошани до Варвари Федорівни не треба порушувати поважного настрою приватною розмовою чи хоч би усмішкою, я зараз же прощаюсь і виходжу.

І до такої міри я загіпнотизований цією сценою, що навіть, сидячи на бричці, деякий час заховаю строго, врочисту поважність на лиці. І тільки проїхавши кварталів зо два, питаюся сам себе: Що ж це було: комедія, бажання з честю вийти з важкого становища, чи що інше? І вирішую, що може бути і те, і друге, і все разом. Але, в кожному разі, зовсім добре для Панаса Павловича. Несподівано добре. Як не як, а в цієї жінки багато сили, розуму й певного благородства. Головне, розуму. Вона зрозуміла, нарешті, що далі йти в цьому напрямі не можна. Значить, навіть з такою жінкою при певних умовах можна погодитися.

Гей, а чому б мені не спробувати так само погодитися з Клавдією? Коли їй так само добре дати зрозуміти становище, вона так само мусить згодитись. Вона мусить зрозуміти, що я не можу лишити в неї свою дитину. А також не можу вивести з себе те, що більше за мене, що не надається ніяким потугам розуму та волі. Жити з нею, бути її чоловіком я теж не можу, це теж більше за мене. Коли ж зроблю над собою таке насильство, то це нам усім скалічить життя.

Так вона згодиться!

Але що ближче я наближаюсь до дому Клавдії, моя певність слабшає, аргументи видаються непереконуваними, блідими.

Коли ж я роздягаюсь у їхньому крихітному коридорчику й на мене шугає запахом нафтяної лампочки, мила, пелюшок і нагрітої вогкості; коли я дивлюсь на палаючі щоки Клавдії, що стоїть біля мене з засуканими рукавами та знайомим вогким блиском очей з-під пенсне, я відчуваю, що нема ніякої надії й що Клавдія — не Варвара.

— Ми не сподівались, що ти прийдеш так рано, й купаємо Міку, — каже вона соромливо-радісним голосом, який буває раз у раз, як вона купає Міку.

— Я не на довго. Не буду перешкоджати...

— Що значить? Ти нам не перешкоджаєш.

Мене сьогодні ріже її «ти», а палаючі щоки викликають легку огиду.

— Олю! Яків Васильович прийшов! — навіщось оповіщає вона, ніби та не чує сама.

— Хочеш подивитись на купання? Ти ж любиш! Тільки зігрійся, ти з морозу! Олю, а я поставила чайник на плиту. Я зараз засвіту тут лампу. Господи, ніколи нема сірників на місці! Швидше б уже звідси, я страшенно скучила за електрикою. Хочеш зараз чаю, чи потім?

— Дякую, мені не хочеться чаю.

— Що значить? Ти ж любиш по обіді.

Я не відповідаю нічого. Мене страшенно дратує оце її «що значить» і посилання на те, що я люблю, а також її радість і оживлення від мого приходу.

— Клаво, швидше! — чується голос Ольги.

— Ну, ходім: ти вже зігрівся!

Посеред кімнати на двох стільцях стоїть маленька з сірої бляхи ванночка. Навколо на підлозі ринки, горшки з водою, мильниця. На стільцях і на ліжках пелюшки, віхтики, мочалки, губки. Пахне, як у лазні, і так душно, парно, що мені зразу хочеться скинути піджак.

На ліжку сидить Костя, підбравши ноги по-турецьки. Ольга Петрівна, підтримуючи одною рукою під спинку помаранчеве тільце з м'якими, округлими грудьми, другою набирає губкою води й витискає її на Міку. Він заплющує очі, коли вода ллється йому на голову, й потім знову розплющує їх байдуже. Личко в нього зовсім червоне, в якихось плямочках, безпричасне до того, що діється навкруги. Зате смугляве, добре лице Ольги Петрівни виявляє таке раювання, неначе вона сама сидить у ванні. На носі й на підборідді в неї крапельки води; товсті, червоні губи весь час розтягаються усмішкою, а очей зовсім не видно в неї, тільки дві смужки, ніби натушовані.

— Подивись, Яша, як він любить купатись! Ніколи не плаче. Ти знаєш, їй-богу, він розуміє! Ти дивись, як він заплющує очі! Олюсю, дай мені, а сама наготов простиральце! Ну, годі! Пусти!

— Ага, ревнуєш? Ревнуєш? — зі сміхом говорить Ольга Петрівна, витискаючи з губки воду. Потім обережно вона передає тільце, що бовтається у воді, в підставлені руки Клавдії й одходить до мене.

— Добридень, Якове Васильовичу! Вибачте, руки мокрі, не подаю! Мороз великий? Зараз чай будемо пити. Клаво, його час виймати, щоби не перекупать.

Але Клавдія не чує. Вона ніби присосалась руками, очима, всіма почуваннями до тільця, й уже ніщо зі зверхнього світу не доходить до неї. Її губи, подібні до губ Ольги Петрівни, щось шепочуть; шоки палають. Вони обидві ревнують Міку одна до одної.

Я потихеньку виходжу в сусідню кімнату, курю й чекаю кінця купання. Мені через щось увесь час пригадується один мій родич, який раз у раз сам купав дітей. Мені завжди вражав якийсь чулий, хижий вираз його радісного лица.

Я вже твердо знаю, що з моєї розмови не вийде нічого. І все ж таки, коли Клавдія, нарешті, приходить до мене, я про-

хаю її щільніше зачинити двері до спальні й дати мені декілька хвилин для серйозної й важкої балачки. Клавдія зараз же лякається й насторожується.

Я спокійно, силкуючись говорити сердечно, спочатку викладаю їй самі аргументи, не хочючи відразу лякати вимогою. Хай сама зробить необхідний висновок. Але, коли переходжу до того, що не можу лишити у неї свого сина й пояснюю через що, вона зразу випростовується, немов наготувавшись боронитись. І я бачу, що вона вже слухає мене не розумом, не логікою, а тільки почуваннями, й усі її реакції будуть тепер тільки від цих почувань. Вона починає здогадуватись, що в неї хочуть одняти те тільце, яке давало їй щойно таке звіряче раювання. І вона вже не чує й не розуміє ніяких аргументів.

— Що значить? — з жахом шепоче вона. — Що ти хочеш сказати?

— Почекай, Клаво, ти спочатку вислухай! До кінця, об'єктивно, спокійно!

— Господи! Ти збожеволів!..

— Та почекай же, ради бога! Ти вислухай усе, зрозумій, стань у моє становище, а тоді вже...

— Ні, це... це... Так ти хочеш, щоб я тобі віддала Міку? Так?

— Я хочу, щоби ти спочатку зрозуміла, що я кажу тобі...

— О, я чудесно розумію! Чудесно. О-о! Ти не хочеш мати зі мною дітей, бо я недостойна цього; ти не можеш лишити в моїх руках свою дитину, бо я недостойна цього. О, я це давно добре розумію! Але ти ще хочеш відняти дитину? Так? Але ти перше всього повинен убити мене. Що ж, убивай, убивай, проклятий! Убивай!

Вона схоплюється, випростовується, немов би готуючись грудьми зустріти мій ніж. Такої люті й ненависті я ніколи не сподівався побачити в ній. Вони мене дивують і викликають щось відповідне.

— Не хвилюйся, Клавдіє, й не кричи! Я з тобою говорю по-приятельски, а ти...

— О, по-приятельски! О, ти приятель! Я це бачу. Ти хочеш узяти в матері дитину й оддати своїй любовниці, якійсь...

— Клавдіє!..

Я теж схоплююсь і ступаю до неї. Я почуваю, як мої очі горять і мускули в руках скорчуються судорожно.

В спальні чується пронизуватий плач Кості й шикання Ольги Петрівни. Клавдію немов підхоплює цей плач, вона вибухає риданням, біжить до стінки й починає битись об неї

головою. Влітає Ольга і, обійнявши її за плечі, відтягає від стіни. За Ольгою вбігає Костя й з вереском кидається на мене. Схопивши мене за ноги, він кусає їх, хрипить, вищить. Я силкуюсь оддерти його руками, кручусь по хаті. Клавдія серед ридання кричить щось і рветься до нас, чи мені на поміч, чи Кості. Ольга з викривленим смугляво-сірим лицем метушиться між нами.

Мені, нарешті, вдається струснути з ноги Костю і, одшпурнувши його в куток, вибігти в коридор. За мною несеться істеричний крик Клавдії, плач Кості, грюкіт стільців.

Я довго не можу очутитись і весь час стискаю кулаки з такою силою, що ние в пучках. Підїжджаючи до свого дому, я починаю почувати біль вище колін. Намацую рукою й нахожжу прокусане, мокре від слини місце на штанях і біль у нозі.

Шапочка лякається, бачачи мене. Я сяк-так переказую їй усю сцену. І знову почуваю, як палюча хвиля люті спазмами стискує моє горло. Я йду у ванну й підставляю голову під холодний душ. Шапочка стоїть тут же з рушником у руках і допомагає мені витерти голову.

Потім ми сидимо в їдальні й удаємо, що обідаємо. Шапочка уважно й турботно поглядає на мене. По обіді я лягаю на канапу в кабінеті, а Шапочка з якоюсь книжкою сідає біля мене в фотелі. Ми не балакаємо. Вона прикидається, що читає, а я, не прикидаючись, лежу й думаю все про те саме.

Нарешті, Шапочка не витримує й ласкаво-сердито говорить:

— Ну, годі про це думати! Вона не хоче, не може віддати кудись свою дитину. Це так природно й зрозуміло. Треба примиритись з цим і дати їй спокій.

— Не можу! Не можу з цим примиритись!

— Ну, що ж ви можете зробити? Що?

— Не знаю. Але я мушу що-небудь зробити. Мушу! Ви кажете дати їй спокій? Але ж вона... Вона... Вона почне користуватись своєю владою; почне ставити всякі умови, робити сцени. Вона зіпсує нам життя. Мені треба якось паралізувати цю владу. Найкраще, звичайно, це перестати почувати зв'язок з дитиною. Нема її для мене, роби з нею що хочеш, мені плювати! Тоді влади не може бути. Але що ж я зроблю, коли я ідіот, ганчірка, баба, паршивець! Тиждень подержусь, а з якого-небудь приводу й побіжу до них. А потім? Вам брехатиму, буду соромитись вас, вам буде тяжко від цього. Та з якої речі вам усе це, нарешті? Ви ж зовсім не це мали на увазі, даючи мені згоду на наш союз. Та ви ж через рік, через півроку підете від мене!

Шапочка нетерпляче, з досадою підкидає плечем.

— Покиньте дурниці!

— Ні, це не дурниця, а факт. Вам повинна надокучити ця тяганина. Вам надокучить це відривання мене, подвоювання. Тепер вам і шкода, і ви розумієте, а потім ви почнете інакше почувати. Та ви от що зрозумійте, Шапочко!..

Тут я сідаю й беру її руку в свою, наблизивши до неї своє лице.

— Вона для мене... рідніша, ніж ви.

Шапочка несамохіть вириває руку й поширює очі.

— Вона?!

— Так, вона! Вона гидка мені, ненависна, але рідніша.

— Я цього не розумію.

— І я не розумію. А так відчуваю. Вона — моя справжня жінка, от що. Розумієте? Вона ніколи не може бути мені чужою, поки в неї мій син. Я не знаю, може це психоз, хворобливе щось, але я весь час власне це схоплюю в собі. І це мене найбільше лютить. Я просто готов убити її!

Я встаю й починаю ходити по хаті.

— Тим, що ви її вб'єте, ви не перестанете бути батьком цієї дитини, — стомлено, тьмяним голосом каже Шапочка.

Я зупиняюсь відразу, зі страхом.

— Що ви хочете цим сказати?

Шапочка блідо дивується.

— Нічого особливого. Те, що ви цим не розв'яжете питання.

Шапочка ще щось говорить, але я вже не чую. Так, я все ж таки лишуся батьком цієї дитини. В цьому все питання. Значить, мені треба перестати бути батьком і тоді все розв'язується.

Я чую, що в мені в цю хвилину зародилась і вже живе якась думка; я навіть знаю, яка саме, але вона така страшна й безглузда, що я не хочу бачити її, не хочу помічати, тільки відчуваю, як від її народження все чудно притихло в мені. Настала раптова, сторожка тиша, нема ні гніву, ні обурення, ні ненависті; все розбіглося, затаїлося, і на порожньому місці помалу суне щось темне, невиразне, моторошне.

Я поспішно підходжу до Шапочки, хапаю її за руки, сядовлю на канапу й сам сідаю поруч з нею.

— Ну, годі про це! Бог з ним! Якимось та буде. Я дурниці, розуміється, казав. Хай буде так, як є! Ми дужчі за це. Правда? Адже це не розстроїть нас. Ні!

— Не знаю! — різко відповідає Шапочка й прощається. — Проводжати мене не треба! Не треба, я кажу!

Ага, он як! Звичайно! Так і мусить бути!

«Все одно не перестанете бути батьком цієї дитини».

Я з ляком схоплююсь, похапцем одягаюсь і вибігаю з дому. Мені треба, як найшвидше розсіятись, розважитись, одвернути увагу від усього цього.

Перебираю, куди б його піти. До Сосницьких? О ні! До Панаса Павловича? Ні-ні!

Скрізь-скрізь ці Андрійки, Діми, ці явні чи потайні ланцюги. Я йду по вулиці і, дивлячись на вікна, з огидою уявляю собі за ними пари, скуті ланцюгами дітей, які вовтузяться, випручуются, гвалтують, стогнуть, плюють одне одному в лице, дряпають очі. І що довший той ланцюг, то апатичніше, безнадійніше, то більше звички й байдужжя в цих образах і плювках.

Так, розуміється, це найкраще за все: Клавдію негайно треба випроводити з цього міста! Дати їй грошей, забезпечити надалі, і з питанням покінчено. Коли дитина підросте, за її вихованням можна буде стежити збоку й навіть брати до себе на якийсь час. Але негайно забрати їх звідси!

Трохи раніше, ніж звичайно, їду до Клавдії. Мене зустрічають похмуро, сторожко, вороже. Але, коли в'ясняється, що я одмовився від учорашніх намірів, обличчя одмерзають, хоча що до переїзду в інше місто відповіді не маю. Як же буде з Олею? Без Олі ніяк неможливо.

— Ольга Петрівна може перевестись...

— Так, але з цим багато клопоту...

Ольга Петрівна має йти на лекцію, й ми лишаємось удвох. Клавдія мовчить. Костя одягнений стоїть біля неї й пхикає; тітка Оля перед лекцією обіцяла піти з ним на прохід, але я перебив і тепер прогулка пропала. Він усім тілом ліниво навалюється на коліна Клавдії й тягне:

— Ма-амо!

Клавдія машинально одпихає його й думає, дивлячись кудись убік.

— Ну, Клавдіє, я чекаю рішучої відповіді. Це єдина умова, яку я ставлю. Здається її можна виконати...

— Ні той, ні той не має батька... — гірко шепоче Клавдія і скорботно хитає головою.

— Ма-а-мо! Я хочу гуля-а-ть!

— Про це, Клавдіє, краще не будемо говорити тепер. Колись ти сама побачиш, що... Ну, та все одно. Так як? Га?

— Я без Олі не можу рішення.

Костя шарпає матір за рукав, схлипує й пацає ногою.

— Мамо, ти чуєш?..

— Ах, одчепись ти від мене, ради бога! Чого ще тобі треба? Чого?

— Я гуля-а-ть хочу!

— Завтра підеш. Тітка Оля пішла на лекцію.

— Поведи ти!

— Я тебе поведу! А з Мікою хто буде?

Костя понуро зиркає в мій бік і мовчить.

— Чого ж ви прислугу досі не наймете?

— Оля каже, що поки що не треба.

Знову ця Оля! Оля каже, Оля не хоче, Оля думає!

— Не можна ж з дитиною без прислуги? Економія річ добра, але до певної міри. Костя напевне ніколи не гуляє.

— Та рідко...

— Ма-а-мо!

— Ти одчепешся від мене сьогодні?

— Я гуля-а-ть хочу!

— Я можу посидіти тут з півгодини. Поведи його гулять! — кажу я, щоби не чути цього «мама».

Костя соромливо усміхається й кидається на Клавдію, термосячи її і стягаючи зі стільця. Вона сердиться. Костя починає верещать, і вона здається.

— Ми будемо побіля дому. Коли що-небудь пильно треба буде, то тільки зійди зі сходів! Він спить.

Вона одягається і, взявши за руку Костю, що радісно підстрибує, виходить.

Я остаюсь сам. Ще коли вона одягається, мені починає дуже битись серце. Коли ж стихають їхні кроки і я виходжу в кімнату, хвилювання до такої міри розростається, що слина в роті стає густою, липкою, а ноги підгинаються. Я навіщось сторожко слухаю, але від крові, що приплила до голови, в ушах такий шум, ніби хтось віником мете ритмічно підлогу в сусідній хаті.

«Що зі мною?..» — зі здивуванням думаю я, зле в той же час навшпиньках я підходжу до півдчинених дверей спальні й прислухаюсь. Там тихо. Чути, як прудко й дрібно цокає десь усередині хати кишеньковий годинник. Більше нічого. Видно краєчок запнутої білим колиски. Тут же валяється Костіна конячка без вух, з сивою гривою.

Хвилювання росте. Я прислухаюсь до вихідних дверей; потім, крадучись, входжу в спальню. І як тільки я входжу, так ніби хтось з-заду підштовхує мене в спину, хапливо йду до вікна, хапаючись і шарпаючи заціпку, відчиняю одну квартиру, потім другу. Це мене так стомлює, що я присідаю на підлокотник і, важко дихаючи, сиджу деякий час.

Крізь вікно видно туманно-жовті чотирикутники сусіднього дому й каламутне саяво міста. Холодне повітря густою, парною течією поспішно вкочується в кімнату й ворушить край покривала колиски. Моє волосся теж ворушиться від нього, в лице задуває від течії.

Вмить чується не то кашель, не то чхання, з глибини ко- лиски. Я дуже здригуюсь і замираю, піднісши голову й ух- опившись з усієї сили за ручку вікна. Серце колотиться з не- ослабною силою частими, хапливими, чіткими ударами.

Знову легенький кашель чи плач. Я не можу чути, бо в ухах страшенний шум. Навшпиньках я підходжу до ліжка. Тепер уже холодно тут. Просто на мене котиться сива, ши- рока течія морозу. Я здіймаю покривало і слухаю. Тихо. Мені вже здається, що він умер, і я з жахом нахиляюсь і торкаюсь рукою до темної плямки личка. Воно тепле, тільки носик холодний, змерзлий. І зараз же чути рипучий плач.

«Годі».

Я кидаюсь до вікна й зачинаю кватирки. В хаті холодно. Я тремтячими руками поправляю запинало, озираюсь, чи не треба ще чогось зробити, чи не лишаю якихось слідів своєї присутності, й тоді виходжу в першу кімнату.

Тут я помічаю, що весь час з усієї сили я стискую щелепи так, що їм аж боляче. Потім я напівлежу на канапці й трудно дыхаю.

Коли лунає дзвінок, я, не хапаючись, іду в коридор і од- чиняю двері.

— Не плакав?

— Ні!

В роті мені сухо, клейко, ноги здригуються. Я боюсь, що в кімнаті Клавдія що-небудь помітить на моїм обличчі й че- рез те тут же прощаюсь з нею. Вона дякує мені за те, що я посидів, і Костя теж, мабуть, навчений нею раніше.

— А що до нашої розмови, то я завтра ще прийду...

— Добре! — тихо відповідає Клавдія.

Я спускаюсь зі сходів і їду додому в якомусь напівсонно- му стані. Нема ні страху, ні жалю, — ніяких взагалі почувань, тільки все чую й бачу, як крізь запону туману. Перед домом я згадую, що в мене може бути тепер Шапочка.

Повертаю назад і йду без мети по вулицях. На Хрещатику мене вабить до себе яскраве, сліпуче освітлення кінематогра- фу. Я входжу разом з юрбою, беру білет і довго сиджу в фойє. Мовчазні миготливі образи на екрані, беззгучні драми без- глуздо придуманого миття подобаються мені. Змісту я не ро- зумію, але я з цікавістю слідкую, як фігури мовчки ламають руки, роблять страшні очі, щось шепочуть одна одній. А в цей час грає каззонно-меланхолійна, бездушна і теж неначе мовчазна музика.

Потім якимсь чином я йду вже по Хрещатику з Нечипо- ренком. Він оповідає щось, я йому відповідаю. Ми заводимо суперечку про кооперацію та марксизм. Нечипоренко горя-

читься й ніби виправдується. Я говорю спокійно, упевнено, трохи вибачливо. І мені приємно, що я так говорю. В мозку ж увесь час, як фігури карт по довгій грі, стоять одпечатані образи вікна з одчиненою кватиркою, лахматої, сивої течії морозу, білої колиски. То одно, то друге змінюючись на переміну, без перестанку впливають, зникають і знову ви-никають.

Але от я вже сиджу в Нечипоренка в кімнаті. На стінах багато листівних карток з портретами письменників і громадських діячів. Під ними висять щоти. Замість бюро — ломберний столик. Як у Клавдії, скрізь багато плахт, долі й на стінах. Чисто, дбайливо, любовно вбрана хатинка. Нечипоренко тут, дома, простіший, певніший у собі й через те симпатичніший.

Ми все змагаємось. За дверима чути шарудіння, шепотіння, тихий, дитячий смішок. Потім з'являються звідти двійко дівчаток з синіми очима, з синіми стьожками в білих косичках, мов льон, у синіх сукенках. Вони ясно, трохи соромливо осміхаються, підходять до батька, держачись за руки і скося позираючи на мене.

— Мої дочки, — каже Нечипоренко, і в його голосі даються чути нові ноти, яких я не чув ніколи в нього, ні на зібраннях, ні в суперечках, а його очі стають добрими, майже гарними.

Я знову на вулиці. В очах конячка з обгризеними вухами, течія морозу. Щоби не думать, швидше заснути, я заходжу в аптеку і прошу дати мені якого-небудь сонного порошку. Тут же на вулиці біля аптеки ковтаю суху облатку, що дряпає горло, й беру візника. Коли я входжу до себе в квартиру, мене вже хитає від бажання спати й через кілька хвилин я засипаю, як п'яний.

Весь ранок я чекаю чогось напружено. По кожному дзвінку я весь затихаю й, мабуть, якимось дивно дивлюсь на Ми-колу, що докладає, бо той починає здивовано дивитись на мене.

Після сонного порошку голова важка, й весь час мені трохи млосно. Чи це, чи що інше заважає мені скупчитись на роботі. Мені в суд сьогодні не треба, але я все ж таки їду туди, блукаю по коридорах, втручаюсь у розмови товаришів і навіть заходжу в якусь залу, де йде суд. Але скрізь мені зараз же стає нудно, наче хтось ножицями одрізує інтерес.

От б'є той години. Я похапцем одягаюсь і майже вибігаю на вулицю. Зупиняючись на кожній сходинці і глибоко на-бираючи повітря, я виходжу по сходах Клавдиного дому.

Тхне нафтою, котами, вогкістю, східці заплывані, й мені здається, що мене нудить від цього і трудно дихати.

Перед обшарпаними дверима я стою довго й не в силі подзвонити. Я нічого не уявляю собі, не знаю, що там сталося, але знаю, що тепер рішається все.

Рішуче й сильно я смикаю за держальце дзвінка. В ту ж мить чути біжучі, дрібні кроки. Довго крутиться в замку ключ. Двері відчиняються. Силкуючись не дивитись на Клавдію, входжу й починаю роздягатись. Згадавши, що я не привітався, кажу в стінку:

— Добридень! Я просто з суду.

Клавдія не відповідає нічого, і я холону від її мовчання. Її лиця я все-таки не бачу й, проходячи в кімнату, спокійно питаю:

— Ольга Петрівна дома?

— Ні, пішла. На курсах ще. Ми думали, ти пізніше...

В квартирі тихо, як завжди. В передній кімнаті Костя далі будує ворота з кубиків. Я виразно помічаю, що не чути запаху ліків. Ольга на курсах, Костя грається. Я дивлюсь на Клавдію. Вона похмуро-спокійно, тихо питає:

— Чай питимеш?

— Та що ж, питиму.

Костя чемно підходить до мене, вітається і, запобігливо усміхаючись, схиливши голову на ліве плече, питає:

— А ви й сьогодні посидите з Мікою?

— Костю, не надокучай!

— Я, мамуню, не надокучаю, а питаю.

— Чого ж, посиджу й сьогодні... — кажу я з усмішкою.

Костя злегка вищить і біжить до стінки, удаючи, що хоче стрибнути на неї.

— Костю, годі, розбудиш Міку!.. Костю, не підеш гулять! Иди грайся!

Костя тихенько, зігнувшись і поглядаючи на мене, з тою ж усмішечкою біжить до кубиків і з перебільшеною заклопотаністю починає переставляти їх, щось шепочучи й позираючи на мене.

Я знесилено спираюсь на спинку канапи й заплющую очі. Тепер мені не треба тримати себе в руках.

— У тебе болить голова? Може фенацетину дати? — так само похмуро питає Клавдія.

Я кручу головою.

— Стомився трохи!

— Я зараз дам чаю.

Клавдія йде в кухню й незабаром вертається зі знайомим мені чайником, чашкою і склянкою на підносі.

Я почуваю себе смішним, обманутим. Мені соромно за вчорашній вечір, сонний порошок, за той внутрішній, тихий жах, у якому був я весь час і який тільки тепер помітив.

Але одночасно, як після проколу міхура, мені легко, вільно, я можу думати, рухатись, говорити. Кімната потроху починає здаватись мені милою. Знайомий чайник так утішно, задерикувато держить догори синього полупленого носика! І здається, що вчорашнього вечора зовсім не було, що я вигадав його, що навіть соромитись нема чого, а коли й є, то це теж добре.

— Ну, що ж Ольга Петрівна каже про переїзд? — голосно кажу я, тримаючи склянку в руці.

Клавдія Петрівна з деяким здивуванням зиркає на мене й стримано відповідає:

— Вона сама хотіла з тобою поговорити.

— А коли ж я удостоюсь аудієнції?

— Вона буде дома о восьмій.

— Ого! Занадто довго ждять. Але в принципі ти згодна переїхати?

Клавдія колотить ложечкою чай у слянці, мовчить і, нарешті, хвилюючись говорить:

— Через що ти ставиш цю умову? Тобі гидко, що ми тут?

Як тільки я помічаю її хвилювання, почуття легкості й вільності зникає, як димок цигарки від помаху руки.

— Через те, що так буде краще для тебе, для дитини і для мене, — кажу я з притиском.

І цей притиск, що натякає на щось важне й погрозливе, лякає мене самого; Клавдія з непорозумінням наводить на мене скла свого пенсне.

— Що значить? — шепоче вона.

— Ого й значить, що кажу. І кажу, Клавдіє, серйозно. Пояснять не буду; колись, може, розкажу. А тепер прошу й раджу: краще їдь якомога швидше.

Вона розгублено, непорозумілими очима водить по мені, немов вишукуючи місце, де заховано розгадку моїх слів.

— Що ж може трапитись?

— Трапитись нічого особливого не може, але нам треба не бачитись, бо це утворить між нами тяжкі відносини.

Клавдія гірко, мовчки усміхається й починає сьорбати чай, нахилившись над чашкою.

— Я не можу, щоби моє життя залежало від твоїх настроїв! — раптом одривисто й знову хвилюючись, промовляє вона. На її щоках з'являється чіткий, як наліплений, рум'янець.

— Тут не настрій, Клавдіє, а...

— Ні, це настрій! Сьогодні ти хочеш, чи хтось інший там хоче, щоби ми виїхали звідси, завтра сюди. Я не можу возити таку малу дитину зимою бозна куда, жить у готелях, на вокзалах.

— Ніяких готелів не треба! Ольга Петрівна може наперед поїхати, все наготовити, й ти прийдеш у готову квартиру.

— А, це тільки так говориться!

— Ну, як знаєш!

Ага, так воно он як!.. Добре ж! Не віриш, що так краще буде? Чудово! Ти переконаєшся. А, ти хочеш присмоктатись дужче, боїшся, що це тобі не вдасться, як виїдеш. Ну, так не присмокчешся ж ти й тут!

Я мовчу й помалу п'ю чай. Вчорашнє хвилювання починає проходити по мені. Воно гидке мені, але я не противлюсь йому і навіть хочу, щоби воно швидше заповнило всього мене, — тоді ніби чад устилає всі мої думки та почуття.

— Ну, що ж, я не дуже настоюю на цьому, — кажу я й мені здається, що мій голос дуже глухий, як з-під пальця. Клавдія все так само дивиться собі в чашку.

— І ти маєш, мабуть, рацію, дитину можна простудити. Я боюсь, що й у цій квартирі він простудиться, занадто вогко тут.

Клавдія, зиркає на міхури шпалер, на кутки й заклопотано похитує головою.

— Страшенно вогка квартира. Для дитини це дуже шкідливо. Дати ще чаю?

— Ні, дякую!

— Що значить? Ти ж любиш чай. Я міцного.

— Ні, дякую. Так-так, неодмінно треба змінити помешкання. Ну, значить, нема чого дожидатись. Треба йти.

Тут Костя, який удає, що дуже зайнятий кубиками, прудко схоплюється й жалібно дивиться на матір.

— Ма-а-мо! А гуля-ать?

— Підеш з тіткою Олею.

— Ну-да-а! А вона скаже, що втомилась...

— Я можу посидіти й сьогодні, коли хочеш. Півгодини часу я ще маю.

— Але, може, ти поспішаєш?

— Ні-ні, мамуню, Яків Васильович не поспішає! Даю, мамуню, чесну клятву, що не братиму в рот бурульок, тільки ти одягайся.

Він у радісному піднятті швидко-швидко говорить, хапає свої камаші, рукавички, тикає їх у руки Клавдії й нетерпляче подригує тоненькими ноженятами.

Але Клавдія вагається, ще не сміє, й помалу, мляво одягає Костю, поглядаючи на мене. Я бачу, що мені треба ще раз рішуче підтвердити своє бажання лишитись з Мікою. Але я не можу цього зробити і жду, що вона от-от скаже: «Ні, Яків Васильович поспішає, ми підемо іншим разом, коли прийде тітка Оля». Тоді я встану й піду собі.

І тут же виразно кажу собі: «Це момент, коли ти виносиш собі той чи інший присуд. Вибирай!»

І мені хочеться, щоби вони вже швидше йшли.

Клавдія раптом перестає застібати камаші, підводиться й каже Кості:

— Я ж і забула, Костю: хутко треба годувати Міку.

— Е-е-е! — вибухає плачем Костя й сідає на підлогу, соваючи ногами.

— Костю, коли ти будеш ревти, я замкну тебе в кухню! Я сиджу в чудному безволлі й задубілості.

— Костю, Міку розбудиш! Годі кажу тобі.

— Міку! Міку! Все Міку. Ти обіцяла мені! Е-е!

Я рішаю.

— Хіба так скоро треба годувати? Півгодини ж можна почекаати. А Кості треба трішки свіжого повітря.

Костя затихає й сторожко дивиться на матір ще повними сліз очима.

Клавдія несміло каже:

— Але ж тобі може неприємно лишатись з дитиною?

— Через що? Навпаки. Я посиджу, почитаю.

— Ну, добре!

І Костя, і вона відразу міняються й хапливо, весело одягаються далі. Вона переконалась, що мені хочеться лишатись з Мікою.

— Коли хочеш, ти можеш там, біля нього посидіти, там тепліше... — наївно радить вона. — Він має добрий сон, не прокинеться, не бійся!

— Так, я там посиджу.

Знову замикаю за ними двері й слухаю, як вони, оживлено балакаючи, сходять по сходах. Сьогодні нема безсилля від хвилювання. Все в мені немов заціпило зуби.

Я твердо йду в спальню і там ще раз прислухаюсь. Тихо. Десь глухо грюкають дверима; ходять нагорі; слабенько, як дзижчання мухи доходять дзвінки трамваїв. Знову поспішно, діловито цокає годинник. В вікно зазирає зимовий, вечірній сутінок.

Я нахиляюсь над колискою й обережно здіймаю запинало. В присмеркові колиски напорушно й мирно лежить крихітне, темне серед усього білого, личко.

В мені щось здригується, і я від цього зразу слабну. Невимовне чуття огиди до того, що мені треба робить, здійснюється в середині у мене й паралізує мої руки. Я не можу підвести їх і стою так над дитиною. Потім я сідаю безсило на стілець, що тут же стоїть, і дихаю.

Нагорі щось падає й чути тупотіння ніг. Я схоплююсь, зціплюю зуби і, нахилившись над колискою, починаю швидко, рішуче розмотувати укривальце. Воно якось так загорнуто, що я ніяк не можу знайти кінця. Личко лежить непорушно. Мої руки починають труситись; мене проймає якась запеклість.

От укривальце розмотане. Я почуваю теплоту пелюшок і солодково-гострий запах; потім я намацую щось мокре й запах побільшується. Я натужно думаю про те, що треба запам'ятати, як загорнуті пелюшки, щоби потім так само загорнути їх. Переводжу очі на Міку й... зустрічаюсь з двома розплющеними оченятами. В присмеркові вони видаються більшими, розумними, неначе допитливо, з підозрінням, слідкують за мною й хочуть сказати: «А що то ти тут робиш?»

Я ще хапливіше розмотую, запеклість росте, в голові гудіння й чад. Підводжусь, слухаю й біжу до квартирки. Разом з клубом холоду в кімнату вкочується віддалений гомін міста й самотній дзвін з якоїсь церкви.

З колиски чується пихкання й рипучий плач. Я біжу знов до дитини й обережно беру на руки тепле й мокре знизу тільце, від якого гостро й солодко пахне. Воно перегинається в моїх руках і мені страшно, щоби голівка не ударилась о бильце колиски. Пихкання й скрип стихають, ніби Міка здивований, або чекає, що його зараз прикладуть до грудей. Пригорнувши його до себе, я йду з ним до квартирки під морозну течію, що прожогом суне в хату. В лице мені гостро коле, тільце здригається в моїх руках, і від цього в мені прокочується немов вихор болю й огиди.

Але запеклість переходить уже в п'яну лють муки, і я підношу до самої квартирки дитину. Вона на мить стихає, ніби захлиснувшись од течії, потім шарпається, вигинається й пронизувато кричить. Я зубами підіймаю сорочинку на її грудях і стараюсь підставити груди під течію.

Не знаю, скільки стою так. Рукам моїм холодно. Тільце слабне. Крик стає сипкий. Я стою з заплющеними очима і скажено-заціпленими щелепами.

Нарешті, я догадуюсь, що треба його покласти в колиску. Як п'яний, хитаючись, іду і вкладаю. Тільце дрібно-дрібно труситься, я бачу напрямлені на мене очі зі справжнім, людським жахом. Я хапаю пелюшки, плутаю їх, мну, розкидаю,

не знаю, яку як покласти. Мене обхоплює відчай і така огида, що один момент я готов вибігти на вулицю, впасти серед неї й закричати: «Бийте мене, топчїть, плюйте на мене».

Я хапаю задубїлі покїрні рученята, дмухаю на них, розтираю, цілую, знову кидаюсь до пелюшок, вони плутаються в одну купу, а тїльце дрїбно-дрїбно труситься й моторошно сипить. Тодї я виймаю його, кладу на лїжку і знову кидаюсь до пелюшок.

А в квартиру все котиться сивими клубами холод. Я цього не помічаю. Сутїнки погустїшали, і я в пїтьмі гарячково довбаюсь у пелюшках. Нарештї якось розстилаю їх і переносищу Міку. Він уже не сипить, тїльки труситься й слабенько порипує. А в очах усе той самий жах. Я замотую пелюшки, холодні та мокрі, потїм починаю цілувати холодне личко, ручки, голївку. Загорнувши укривальце, озираюсь, бачу відчинену квартиру і сказано кидаюсь на неї. Я знаю; коли зараз прийде Клавдія, я все розкажу їй, менї виходу немає, я навіть хочу, щоби вона швидше прийшла.

До коліски боюсь підходити і стою, притулившись спиною до стїни. Страшно, ледве чутно ворухиться чогось Міка й часто чути хрип.

Раптом голосно, потрясаюче дзеленчить дзвінок. Я не рухаюсь, але менї здається, що я біжу. Страшно довго тягнеться мовчання. І знову дзвінок. Я помалу йду в коридор і відчиняю. Клавдія Петрївна швидко входить, дивиться на мене й тривожно питає:

— Що сталося?

Дивуючись з самого себе, я рївно й тихо відповідаю:

— Нічого! Міка почав плакати, я хотїв змінити пелюшки, але заплутався. Він весь мокрий.

— Господи! Ти мїг застудити його! — з страхом скрикує вона і зриває з себе пальто. Потїм підбїгає до пїчки й починає грїти руки і всю себе.

— Ради бога засвіти лампу! Як же ти в темнотї робив це?

Я засвічую лампу. Клавдія кидається в спальню, і я чую, як вона скрикує. Я спішу до неї.

— Та він же весь холодний, як лїд! Ти не закрив йому нїжки! Тут намотано. О господи! Міка мїй! Дитинко, любов моя! Що ж це? Навїщо ти чїпав його?

— Він плакав.

— Треба було покликати мене... Він хрипить і кашляє! О господи! О господи! Що ж це таке? Та він весь труситься!

Я не можу стоять і сїдаю на стїлець. Клавдія вихоплює Міку з коліски, визволяє його з мокрих пелюшок і закутує в укривальце.

— Дай, ради бога, свою шубу! Швидше!

Я біжу в коридор і приношу шубу.

— Поклади на ліжко! Розстели!

Ми загортаємо дитину в шубу й обоє дихаємо важко, часто. Клавдія шохвилини прикладає губи до личка Міки й каже.

— Холодний! Він застудився.

Я весь час мовчу. Мені хочеться закричати, упасти перед цим лагідним, тихим, холодним личком і жадно з риданням цілувати його. Але я боюсь навіть глянути на нього, щоби не зустрітись з його очима.

— Як же можна було так! Треба було хоч сухі пелюшки взяти. А ти розгорнув і замотав у ті самі.

В голосі вже менше страху й непокою.

— Треба швидше погодувати, це зогріє його. Поможі мені покласти його на коліна!

Я помагаю. Клавдія, вже не соромлячись, розстібає сукню й виймає грудь. Чується жадне, хапливе смоктання.

Я виходжу в першу кімнату. Там долі в смузі світла сидить одягнений Костя з довгою цукеркою в зубах і щось будує з кубиків. Я сідаю і спираюсь ліктем на стіл. Часом з спальні чується чхання й легкий кашель Міки.

— Так, він застудився! — говорить щоразу Клавдія. І з кожним чханням в її голосі росте тривога.

Потім я чую, як вона ходить, гріє пелюшки біля стінки груби, як пеленає Міку, перериваючи себе поцілунками, зітханнями, тривожними, ніжними промовляннями. А я тупо, апатично думаю про те, що буде завтра, що завтра вона казатиме й робитиме.

Міка засинає, і Клавдія з моєю шубою та лампою виходить до нас. Мій вигляд, мабуть, викликає в ній жаль і співчуття.

— Нічого, він заснув... — говорить вона заспокоююче. — Не треба занадто непокоїтись. Якось буде! Може, пройде нежить. Уже тече з носика. Мене це найбільш лякає: так швидко! І весь час холодний. Але нічого, зігріється, дасть бог, якимсь мине! Діти страшенно чулі на простуду.

Я нічого не кажу й закурюю.

— У тебе волосся розкудовчилось... — зауважає Клавдія. Я виймаю гребінець і зачісуюсь. Далі встаю і мляво кажу:

— Мені треба йти. На випадок чого, дай мені знати, зараз же!

— Добре! Завтра прийдеш?

— Так, розуміється!

— Ти не турбуйся дуже! Діти завжди простуджуються.

Вона проводить мене до дверей і міцно потискує мені руку. Коли вона мені каже «до завтра, не турбуйся», мені здається, що в лиці їй світиться якась тиха радість.

Я мимоволі на сходах усміхаюсь. І що далі я одходжу од них, то глибше входить в мене ця усмішка.

Я йду додому пішки, не перестаючи усміхатись до себе. І вчорашній день і сьогоднішній здаються страшенно далекими, бувшими колись дуже давно. Я думаю про Шапочку, але й вона теж далека, чужа, байдужа.

Вона зустрічає мене в моїм передпокої. Я вітаюсь і помалу йду в кабінет. Шапочка пильно стежить за мною.

— Де ви були? — з тривогою питає вона.

— У Клавдії.

— Що знову трапилось? Чого ви вчора не прийшли?

Я мовчу й потім тихо кажу:

— Про це не треба балакати.

— Через що?

— А в тім, ні, не вірно: треба!

І я, сам ніби з боку слухаючи свій рівний, монотонний голос, оповідаю їй про вчорашнє й сьогоднішнє. Вона з жадом слухає, не сміючи перервати мене. Коли я, нарешті, доходжу до того моменту, як він лежав у мене на руках під кватиркою, я корчусь від огиди й немов одстрибую од цього назад. Не можу далі говорити.

— Ну, словом, тепер, кінець... — кажу я їй замовкаю.

Шапочка теж мовчить. Мене хилить до сну і знову нудить, як учора. Згадую слова аптекаря про те, що веронал діє й на другий вечір. Я кажу про це Шапочці й лягаю на канапу. І в ту ж мить засинаю, почувавши солодку млость.

Прокидаюсь від внутрішнього штовхання і швидко сідаю. Мені здається, що хтось голосно, тривожно подзвонив.

— Що вам? — злякано питає Шапочка, теж підводячись з фотеля.

— Дзвонили, здається?

— Ні, я нічого не чула.

Навколо тиша, з вулиці ні згуку.

— Яка година? — я дивлюсь на годинника: чотири хвилини по четвертій. Я думаю, що він зупинився й прикладаю до вуха, — йде.

— Чудно! Яка година?

— Хутко, мабуть, ранок, — тихо каже Шапочка.

— І ви нікуди не ходили?

— Ні!

— Через що?..

— Я... ждала, що ви прокинетесь.

Лице синяво-бліде, вимучене, тепер уже не дитяче.

Я встаю й починаю ходити по хаті.

— Я, власне, прийшла до вас учора, щоби попроситись, — раптом тихо говорить вона. — Але ви заснули...

— Попрощатись?

— Я хотіла виїхати з Києва.

— Через що?

— Щоб не перешкоджати вам і... не мучити. Я думала, що ви не можете перемогти себе і що це завжди буде стояти нам на перешкоді. Ви мучились би, й у нас нічого не вийшло б. Того життя, яке ми хотіли... утворить. І я хотіла виїхати.

— А тепер?

— А тепер?.. Що ж тепер їхать? Тепер я вже нічого не знаю. Це так все страшно і... Я омертвіла. Вибачте, я дуже стомлена. Можна мені лягти?

— Ох, простіть, ради бога!

Я кидаюсь будити Миколу й, не зважаючи на протести Шапочки, ми робимо їй справжню постіль на канапі. Коли Микола виходить, я цілую руку Шапочці, прощаюсь і ще раз питаю:

— Так тепер не поїдете?

І вона ще раз відповідає:

— Що ж тепер їхать?

Біля десятої ранку ми з Шапочкою їдемо до Клавдії. Шапочка підожде на вулиці, а я ввійду, довідаюсь і вийду їй сказати. Мені доведеться, мабуть, лишитись, а вона поїде додому. Про вчорашнє ми не балакаємо, але я почуваю, що вона прийняла все те й тепер ми йтимемо разом.

Коли ми висідаємо з саней і я вже хочу йти в під'їзд будинку, Шапочка зупиняє мене, дуже хвилюється, хоче щось сказати і, тільки нічого не сказавши, легенько штовхає від себе.

Перед дверима Клавдиної квартири я так слабну, що машинально притримую рукою серце, яке ніби зсувається весь час кудись. Мені здається, що я не зможу подзвонити. І тут же зразу я шарпаю за ручку. За дверима розкочується заливчате дзеленчання дзвоника й зараз же хтось біжить по коридору.

На порозі стоїть Ольга Петрівна з зляканим обличчям. Побачивши мене, вона здивовано, з полегшенням скрикує:

— Це ви? Ой, господи, я думала: пожар, поліція! Чого ви такий? Що сталось?...

Я з непорозумінням дивлюсь на неї. Мене до такої міри вражають її слова, тон, весь вигляд її, що я стою перед дверима й мовчу.

— Та що з вами?.. Якове Васильовичу!.. — лякається вона. — Входьте ж, ради бога! Що сталося?

— Як Міка?

— Нічого! — все більш та більш дивується вона. — Та входьте ж, холод іде!

Я машинально входжу. До нас біжить Клавдія, теж перелякана, похапцем поправляючи пенсне. Волосся її розплетене й густою, гарною хвилею спадає на плечі й на груди.

— Що? Що таке?!

Я почуваю, що на мене налягає смертельна туга й відчай, силкуюсь усміхнутись і говорю:

— Нічого не сталося! Я зайшов довідатись, як Міка. Він здоровий?

— Господи! — сміється Клавдія. — Здоровий, здоровий! Невеличка нежить, трішки чхає, але температури нема і взагалі нічого не бракує йому. Хочеш подивитись на нього? Він не спить.

— Ні, дякую, я поспішаю в суд. Я тільки на хвилинку забіг узнать. Дуже турбувався. Простіть! Потім...

Я мимрю ще щось і похапцем, боком висуваюсь у двері, не прощаючись і не дивлячись на них. Хтось з них ще довго дивиться мені у слід і не скоро замикає двері.

— Зовсім здоровий... — кажу я, підходячи до Шапочки. Вона не розуміє.

— Як здоровий?.. Хто?

— Він! Зовсім здоровий! Легка нежить тільки.

Ми мовчки йдемо по вулиці кудись угору; я трохи попереду, вона позаду; розчавлені, знищені, осміяні.

— У Мопасана в оповіданні це легше виходило... — кажу я з усміхом. — О ні! — раптом кричу я на всю вулицю і змахую палицею. Шапочка злякано хапає мене за руку, але я вириваюсь і хочу повернути назад. Прохожі здивовано, вражено дивляться на нас!

— Якове Васильовичу, залишіть! Схаменіться! — неголосно каже Шапочка, втримуючи мене за руку.

— Ні, пустіть! Пустіть, Шапочко! Я не можу. Я не можу так. Пустіть же!..

— Добре, я пушу; добре, подождіть тільки! Скажіть мені, що ви хочете зробити? Візник! — гукає вона. — Подождіть, не треба! Сідайте, проїдемо трохи! Сідайте ж, негарно, дивляться на нас!

Я до крові закусую губу й сідаю в сани.

— Прямо! — каже Шапочка візникові.

У мене в очах сліпа каламуть: хочеться ричати й бити когось, бити кулаками в лице, в очі, топтати, гризти.

— Ні, я не можу, я мушу! Я!..

— Не треба, не треба, голубчику, не треба!.. — швидко-швидко гладить мою руку Шапочка й ховає її собі в муфту. І як тільки я хочу говорити, вона ніжно, жалісно говорить «не треба, не треба», гладить мою руку, пригортається до мене. Це чудним способом утишує мене. І я потрохи зовсім отямлююсь.

Ми ще довго мовчки їздимо по вулицях, і нарешті Шапочка зупиняє візника біля свого дому. Я не хочу йти до неї, але вона тим самим ніжним, невідступним голосом упрохує, і я скоряюсь.

— Ви не бійтесь, ви будете сидіти у мене. Я тільки скажу декілька слів Марусі, й нас ніхто не турбуватиме.

Мені соромно, болюче соромно. Чи розуміє це Шапочка, чи ні, але вона не заговорює до мене, не дивиться на мене й довго пише комусь листи. Чи тільки прикидається, що пише?

Мене вмить щось підкидає і я схоплююсь.

— Я піду! Прощайте!

Шапочка в ту ж мить кидає свої писання, підбігає до мене й хапає за руку.

— Куди? Ну, куди ви? Не треба, милий, не треба!

— Пустіть, Шапочко! Пустіть! Тепер я піду. Я мушу рятувати свою казку.

— Яку казку? Голубчику, дорогий, ви хворі, не треба ж! Це божевілля! Це не так треба! Будемо інакше. Любий, милий, не треба!

— Ні, Шапочко, не можу. Мушу. Так ми не можемо жити. І ви самі це добре знаєте. Я мушу хоч раз довести до краю. Інакше...

Я вириваю руку й виходжу.

Я сиджу на бричці рівно й просто. По дорозі я обмірковую, що треба зробити. Клавдії хочеться, щоб я лишався на самоті з дитиною. Не вважаючи на вчорашнє, вона й сьогодні піде гуляти. Коли ж сама не піде, треба неодмінно зробити так, щоби пішла. Потім треба «його» дуже розігріти й тоді підставити під квартиру. Коли вони мають гарячу воду, це добре. Спочатку вкинути в гарячу воду, потім під кран водопроводу, а тоді вже під квартиру. Тримати треба довго й, коли можна, зробити протяг.

На мить я ніби звідкись визираю і з млосним чуттям жаху дивлюсь на себе, але зараз же я ховаюсь і обмірковую далі, точно, докладно, жорстко.

Клавдія зустрічає мене з прихованою радістю, яку я підмічаю в її клопітних, піднятих рухах, нестриманій балака-

нині, нервовому сміхові. З'являється неминучий чай, під час якого вона оповідає про те, що тривожно провела ніч і яка надзвичайна дитина Міка. Я подаю репліки й даю зрозуміти, що також дуже турбувався. Вона злегка згадує про мій ранішній візит й ще раз каже, що ні температури, ні чого-небудь серйозного немає.

— Хочеш подивитись?

— Він спить?

— Так!

— Ні, я вже посиджу з ним, як ви підете гулять.

Клавдія якось відразу змовкає й деякий час мовчить, оче-видячки приємно схвильована такою моєю щирістю.

— Костя сьогодні вже гуляв. І я боюсь... Але, коли ти хочеш побути сам, то ми підемо...

— Так, мені хочеться... — кажу я серйозно.

Клавдія зиркає на мене, помітно хвилюється й хапливо прибирає посуд. Костя сидить уже на підлозі й сопе над кавшачами.

Втретє замикаю за ними двері.

В спальні ще зовсім видно. На шибках, немов шари павутиння, налип мороз. На підлокотнику жовта калюжка від льоду. Рамки кватирки вкриті оксамитним інеєм, як цвіллю. Колиску акуратно запнуто білим покривалом.

Я йду в кухню. На плиті стоїть великий синій казанок з гарячою чистою водою. Тут же й ванночка в кутку, закрита простиралом. Вертаюсь у спальню. Коли проходжу повз комод, машинально дивлюсь у велике кругле дзеркало. Бачу довгасте обличчя з качиним носом і довгим підборіддям з загостреною борідкою. З-під лахматих брів понуро й жорстко дивляться невеликі очі. Лице чуже й неприємне.

Я усміхаюсь і навшпиньках простую до ліжечка. Обережно відвертаю запинало й нахиляюсь. Мені в лице злегка шугає знайома солодкаво-молочна теплота дитячого тіла; щось у відповідь неприємно, млосно здригується в мені, але я міцно зціплюю зуби й беруся за укривальце, скося позираючи на поважно-спокійне, рожеве, безброве личко з довгастим підборіддям. Воно ворухиться, губки починають плямкати. І раптом очі швидко розплющуються й дивляться просто на мене. І в них я бачу той самий жах, що й учора. Явний, животний жах. Личко кривиться й вибухає пронизуватий крик:

— У-е-е!!

Щось стороннє, сильне, раптове відкидає мене од коліски. Я одхитуюсь до стіни і стою там.

В колісці тихо, ніби він лежить і підслухує, затаївши дух. Я, похитуючись, навшпиньках підходжу. Очі заплющені,

на маленькому личкові знову лагідна важність. Чорне волоссячко, як знак виклику, лежить на високому чолі. На моїм чолі. Нижня губка підгорнута під верхню, й від цього вираз значності, поважності. Я боюсь поворухнутись, щоби не розплющились очі. І хочу цього, хочу, щоби він розплющив їх без жаху, без крику!

Нахиляюсь і обережно торкаюсь пальцем до ніжної атласистої щічки. Від цього дотику по мені прокочується теплий, ніжний, як щічка, ток і ноги м'якнуть. Тільки б він без жаху подивився на мене!

Я проводжу рукою по лобіку й машинально стиха кажу: «Міко!» Голівка ворухиться під рукою, розплющуються оченята і зразу поширюються, робляться круглими, пукатими.

— Міко! Міко! — кажу я й сам почуваю, як моє лице кривиться болем.

Він пронизувато кричить, але я з відчаєм хапаю його, виймаю з коліски й міцно пригортаю до себе, немов боронячи від когось. Він усе ж таки кричить, а я ношу його по хаті, бурмочу найніжніші слова, які я знаю з мого життя, і пригортаю його до себе.

В такому стані застає мене дзвінок Клавдії. Я кладу Міку в колиску й одчиняю двері. Крик чути в коридорі. Клавдія лякається.

— Господи! Та що з ним знов?

— Ні-ні, нічого! Сьогодні нічого! Я його, здається, трохи злякав. Нічого!

На руках у матері він затихає. Я сиджу так, щоби він не бачив мене. Потім обережно я наближуюсь і нахиляюсь над ним. І здається мені, що його очі вже поширюються. Я з болем одступаю. І чую вже, що тепер всьому кінець: квартира, жах оченят, це зморщене скривлене личко, це мій біль на завжди прикули мене до них. Тепер кінець, Шапочко!..

Вийшовши з Клавдиного дому, я довго стою на розі під ліхтарем. Падають сніжинки і тануть на лиці. В моїй душі тихий, ниючий жах. Я заходжу в бакалейну крамничку й пишу Шапочці декілька слів:

«Не зміг і не зможу. Рішайте!»

Але тут же слово «рішайте» викреслюю так, щоби не можна було прочитати й заліплюю конверт. На Хрещатику оддаю листа посильному й наказую, коли буде відповідь, принести її на мою адресу. Сам простую додому й там з тим самим безперестанним, тихим жахом, що немов дзюрчить звідкись, лежу на канапі. Часом, як блискавиця, спалахує відчай, я схоплююсь, бігаю по хаті й напружено чекаю дзвінка посильного. Нарешті він приходить.

— Приказали переказать, що самі прийдуть.

Я знов лягаю й жду. Минає багато часу, але я все ще лежу. Коли б'є друга година ночі, я переходжу в спальню, до ранку лежу в ліжку, дивлячись сухими, гарячими очима в стелю, й шепочу: Шапочко, Шапочко, Шапочко!..

Ранком Микола подає листа. Я вже знаю, що в ньому.

«Прощайте, Якове Васильовичу! Коли Ви читатиме цього листа, мене вже не буде в Києві. Не треба мене шукати! Мені дуже важко. Але так краще. Я завжди пам'ятатиму Вас. Спасибі за многе! Смертельно боляче! Писать багато не можу. Та Ви й самі розумієте все. Прощайте, дорогий, бідний! Ваша Шапочка».

Міці йде четвертий рік. З цього Різдва він носить уже мое прізвище. Клавдія удає, що вінчання для неї неприємна необхідність, і каже Ользі Петрівні, що дійсний зв'язок у шлюбі не у вінчанні. З нею цілком згоджується Соня, яка все ж таки вітала нас з своїм зворушено-насмішкуватим виглядом. Їх усіх особливо зворушує таке сильне почуття морального обов'язку в мене. Панас Павлович ніжно підсміхається й пропонує себе за хрещеного батька «новому наслідникові» — Клава на сьомому місяці.

Мої справи йдуть добре. Маю двох помічників, гувернантку, велику квартиру, успіх у картах.

Клава — хороша жінка, і я задоволений, що вона моя жінка. Але як вона тепер живе, я не знаю, бо бачусь з нею дуже рідко. Все ж таки, як посилаю Нечипоренкові гроші в заслання, стараюсь, щоби Клава не знала — їй не шкода грошей, але вона турбується, щоби знайомство з такими людьми не попустило мою кар'єру. Вона не кричить, а тільки плаче. Я все ж таки волію не бачити цього й замикаюсь у кабінеті.

Про Шапочку майже нічого не знаю. Кажуть, вона в Москві, співає вже на сцені й живе цивільним шлюбом з якимсь художником.

Вечорами я рідко буваю дома. А коли буваю, то сиджу з Мікою в кабінеті. Ми замикаємось, щоби нам не перешкоджали. Я оповідаю йому казки, з яких він особливо любить одну: про маленьку, любу дівчинку «Білу Шапочку».

ЗАПІЗНЕ ПОВЕРНЕННЯ

Після появи першої збірки оповідань «Краса і сила» захоплений Іван Франко напише про нього: «І відкіля ти такий узявся? Серед млявої тонко-аристократичної та малосилої або ординарно шаблонувої та безталанної генерації сучасних українських письменників раптом виринуло щось дуже, рішуче, мускулисте і повне темпераменту, щось таке, що не лізе в кишеню за словом, а сипле його потоками, що не сіє крізь сито, а валить валом як саме життя, всуміш, українське, московське, калічене й чисте, як срібло, що не знає меж своїй обсервації і границь своїй пластичній творчості...» Вражений Михайло Коцюбинський у 1906 р. буде запитувати: «Кого у нас читають? Винниченка. Про кого скрізь йдуть розмови, як тільки річ торкається літератури? Про Винниченка. Кого купують? Знов Винниченка». А коли ще юний Володимир приніс до редакції «Киевской старины» своє перше оповідання «Сила і краса» (яке у дещо зміненому вигляді дало назву першій збірці), твір відмовилися друкувати. Меценат і в майбутньому друг письменника Є. Чикаленко зустрівся з директором видавництва, зауваживши: «...Ви знаєте, що вчора ви прогнали талановитого українського письменника? Ви знаєте, що такої речі, яку оце тримаю я в руках, у нашій літературі ще не було?». Але були й інші відгуки. Наприклад, В. Ленін у листі до І. Арманд зауважив, що роман Винниченка «Заповіт батьків» «ахінея й дурість», «каламуть, дурниця», і дуже шкодував, що «витратив час на читання».

Що ж це була за людина, творчість якої, і не тільки творчість, але й активна політична діяльність, викликала такі суперечливі оцінки? Володимир Кирилович Винниченко був одним з найцікавіших і найскладніших прозаїків та драматургів ХХ століття, митцем, знаним не лише в межах України, а й у всій Європі.

Народився Володимир Винниченко 16 (27) липня 1880 р. у селянській родині, за однією з версій, в Херсонській губернії Єлисаветградського повіту (тепер Кіровоградська обл.). Батько, Кирило Васильович, безземельний селянин, був наймитом при економії поміщика Бодіско. За часів кріпацтва три сім'ї кріпаків — Сушенків, Дрофів і Винниченків — пан Шишковський виміняв у іншого пана на п'ять мисливських собак. У батька Володимир був першим і єдиним сином, проте мати, Докія Павленко, досить заможна міщанка в Єлисаветграді, від двох попередніх шлюбів вже мала трьох дітей — Андрія, Василя і Марію. Веселий Кут-Григорівка, в якому минало дитинство майбутнього митця, на рік його народження налічував біля тридцяти хат. Проте Винниченка хрестили на другий день після народження у церкві Володимирської Богоматері в Єлисаветграді й хрещеними батьками були елисаветградські міщани, тому, мабуть, народився Володимир все ж таки за місцем проживання матері — в Єлисаветграді (сім'я взагалі жила на два господарства: Докія Онуфріївна тримала заїжджий двір і мусила постійно контролювати всі справи своєї установи в місті, а Кирило Васильович як селянин був прив'язаний до Веселого Кута, який мешканці називали не так, як значилося офіційно, а Григорівкою), бо навряд чи шойно народжене немовля взяли б везти за 70 кілометрів від хутора, щоб хрестити в місті.

Володимир Винниченко з'явився на світ і зростав на півдні України. Хлопця оточував безмежний і прекрасний світ, і враження дитинства виявились настільки сильними, що пізніше в оповіданні «Зіна» він напише: «Ви уявіть собі: я родився в степах. Ви розумієте, добре розумієте, що то значить «в степах»? Там, перш усього, немає хапливості. Там люди, наприклад, їздять волами. Запряжуть у широкий, поважний віз пару волів, покладуть надію на Бога і їдуть. Воли собі ступають, земля ходить круг сонця, планети творять свою путь, а чоловік лежить на возі і їде. Трохи засне, трохи підкусить, пройдеться з батіжком наперед, підожде волів, крикне задумливо «гей!» і знов собі поважно піде уперед...

Отже, я виріс у тих степах, з тими волами, шуліками, задуманими могилами. Вечорами я слухав, як співали журавлі біля криниць у ярах, а удень ширина степів навівала сум безкрайності. В тих теплих степах виробилась кров моя і душа моя». Степ виховував розважність, поміркованість, широту

душі, глобальність баченого й чутого. Характер юного Винниченка описаний ним самим у багатьох творах для дітей, де фігурують шибеники й зірвіголови. Стосовно «Федька-халамидника», то науковцями вже доведено, що цей твір дійсно має автобіографічну основу. Саме Володимир Винниченко ще дитиною зробив дуже небезпечну подорож по замерзлій річці аж до Новомиргорода, а це біля 40 кілометрів. Щодо показу сили над однолітками, то Винниченко це теж демонстрував ще з дитинства. Мати письменника згадувала: «Володимир грався з дітьми сусідів і тримав їх трохи в терорі, бо був дуже сильний для свого віку й вольовий, упертий! Над ворітьми подвір'я була дерев'яна скриня, у яку любив ховатися малий та стежити за тим, що діялося навкруги. І коли хтось із дітей вертався з чимось їстівним, по що посилала його чужа мати, то малий Володимир, граючись у Солов'я-Розбійника, зненацька вистрибував зі своєї схованки і правив данину... Коли бідний данник починав плакати, Соловій-Розбійник вертав йому одібане, давав потиличника й відпускав».

З семи років Володимир вчиться в народній (сільській) школі. Розумному, допитливому, цікавому від природи хлопцю навчання давалося легко й успішно. Згодом сім'я переїздить до Єлисаветграда. Батько працює теслярем на будівництві, а старший брат Андрій — робітником-складачем у друкарні. Володимир вступає до єлисаветградської гімназії, де вчиться на кошти брата. Але навчання хлопець не закінчив. Одні біографи стверджують, що через матеріальні нестатки, бо треба було добувати якісь кошти на прожиття. А інші схильні до думки, що його виключили з гімназії. Непокірний, чесний і відвертий «мужицький син» давав відсіч «благородним» дітям, міг постояти за себе і слабших товаришів, з гімназистами й учителями говорив виключно рідною мовою, одягався не по-панськи, не вважав ганьбою називати себе українцем і не соромився бути «білою вороною» серед ровесників через власні переконання. У сьомому класі він організував з товаришами гурток, метою якого була боротьба за права людини. Начальство гімназії вирішило спекатись такого некерованого учня.

Вже тоді, під впливом Шевченкового «Кобзаря», Володимир пробує свої сили в літературі. Пише поезії, оповідання, поеми, сатиру, але з тих спроб не збереглося нічого, крім досить слабенької поеми «Повія». Сімнадцятирічний

юнак вирішує випробувати себе й вирушає в мандри по Україні. Намагається прожити самостійно, заробляючи на шматок хліба наймитуванням у поміщицьких економіях, працює на заводі, залізниці й водночас займається самоосвітою, готуючись до матури (атестата зрілості). Мандри й поневіряння стали справжньою школою для молодого Винниченка, вони дали таке знання життя, яке не дала б жодна гімназія.

Випускні іспити Винниченко склав екстерном у златопільській гімназії (нині Кіровоградщина) й почав готуватися до вступу в університет. У 1901 р. він став студентом юридичного факультету Київського університету імені Святого Володимира, почав писати і навіть з 1902 р. друкуватися (оповідання «Сила і краса») як перспективний молодий прозаїк, та вже з першого курсу за революційну діяльність юнака виключили.

Настає нова бурхлива, енергійна й небезпечна ера в житті майбутнього письменника. Він вступає до української студентської громади, стає членом місцевої організації Революційної української партії (РУП), веде активну пропаганду, пише численні брошури, прокламації, листівки. 4 лютого 1902 р. В. Винниченка вперше заарештовують. Незабаром випускають із в'язниці, але розплата — виключення з університету без права вступу, заборона проживати в Києві. Перші його твори — поема «Повія» та оповідання «Народний діяч», написані 1901 р. Першим же твором, що з'явився друком на сторінках «Киевской старины» 1902-го, була «Сила і краса» (згодом прибирає назву «Краса і сила»). Винниченко перебрався до Полтави і розпочав бурхливу революційну діяльність, що стало причиною демобілізації в армію. Армія, звичайно, вважалася меншою бідою порівняно з тюрмою, але для Володимира вона була непосильною, тому він дезертирував. 2 квітня 1903 р. таємним циркуляром, розісланим по всій Росії начальникам жандармських управлінь, було доведено до їх відома про необхідність затримання двадцятитрирічного колишнього студента. Але Володимир Винниченко емігрує. Він нелегально переходить кілька разів кордон із забороненою революційною літературою та одного разу потрапляє до рук жандармів. Пригадали йому і дезертирство з армії — та на півтора роки ув'язнили в камеру-одиночку київської Лук'янівської в'язниці. Тут невтомна бунтарська натура В. Винниченка намагається знайти вихід (він імітує бже-

вільного, розіграє сцену самогубства, яка ледве не скінчилася трагедією). Єдина розрада молодої людини — дозвіл писати. У страшних стінах київської тюрми народжується повість «Голота», яка згодом отримає високу оцінку Лесі Українки. Далі на Винниченка чекає «дисциплінарний батальйон». Служба у війську дала матеріал для низки оповідань: «Салдатики!», «Боротьба», «Мнімий господін».

Далі була знову втеча за кордон, повернення 1905-го в Україну під чужим паспортом, мандри селами півдня і заходу України, робітничими селищами Катеринославщини, Київщини, участь у Першій революції, знову арешт — тепер як члена Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), що реорганізувалася 1905 р. з РУП, вісім місяців ув'язнення. За ґратами митець багато пише, вивчає англійську мову. Його друг Є. Чикаленко домагається (за 500 золотих карбованців), щоб письменника випустили на поруки. Це дає змогу колишньому в'язню втекти за кордон, бо після ув'язнення Винниченко мав би потрапити на каторгу, отже, довелося жити поза межами України, час від часу нелегально таки навідуючись у рідний край. Ця еміграція триває аж до 1914 р. Митець живе в Галичині, Австрії, Франції, Швейцарії, Німеччині, Італії. Італія дарує йому зустріч з майбутньою дружиною, вірним другом, порадником, помічником, однодумцем — Розалією Яківною Ліфшиц.

Для політичної роботи Володимир Кирилович приїздить нелегально в Україну, а в 1914—1917 рр. переховується від поліції як на батьківщині, так і в Москві, співробітничав у журналі «Украинская жизнь». Пише багато, друкується часто, молодим прозаїком цікавляться відомі літератори, популярні журнали й видавництва. У листі «О морали господствующих и морали угнетенных» (1911) Володимир Винниченко висловив свою позицію: «Я искренне и горячо протестовал против социальных несправедливостей, во имя этого протеста шел в тюрьму, готов был идти на смерть за торжество своих политических и социальных убеждений».

Це був період великої творчої активності митця. Він пише романи «Заповіт батьків», «Записки Кирпатого Мефістофеля», «Хочу!», «Божки», «Чесність з собою», «Рівновага». Великим досягненням Винниченка-письменника є психологічне відтворення морального краху людини, яка беззастережно віддала себе революційній діяльності і втратила морально-

етичні орієнтири нормального буття. Герой його роману «Записки Кирпатого Мефістофеля» Яків Михайлюк, «знаменитий оратор, тонкий адвокат, психолог», вважає, що «революціонери подібні до нічних метеликів» — «багато їх з помнятими, поламаними крильцями лежить десь у темноті й безсило прагне до світла». Що лишається їм, цим «нічним метеликам», які в пориванні до революційних ідеалів обпекли чисті крильця, як не одягати на себе маску бездумності й моральної всездозволеності?

Яків Васильович Михайлюк — цей «кирпатий Мефістофель» — навчився хитрувати, ховати своє хижє ество за маскою безтурботності, свідомо продає себе переможцям, цинічно насміхається над своїми колишніми товаришами по революційній боротьбі. Цей патологічний егоцентризм «підпільників», який помітив і відтворив ще Ф. М. Достоєвський, і тривожить В. Винниченка. Найбільша цінність роману полягає саме у психологізмі, у відмові від одномірності.

У цей час письменник стає відомий не лише як белетрист, а також як драматург. Першим драматичним твором стала «Дисгармонія», і за короткий час п'єси молодого автора вже йшли на багатьох сценах України та Росії. Незважаючи на складні життєві обставини й революційну діяльність, Винниченко писав надзвичайно багато, часто друкувався. Драми В. Винниченка відіграли принципово важливу роль у культурному відродженні українського театру. І формою, і змістом вони творили своєрідну, національно новаторську драматургію в річищі новітніх течій європейської драми, яку на той час репрезентували Г. Ібсен, А. Чехов, М. Метерлінк, К. Гауптман, А. Стріндберг. Талановитий драматург переакцентував тематику своїх п'єс на дослідження людської особистості, на морально-психологічне випробування внутрішніх сил людини у боротьбі за утвердження свого «я», своїх принципів і прагнень.

П'єси В. Винниченка ставлять і на російській сцені. Крім «Чорної Пантери і Білого Ведмеда», великий успіх випадає на п'єсу «Пригвожденні», яка йшла в Москві й Петербурзі у театрах К. Незлобіна, в Саратові (театр імені О. Островського), в театрах М. Синельникова в Києві та Харкові, в Самарі (театр В. Лебедева), в Тбілісі (театр Гітаєвої). Загалом, період 1910—1912 рр. — «зоряний час» для драматурга. У ці роки були написані, крім «Базару» й «Брехні» (1910), п'єси «Співочі товариства» (1911), «Чорна Пантера і Білий

Ведмідь» (1911), «Дочка жандарма» (1912), «Натусь» (1912); у 1913 р. з'явилися «Молода кров», згодом — «Мохноноге», «Мементо», «Гріх», «Кол-Нідре», «Над», «Великий секрет», «Пророк» (остання була надрукована лише після смерті автора).

Але чи не найбільший успіх випав на долю п'єси «Чорна Пантера і Білий Ведмідь». Вона вперше була опублікована у «Літературно-науковому віснику» (1911, кн. VI). Ознайомившись з п'єсою, театральний критик львівського тижневика «Неділя» М. Данько пророкує їй щасливу сценічну долю: «П'єса на українській сцені мусить мати цілком заслужений успіх». На жаль, Перша світова війна ускладнила її шлях на українську сцену. Але вже сезон 1917 р. «Молодий театр» Леся Курбаса відкриває постановкою драм «Чорна Пантера і Білий Ведмідь» і «Базар». Прем'єра першої п'єси відбулася у Києві 12 вересня 1917 р., роль Корнія виконав сам Лесь Курбас, Ріти — Поліна Самійленко, а Сніжинки — Олімпія Добровольська. За кордоном найбільший успіх мали теж ці п'єси. Театри Німеччини, Голландії, Швейцарії, Чехословаччини, Австрії, Польщі, Італії, Іспанії, Румунії, Сербії, Хорватії, Данії, Норвегії, Швеції та інших країн із великим зацікавленням брали до свого репертуару драми В. Винниченка. Має рацію один із найавторитетніших дослідників спадщини письменника Г. Костюк, коли узагальнює: «Ні одна п'єса ні одного українського драматурга за всю історію української літератури не може похвалитися такою сценічною біографією». І незважаючи на те, що його п'єси руйнували канони сценічного дійства, які плекав етнографічний і романтично-сентиментальний, водевільно-розважальний український театр, вони посіли одне з провідних місць у репертуарах «Молодого театру», стаціонарного українського театру Миколи Садовського та драматичного театру імені І. Я. Франка. Саме в репертуарі цього колективу 1920—1921 рр. були поставлені «Гріх», «Дисгармонія», «Великий Молох», «Панна Мара», «Співочі товариства». На драматургію В. Винниченка новий театр покладав надію на осучаснення і проблематики, і стилістики сценічного мистецтва, на народження нової театральної культури європейського рівня.

Революція 1917 року. В. Винниченко разом з М. Грушевським очолює уряд Української Народної Республіки. Він стає заступником голови Центральної Ради та головою її Генерального Секретаріату — автономного уряду України, а з

1918 по 1919 рік очолює Директорію. Саме Винниченку як Генеральному Секретарю УНР випадала найтяжча місія їздити до Петербурга на переговори з Тимчасовим урядом чи з більшовицькими ватажками. Заради справи він занедбував свій літературний талант, хоч і намагався використати для письменницької праці кожную вільну хвилину: писав у поїздах, під час вимушеного переховування — в умовах, які аж ніяк не годилися для творчості. Для блага України Винниченко працював без вихідних і перепочинку. Саме він був автором чотирьох Універсалів, саме йому належала праця «Відродження нації» (написана у Відні протягом 1919—1920 рр.). Громадянська війна, афера гетьмана Скоропадського з німцями, амбіції Петлюри та розкол в українських лавах наглядно переконали Винниченка, що чекати добра не випадає. 11 лютого 1919 р. він виходить з уряду і виїздить за кордон, до Австрії.

Проте туга за рідним краєм гнала письменника з більш-менш благополучної і ситої Європи до рідного краю. На якомусь етапі йому здалося, що є шанс щось змінити в трагічній долі Батьківщини. Для реалізації свого задуму Володимир Винниченко під чужим прізвиськом у травні 1920 р. прибув у Москву, у політичних диспутах відстоював ідею федерації радянських республік, намагаючись цим узаконити право України хоч на відносну незалежність. Переговори зазнають поразки. А сам Винниченко опиняється в дуже скрутному становищі. Більшовицька партія знала про його авторитет, тому Ленін не заперечив проти повернення в Україну, але перед митцем поставили дилему: або він комуніст і забуває свої патріотичні ідеї, або він український патріот і йому нема місця в радянському суспільстві. У записах в щоденнику В. Винниченко прямо пише про вибір «або відмовитись бути українцем і тоді бути революціонером», «або вийти зовсім з революції і тоді можна бути українцем» і про те, що «з'єднати те й друге не можна, історія не дозволяє». Тяжко провагавшись майже півроку й мало не закінчивши з розпачу життя самогубством («Коли б не було в мене літератури... я серйозно почав би думати ще про один вихід: смерть», бо «вона розв'язала б найкраще цей вузол»), письменник вибрав еміграцію.

23 вересня 1920 р. подружжя Винниченків залишає рідну землю назавжди. Політична «кар'єра» закінчилася повним крахом — тяжкими і гіркими роками еміграції, перебуванням

у фашистському концтаборі (за членство в комуністичній партії Франції й відмову служити «новому режиму»), хворобами. За кордоном В. Винниченкові не жилося в особливих статках. Були такі роки, що він з дружиною жив виключно на прибутки з землі та саду свого «Закутка» — невеличкої садиби, яку вдалося досить дешево купити неподалік від Канн (Франція) у селі Мужен. На жаль, зберегти садибу В. Винниченка як оазис творчості українського митця не вдалося вже в наш час.

Півстоліття митець натхненно трудився. Його працездатність була дивовижною. За кількістю написаного Володимир Винниченко найближче стоїть до Івана Франка. На сьогодні вважають, що спадщина українського емігранта становить біля 30 томів і тільки романів включає в себе 14, а ще ж були сотні оповідань, десятки повістей і драм. Недослідженою сторінкою творчості митця вважається його малярство.

Після війни саме Винниченко спонукав письменників української діаспори піднімати у своїх творах ті теми, на які було накладено табу в СРСР: тему голодомору, тему репресій і тему підневільного становища України. Самому письменникові дуже хотілося відвідати рідний край, а на схилі років він просто марив хоч бути похованим в Україні, а тому він наважився написати прохання дозволити йому повернутися з еміграції. Радянський уряд прислав відмову.

Помер письменник 6 березня 1951 р. у своєму обійсті у Франції, де й похований. Через багато років забуття творчість цього митця зараз знову доступна масовому українському читачеві й наглядно показує нам, що саме Винниченко вивів українську літературу на новий горизонт, розробив досі незадіяні теми й проблематику.

14 лютого 1958 р. Розалія Винниченко складає заповіт, в якому засвідчує: «Всі матеріали й бібліотеку покійного В. Винниченка передаю до Архіву Колумбійського університету на збереження безкоштовно, але з умовою, що коли на Україні буде відновлено демократичний устрій і Україна стане справді вільною й незалежною демократичною державою, де буде забезпечено справжню свободу слова й безсторонне об'єктивне наукове вивчення цих матеріалів, — то Архів Колумбійського Університету передасть їх Українській Академії Наук у Києві також безкоштовно».

Завдяки зусиллям професора Г. Костюка всі матеріали, документи й бібліотека письменника були передані до Нью-

Йорка. Малярська спадщина митця передана на збереження до Української Вільної Академії Наук у Нью-Йорку.

Понад п'ятдесят років ім'я В. Винниченка було під ідеологічною забороною, його книжки знищували, лише поодинокі примірники затаєно німіли в спецфондах; його п'єси не допускалися на сцену. На жаль, повернення творчості Володимира Винниченка до українського читача відбулося з непоправним запізненням. Повернення запізніле, але необхідне, бо без творчості його немислиме духовне життя України.

Т. М. Панасенко

ЗМІСТ

Записки Кирпатого Мефістофеля. <i>Роман</i>	3
Запізне повернення. <i>Т. М. Панасенко</i>	207

Літературно-художнє видання

ВИННИЧЕНКО
Володимир Кирилович

ЗАПИСКИ
КИРПАТОГО МЕФІСТОФЕЛЯ

Роман

Головний редактор *К. В. Лимаренко*
Відповідальна за випуск *Р. Є. Панченко*
Художній редактор *Л. П. Вировець*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *І. Л. Цибульник*
Коректор *Л. І. Вакуленко*

Підписано до друку 31.03.14. Формат 84×108 1/32.
Умов. друк. арк. 11,76. Облік.-вид. арк. 13,28.
Тираж 2500 прим. Замовлення №

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

61057, Харків, вул. Римарська, 21А
Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: realization@folio.com.ua
Інтернет магазин
www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
61057, Харків, вул. Римарська, 21А
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

Винниченко В. К.

В48 Записки Кирпатого Мефістофеля: роман / В. К. Винниченко; післямова Т. М. Панасенко; худож.-оформлювач О. Д. Кононученко. — Харків: Фоліо, 2014. — 219 с. — (Шкільна б-ка укр. та світ літ-ри).

ISBN 978-966-03-5461-6 (Шкільна б-ка укр. та світ. літ-ри).

ISBN 978-966-03-6861-3.

Доля видатного українського письменника Володимира Винниченка (1880 — 1951) була надзвичайно складною та бурхливою. Цей талановитий художник слова був відомим політичним діячем, який все своє життя присвятив боротьбі за побудову вільної, самостійної України. Тому не дивно, що твори його довгий час було заборонено друкувати.

Головний герой роману «Записки Кирпатого Мефістофеля» Яків Михайлюк наче не живе, а грає в життя. Все в нього відбувається легко і просто. Навіть до свого кохання він ставиться як до гри: чому б і не оженитися з дівчиною, яку він називає Білою Шапочкою, адже вона така гарна і мила? Але на перешкоді стає один факт: виявляється, що у Кирпатого Мефістофеля є син, що народився проти його бажання. Гра закінчується: Михайлюку треба обирати між коханою і дитиною. І вибір цей аж надто серйозний...